

ઉપોદ્ધાત

પાટણનિવાસી બાલજી ત્રવાડી વાતસ્પરસના અત્યેક કવિ ગણાય છે. એ રસની ખાજતમાં એમના પેન્ડામાં પણ ખાલે તેવો બીજો કોઈ ગુજરાતી કવિ હજી સુધી પાક્યો નથી. રામ તથા કૃષ્ણની બાળલીલાને લગતાં વાતસ્પરસી ઇલકતાં તેમનાં પદ લરકોઈ કવિતારસિકે અત્યેકવા જેવાં છે. આથી એ પદોને સકલ તેડમે શુદ્ધ સ્વરૂપે જરૂરી દીકા સાથે આ પુસ્તકમાં સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે. સાથેસાથે બાલજીનાં જીવન અને કવન વિશે ઉપયોગી નોંધ પણ જોડવામાં આવી છે જે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે કે બાલજીની જીવીજીવી કૃતિઓનો અવનવી દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ અને સંગ્રહ યવં જરૂરી છે.

બાલજી ત્રવાડી વાતસ્પરસના અત્યેક કવિ હતા, કાદંબરી જેવા મુદર ભાષાગંધના નિર્માતા હતા અને આખ્યાન શૈલીના પિતા હતા એટલામાંજ તેમની વાન પૂરી થઈ જતો નથી. એથી આગળ વધીને મારે મન તે ગુજરાતી સાહિત્યના બિશ્વપિતામહ, ગુર્જર ભાષાના આદિ કવિ અને આખ્યા ગુર્જર કવિકુવના આવલંબી સમાન હતા. ગુર્જર સાહિત્ય જાણે તેમની જાગામાં ફાસ્તું ફાસ્તું છે, અત્યેક કવિઓને જાણે એ માનદર્શક ગન્યા છે અને એમની પ્રેરણા પ્રેમાનંદ,

નથી લાગતું ચમત્કારના વર્ણનવાળા પદોની અનેક વાચનાઓ થઈ હોય તો તે તેના નરસિંહજીવને કાગ્લે નહિ પણ, તેમાં આવતા અદ્ભુત રસને કાગ્લે જ થઈ એમ માનવું જોઈએ. મનુષ્ય કે નરસિંહના નામવાળું ધર્મજીવું સાહિત્ય તેના નામે ખીજાઓએ રચી નાંખેલું છે. આજે તેનું પોતાનું રચેલું અને જનાવટી સાહિત્ય રૂપરૂટ રીતે જુદું પાડવું મુશ્કેલ જની ગયું છે. તેથી તેની કહેવાતી કાષ્ઠ પણ કૃતિમાંથી નરસિંહની પોતાની સાક્ષી ધડી કાઢી નિરર્થક ગણાય એટલે હારમાળા ખીજાઓએ રચી હોય એમ માનવામાં નરસિંહને અન્યાય નહિ પણ ન્યાય જ મળે તેમ છે. આથી “ હારમાળા ” ના પ્રસંગોની ગોઠવણી કે કાલક્રમની વાંઝણી માયાઝીક કરવાની કાંઈ અર્થ નથી.

૨. બાલજીની દરતીનો પુગવો સં. ૧૫૪૧ અને ૧૫૪૬માં કાવ્યરચના કરનાર જોમ પોતાના કાવ્યમાં આપે છે. કે તેના પુત્રોની કાતઓ પણ મળે છે. આવા ઉલ્લેખો નરસિંહના છેક સં. ૧૬૨૧૫ હેલાં કર્યાં મળતા નથી. એટલે સ. ૧૬૨૧ પહેલાં નરસિંહ મહેતા ગુર્જર કવિગણમાં જણોના ન હતા એમ માનવું પડે છે.

૩. લઘુવચસ્ક સમઘાલીન ગણાતો બાલજી કે જોમ નરસિંહનો આડકતરો નામોલ્લેખ સરખો પણ નથી કરતો. મહેતાના પોતાના ગામનો જ સં. ૧૫૬૫માં જુનાગઢમાં દયાન હોનાર શ્રીધર કવિ પણ મહેતાનો કરોજ ઉલ્લેખ નથી કરતો જો નરસિંહ મહેતા સં ૧૪૭૦-૧૫૩૬ માં થઈ ગયા હોત તો તેમના જેવા મહાન ભક્ત અને કવિ વિષે આ કુશળ કવિઓમાંથી કાઢીને કાષ્ઠ કંઈક ઉલ્લેખ કે સૂચન જરૂર કરી ગયો હોત. આથી એમ જણાય છે કે શ્રીધરના કનકાલ (સં ૧૫૬૫) પર્વત મહેતાજીએ ભક્ત કવિ તરીકે મહરનવું સ્થાન પ્રાપ્ત નહિ જ કયું હોય.

૪. બાલજી આખ્યાનશૈલીનો પુરસ્કર્તા છે જ્યારે નરસિંહ પદ-પદ્ધિતનો સમર્થ કવિ છે. બાલજીને આખ્યાનશૈલી નરસિંહની

અસરથી પ્રાપ્ત થઈ એમ કહેવું એટલે દાસ્યા રૂપ જ લેખાય. ખુરી રીતે
તો બાલણમાં પદપદ્ધતિના અંકુર હતા તે નરસિંહમાં પ્રાણીયો ખોલી
ઉઠ્યા છે. બાલણે નરસિંહના પદોનું અનુકરણ કર્યું હોત, તો-અગર
તેનાં પદો ઉપર નરસિંહની અસર હોત તો તેમાં નરસિંહનો “તન્મય
ગોપીબાવ” પ્રગટી-રહ્યો હોત, પણ તેવી અસર ન હોવાથી બાલણ
નરસિંહનો અનુગામી નથી એમ કહે છે.

૧. આ પુસ્તકમાં જ્યાં બાલણ તથા નરસિંહનું સામ્ય જતાવ્યું
છે ત્યાં તે સામ્ય નરસિંહની વાલણ ઉપરની અસર તરીકે ગણાવ્યું
છે. પણ વૃદ્ધમાન્ય સમય અનુસાર ચોક્કસ આ અનુમાન હવે વાસ્તવિક
નથી હોતું. બીજને અસર (હા) અને અસરને બીજ માનવા જેવી
આ ભૂલ ગણાય.

૬. વિષ્ણુદાસે સં ૧૬૨૪માં કાવ્યલેખન સરૂ કર્યા ૧ પાછી
ચોડા સમય બાદ એટલે સ. ૧૬૩૦ આસપાસ મોસાણું અને ટુંડીના
પ્રસંગો ગાયા હોય એ શક્ય છે. એથી નરસિંહનો વૃદ્ધમાન્ય સમય
ન અતરવાવા કાંઈ સમજા શકાય મળતું નથી. એનું તાત્પર્ય તો એટલું જ
કે સંવત ૧૬૩૦માં કવિતાનો વિષય બનનાર ભક્ત નરસિંહ તે પહેલાં
ભક્ત તરીકે પંકાઈ ગયો હશે. એટલે નરસિંહનો દેહવિલય સંવત
૧૫૯૫ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં થયાનું અનુમાન કરીએ તો તે પાછીનાં
૩૦ વર્ષમાં તેના ચમત્કારોની દંતકથાઓ ગુજરાતમાં ફેલાઈ અને
તેનું કાવ્યચિત્ર દોરવા એક નાગરકવિ પ્રવૃત્ત થયો એમ કહી શકાય.

હી નરસિંહની કાવ્યપદ્ધતિનું બાલણે અનુકરણ કર્યું નથી એ
વાત ઉપર ખતાવી છે. શ્રીધરે પણ નરસિંહનું નાંદિ પણ બાલણ અને
બીમનું અનુકરણ કંઈક અંશે કર્યું છે, એમ કવિચારિતમાં જ ઉલ્લેખ

છે. ૨ એટલે નરસિંહની અસર જ્યાં લાં શોધી બનાવવાની જૂની રીત
છોડી દેવા જોઈએ.

૮. નરસિંહમાં ગોપીભાવનાં અને ત્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં જ
ખીજ છે તે તેને ક્યાંથી મળ્યાં ? નરસિંહ પૂર્વેના યુજરાતમાં તેની
એવી વ્યાપકતા ખીજે ક્યાંથી હતી ? આનો સમર્પક ખુલાસો થઈ
શકે તેમ નથી. બાલચુ કે બીમના ભક્તિભાવથી જુદાજ પ્રકારનો
' સખીભાવ ' પ્રગટ કરતી ભક્તિ નરસિંહની છે તેને ખરેખર નવીન
અસર જ માનવી જોઈએ. તે અસર નવીન જ હોય તો ચૈતન્ય અને
વલ્લભના અનુયાયીઓના સીધા કે આડકતરા સંપર્કનું જ પરિણામ
હોઈ શકે. એટલે પૂંઠાવનીય ભક્તિની અસર નરસિંહ ઉપર હોવાનું
માનવું એજ ઉચિત છે. ૩

હવે નરસિંહનો સમય ચતરાવવાનો એક નવો સમગ્ર પુરાવો મળી
આવ્યો છે એ પુરાવા ઉપરથી શ્રી. રામલાલ મુનીશાલ મોદી જેવા
બાલચુયુગના પોદ સંશોધક પશુ હવે બાલચુને નરસિંહનો પુરોગામી
માને છે. ૪ એ નવો પુરાવો જણાવે છે કે, નરસિંહ ઉપર સુરદાસનો
અસર સારા પ્રમાણમાં હતી. ૫ આથી નરસિંહ સુરદાસનો અનુગામી
અને બહુબહુ તો તેનો સમકાલીન ઠરી શકે, પુરોગામી તો નહિ જ.
સુરદાસનો જન્મસમય મં ૧૫૪૦ની આસપાસ નક્કો થાય છે કે
એટલે નરસિંહનો જન્મસમય તેથી બહુ. વહેલો બતાવવો એ અમં-
જ વત છે.

૨. કવિચરિત ભાગ ૧ પૃ. ૧૨૬. ૩. જુઓ: નરસિંહો ભક્ત
હરિનો ઉપોદ્ધાત પૃ ૮૨. ૪. આ બામનામાં મત પૂર્વતા
શ્રી. મોદી આ પ્રમાણે લખે છે: " આપ લખો છો તે પ્રમાણે બાલચુને
હું નરસિંહનો પુરોગામી હવે માનું છું " x x નરસિંહ મહેતા સુરદાસનો
સમકાલીન હતો એમ સિદ્ધ થાય છે તે જોતાં તે બાલચુનો અનુયાયી
૨૧૪૮ રીતે ઠરે છે." ૫. જુઓ " યુજરાતી " દીવાળી અંક, સને
૧૯૩૭ પૃ. ૧૦, ૧૧.

ઉપગના કાગણોસર નરસિંહનો જન્મમાન્ય સમય હવે અરવીકૃત
 હરે છે અને તેથી તેનો સમય થોડો પાછો ખેંચી લાવવો આવશ્યક
 છે પણ તે કદનો પાછો ખેંચી લાવવો તે પ્રશ્ન પણ વિચારણીય છે
 શ્રી મુનશીએ નરસિંહનો જન્મ મોડામાં મોડો સ ૧૫૮૦ સુધી
 ખેંચી શકાય અને વહેલામાં વહેનો ૧૫૩૦થી આગળ ન લઈ જઈ
 શકાય એમ જણાવેલું છે શ્રી મુનશીએ આપેલા પચાસ વર્ષના
 ગાળામાંથી આપણે હાલ ઉપનબ્ધ યતી હરીકતોની સાથે બધ બેસે
 તેવો અદાજ સમય નરસિંહના જન્મ અને કવન માટે નક્કી કરવો
 જોઈએ

મીરાંમાધવે " નરસિંહજી માયગ " નામે કૃતિ રચેલી અને
 તે જોધપુરના સ્વ મુનશી દેવોપ્રસાદે જોઈ હતી, એમ શ્રી પરશુ-
 રામ ચાતુર્વેદી જણાવે છે ૧ સ્વ. મુનશીજી મીરાંના જીવન અને
 કવનના વિષયમાં રસપૂર્વક સંશોધન કરનાર ગણનાપાત્ર વ્યક્તિ હતા
 એટલે આ વાત સાચી જણાય છે " નરસિંહ કી માયરા " છપાવેલું
 અને તેનું એક પાનું જોવામાં આવ્યાનું શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી પણ
 જણાવે છે ૨ આથી મીરાં નરસિંહની પુરોગામી હરે તેવી રીતે નર-
 સિંહનો જન્મસમય નક્કી કરી શકાય નહિ. મીરાંનો સર્વમાન્ય સમય
 હવે સં ૧૫૬૦થી ૧૬૦૬ નક્કી થયેનો છે એટલે નરસિંહનો સમય
 તેથી કંઈક વહેનો મૂકવો જોઈએ વળી મુરદાસ અને નરસિંહ સમગલીન
 હોવાનું સિદ્ધ થયું છે તે જોતા પણ નરસિંહનો જન્મસમય સ
 ૧૫૪૦ આસપાસ મૂકવો જરૂરી છે

ખીજી બાબતે જોતા સ ૧૬૨૪ના અગમમાં લખનારા
 વિષ્ણુદાસ અને ખીજાઓએ નરસિંહના જીવન પ્રસંગો આલેખ્યા છે

૬ હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ ૧૦૯ ૧ મીરાંની પદાવલી ની
 ભૂમિ ૨ કવિચરિત પૃ ૧૮૭

એટલે તે આલેખનના સમયે તે ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હશે એમ માની શકાય. તેવી પ્રસિદ્ધિ અને મહત્ત્વમળવાના સમય અને તેના દેહવિલય વચ્ચે સદગ્રે ૨૫ થી ૩૦ વર્ષનો ગાળો હોવાનું માનવું પડે. “ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાત ” ના દીક્ષકાર શ્રી. કલ્યાણરાયજી સં. ૧૬૫૦ના અરસામાં લેકિન્ગ્સુ ર્દાની પ્રસિદ્ધ નરસિંહારવ્યાદિપુ... એવો ઉલ્લેખ કરે છે. ૩ તે જોતાં વૈષ્ણવચાર્યાના મુખે આટલી ખ્યાતિ મેળવનાર નરસિંહના સમયને તે વખતે ઓછામાં ઓછા ૫૦ વર્ષ વિતી મયાં હશે એમ માનવું આવશ્યક છે. એટલે આ હકીકતો લક્ષમાં લેતાં આપણે નરસિંહનો દેહવિલય સં. ૧૫૯૫ની આસપાસ મૂકી શકીએ. હવે તેનું આધુન્ય લગભગ સાઠ વર્ષનું માનીએ તો તેના જન્મ મં. ૧૫૩૫ની આસપાસ નક્કી થાય છે. તે સમય સુરદાસ સાથેના સમકાલીનપણાને અને મીરાં સાથેના પુરોગામીત્વને બંધબેસતો થઈ રહે છે.

નરસિંહની કવિ તથા ભક્ત તરીકેની ખ્યાતિ તેનું અસ્થિર અને રખકું જીવન જોતાં પ્રમાણમાં બહુ મોટી એટલે ત્રીસેક વર્ષની વય પછી થઈ હોય એમ માનવા કારણ મળે છે. જ્યારે વશ્વભાગ્યાઈ જેવા સમર્થ પુરુષને હાથે દીક્ષા પામનારું સુરદાસનો કાવ્યપ્રતિભા તેમની પ્રેરણાથી પહેલી પચીસીમાંજ ઝળકી ઉઠે અને ટૂંક સમયમાંજ વૈષ્ણવ ભક્તિની સાથોસાથ તે બધે ફેલાવા માંડે એ સ્વભાવિન હતું. આથી નરસિંહનો લગભગ સમવયસ્ક હોવા છતાં સુરદાસ કવિ તથા ભક્ત તરીકે વહેલો પંક્તો થાય છે અને પુષ્ટિ માર્ગની જગજગમાં રહેવાથી પ્રતિપ્રાંતના

૩ જુઓ : નરસૈયો ભક્ત હરિનો ઉપોદ્ધાત ૫ ૫૮.
 ૪. સુરદાસે શ્રી. વશ્વભાગ્યાઈ પાસેથી દીક્ષા લીધી અને તેમને સદગુરુ તરીકે સ્વીકારી ગુરુની આજ્ઞાથી ભગવતની કથા પદોમાં દિતારી (જુઓ : દિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૫. ૧૧૦

માનાએ આવના સત અને લડનો તેની કવિના તથા કીર્તિ જનમાથી પોતપોતાની સાથે સના ગુણગુણ ભાગોમાં ખેચતા જાય છે. આથી નરસિંહ સમમલીન હોવા છતાં મુગ્ધાસની ભક્તિ અને પ્રતિભાની અસંખ્યા ઝટ આવે છે. પદપદ્ધતિમાં નરસિંહે અને મીંગએ સાધેનું વૈવિધ્ય સુન્દાસને થોડે વજ્રેષ્ઠને આભારી હશે, એમ પણ અનુમાન કરી શકાય.

આમ બાલણુ ૨૫૪૮ રીતે નરસિંહનો પુરોગામી હોવાનું હવે સિદ્ધ થાય છે વિશેષમાં પદગ્રા સકાન્તા ઉત્તરાર્ધ નોટતો વહેલો ગુર્જર ભાષાનો મર્વિલો એ કવિ, અપમય કહેવાતી આપણી ભાષાને પહેલવહેલું “ગુર્જરભાષા” નામ સમર્થ આપે છે, ^૧ એમાં ગોવર્ધરી પ્રતિભાથી કહિન કાઠ મરીનો ભાષામય ગયે છે, આખ્યાનશૈલીને સ્થિર-રૂપ આપી બીમ જેવા સમર્થ શિષ્ય અને ઉદ્ભવ, વિષ્ણુદાસ જેવા કવિપુત્રોની પરપરાથી ગુર્જર સાહિત્ય મદિરને ગળગી મૂકે છે અને એ રીતે પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિની મહત્તાનાં તથા દયારામ જેવા રસિક કવિની ગસિકતાના ખી રાપે છે એની કવિતાની પ્રેરણા હેઠે વર્તમાન યુગ સુધી ઉતરી આવી છે અને પાંચસો વર્ષપર્વે ત ભાષા સ્વરૂપના અનેક પનટાઓ અને રૂપાંતરો બેઢીને છૂવતી જાગતી રહી છે એ એની નાનીસૂતી સિદ્ધિ નથી વળી એની વાતસલ્યગસની કવિતા તો હિંદમરની કવિનામ્મ ઐઠ ગણાય તેવી રસાળ અને મીઠી છે. ^૨

આમ અનેક કવિઓને પ્રેરનાર કવિ ૫ તથા આપણી ભાષાના આદિયુગના સમર્થ અને અપૂર્વ કવિ હોઈ તેમને ગુર્જરાતી સાહિત્યના બીજમપિતામહ ક્રે આલકવિ કહેવા મધ્ય ૨ તે ઉચિત છે આમ પ્રેમાનંદના જેવી ભાષા-

ભક્તિ ને શિષ્યપરપરા, દયાતામ જેવી રસિકતા અને નમંદ જેવો જૂસ્સો તથા નવો ચીલો પાડવાની શક્તિ મુરાવનાર બાળજી ગુર્જર કવિમંડપમા ખરેખર એક અને અન્યેક છે.

બાલજી ત્રવાડીનો વાત્સલ્યરસ અપૂર્વ ગણાય છે તેથી આ પુસ્તકમાં તેમના વાત્સલ્યગુણના કેટલાંક સુદૃઢ પદો આપેલાં છે સાથે ટિપ્પણ, પરિશિષ્ટો અને કવિજીવનની નોંધ પણ આપસ્યક માની મૂકેલી છે. બાલજીના રામ અને કૃષ્ણના જાગજીવનને રપર્યાંતા પડે એટલી સાથે અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક દ્વારા ઉપલબ્ધ કરી આપવાની નેમ રાખી છે. તેમા માગ મર્યાદિત જ્ઞાન અને સમયાભાવને લીધે કંઈક ચૂકા કદીય રહી ગઈ હશે તો તે ઉદારભાવે નિભાવી લેવા સૌને વિનવતી છે.

આ પદોના સમૂહ અને સંપાદનમાં મને કોઈ મદદરવની નવી દાથમળ મળી નથી તો પણ આ વિષયમા સંપાદકે બનતો શ્રમ તો લીધો જ છે સને ૧૯૩૩થી આ વિષયમાં મારી જીડાસા સતેજ થયેલી હતી આથી સને ૧૯૩૪થી ૧૯૩૭ સુધી તજવીજદાર (સર્જન-સ્પેક્ટર) તરીકે પટણ તા.ગુ.માં મામડાંઓમા ફરનાં રાતે હું મામજનતાનાં બજનો-પડે ચક્ર્ય હોય ત્યાં સાબજતો અને કોઈ નોંધપાત્ર પદ નરસિંહ, મીરા કે બાલજીનું મળી આવે તો ટપકાવી લેતો આ સિવાય મારાં મોટાં બેન ગ. રવ. ચચગમેન પામે કંઈય બજન-પદોનો મોટો બજનો હતો તેનો લાજ હું નાનપણથી જ લેતો હતો પણ અભ્યાસ અને ઉમર વધનાં તે કંઈય પડેમાથી કેઈ કોઈ ટપકાવી લેવાની આવશ્યકતા સમજવા લાગી અને પરિજામે કેટલાક પદ મારી કંઈય પદની નોંધમાં દાખલ થઈ ચૂક્યાં આ વિષયમાં એક વાત મને જણાઈ આવી કે, કંઈય પદોમાં નરસિંહ અને મીરાનાં જેટલાં પદ મળે છે તેટલાં બાલજીનાં નથી મળતાં.

આ સિવાય મને લખનાર-ઉનારનારના નામદામ વચરનું એક જીનુ દાંચજી જેવા મોડુ જેમાં નરસિંહ, બાલજી મીરા વગેરેનાં

પદો ઉતારેલાં હતાં. તેમાંથી બાલજીનાં કેટલાંક પદો મેં ઉનારી લીધેલાં તે ઉતારાનો પણ આ કામે ઉપયોગ થઈ ગયો છે.

આ રીતે શાલજીનાં આ પદોના પાડના સંપાદનમાં મને નીચે પ્રમાણે સંમતીની મદદ મળેલી હતી યકાય: (૧) કંઈક પદોની મારી નોંધ. (૨) જૂના ટાંચણોનાં મેં કરેલો ઉતારો. (૩) પ્રાચીન કાવ્ય-માળા અંક ૧૧ નાં ગમગાલચરિતનાં પદ. (૪) દશમસ્કંધ અને (૫) જુદા કાવ્યદોહનમાં ઉપાયેલાં પદ.

આ બધી સામગ્રી તપાસી, સરખાવી, શુદ્ધ કરવા જેવી હોય ત્યાં કરી આ પુસ્તકમાંનાં પદ રજૂ કરેલાં છે. જુદા કાવ્યદોહનમાંનાં પાક વધુ શુદ્ધ હોઈ ધણેખરો તે ગ્રાહ્ય રાખ્યો છે. જ્યાં તેથી જુદો પાક સ્વીકાર્યો છે ત્યાં કાવ્યદોહનવાળો પાક પાદટિકામાં બનાવ્યો છે. મારી નોંધ કે ઉનારોનો મહત્વનો ફાઈ ફાઈ પાકે રપણુ પાદટિકામાં બતાવેલો છે.

મીરામગાલચરિતનાં પદોનો ક્રમ કાવ્યદોહન પ્રમાણે જ રાખેલો છે. તે ક્રમ બરાબર હોઈ તેમાં ઉપલબ્ધ ન થાય તે માટે તે ચરિતને લગતું મળેલું એક અપ્રમત કંઈક પદ તેમાં ન ઉમેરતાં પરિશિષ્ટમાં મૂકેલું છે. બાળકૃષ્ણની લીલાનાં પદોમાં આવેલો ફાઈ ક્રમ કે ગોઠવણી ખાસ ન હોવાથી કેટલાંક સદન નવીન અપ્રમત પદો મળ્યાં તે તેમાં દાખલ કરેલાં છે. પદોની શુદ્ધિમાં વિચલતાને વધારે લક્ષમાં રાખી છે. પદોની બાબા આધુનિક તો બનીગ ગઈ છે એટલે તેને શુદ્ધ અને વિચલ બનાવવામાં બહુ મોટો અપરાધ તો નથી જ થઈ જવાનો. છતાં રપટ કરવું જરૂરી છે કે પદોના શબ્દો કે તેની ગોઠવણમાં મૂળ સાથે અણધરતી છૂટ ક્યાંય લીધી નથી.

પદોના રાગ, ટાળ કાવ્યદોહનમાં મળ્યા તેમ ધણેખરે ઠેકાણે લખ્યા છે. સંગીતનું મારું અગ્ન એ વગર શી રીતે ટાંકી શકાય ?

આપણા પ્રાચીન કવિઓની મહત્વની કૃતિઓના રાગ, હાળ વગેરે કાંઈ સાહિત્યરસિક સંગીતકાર તપાસી જાય અને તેમાં રહેલી અનંતતા દૂર કરે એ જરૂરી છે. કાંઈ ઉપાદયો એ કામ ?

મને શ્રી. ગુણલાલ મોદીનાં બાલકાલ્યુ વિવચક પુસ્તકમાંથી તથા તેમની સૂચનાઓમાંથી કિંમતો મદદ મળેલી છે. પાટણવાસી શ્રી. દુર્ગાલાલ બાલકાલ્યુ દેવે અને શ્રી. બોમોદાસ જ. સંડેસરાએ પણ મહત્વના ઈશ્વારા કરી મને સહાય કરેલી છે. શ્રી. કે. મા. મુનશી તથા કેશવરામ શાસ્ત્રીના અધીની પ્રાદિતી પણ મને ઉપયોગી થઈ પડેલી છે. આથી તે મૃદરથોના તથા બીજા મદદરૂપ અધીના અંચકા-રોના હું ખાસ આભારી છું. જ. કામરોદનંદનર કે પ્રાચીન કાવ્યમાગાને આભારી થયા વગર તો બાળ્યે જ કાંઈ જૂના કાવ્યોનું સંપાદન કરી શકે. એટલે હું તેમને તથા દ્વ્યમરકથના સંપાદકને આભાર ન માનું તો નચ્છે! લેખાઉ.

આ પુસ્તકના લેખનવિશાગમાં નરસિંહના જુદામાન્ય દાગની મહુતોએ બાલકાલ્યુને તેનો સધુવચક સમકાલીન (*Junior contemporary*) મળેલો છે. પણ અંગત રીતે હું તેથી જુદો મત ધરાવું છું અને બાલકાલ્યુને નરસિંહને પુરોજાઓ ગણું છું તે વાત વધારાની આ ઉપોદ-ધાતમાં રજૂ કરી છે.

બાલકાલ્યુના આ પદમાંથી ચોક્કસ પણ વાંચકને જમશે તો હું મારો શ્રમ સફળ થયો લેખીશ. —જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી

કવિ ભાલણનું જીવન અને કવન

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઉગમ અને વિકાસ

દ્યુનાયમકેત કવિ ભાલણના જીવન વિષે વિચાર કરતા પહેલાં આપણે તે સુમની ભાષાનો સામાન્ય વિચાર કરવો પડશે. તે માટે ગુજરાતી ભાષાના ઉગમ અને વિકાસક્રમની આછી રૂપરેખા જાણી લેવી કૃષ્ટ છે. આથી ગુજરાતી ભાષા ક્યારથી યદ્ય યદ્ય અને તે જુદાજુદા સમયે કેવા સ્વરૂપે ધારણ કરતી ગઈ તેનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ શોધતા શોધતા આપણે સ્વાભાવિક રીતે ભારતીય આર્યોની ભાષા સમીપ જઈ પહોંચીએ છીએ. આદિમ આર્યભાષા બોલનારા આર્યો ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦થી ૩૦૦૦ના ગાળામાં હિંદમાં આવવા માંડ્યા હશે એમ મોહનજોશી અને હરપ્પાના બોદકાઓ પછી મોનરામાં આવે છે. શ્રી. કેશવશમ કા. શાસ્ત્રી જણાવે છે તેમ આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેમની માથે જે ભાષા હાલેલા તેને આપણે ભારતી ભાષા એવું નામ આપીએ તો હરક્ત નથી. ૧ આર્યો હિંદમાં રહેવા લાગ્યા તે પછી તેમની ભાષામાં સ્થાનિક લોકોની બોલીઓના શબ્દો અને વિકારો દાખલ થવા લાગ્યા. આ આર્યોતર પ્રજાની સ્થાનિક બોલીઓની અસર એટલી ખંધી વ્યાપક હતી કે વેદમાં પણ તેનો અંશો દાખલ થઈ ગયા હતા. ઋગ્વેદમાં આ સ્થાનિક આર્યોતર બોલીના અંશો કેવી રીતે જળી ગયેલા છે તે વિષેની ચર્ચા ડૉ. સુનીતિકુમાર એટરજીએ વિશદ રીતે કરેલી છે. ૨.

આ રીતે ગ્રામ્યોની મૂળ ભાષામાં સ્થાનિક બોલીઓના પ્રભાવથી લાંબે માળે ક્રિપાંતર થવા લાગ્યું હતું. સાથે સાથે લોકોના નીચલા ઘરમાં એક જુદી જ ભાષા (કદાચ બોલી-Dialect) પ્રવેશ પામી રહી હતી. તે નીચલા ઘરની ભાષામાં ગ્રામ્યોંતર ભાષા અને વૈદિક ભાષાનું સમિશ્રણ થયું હતો પણ તેમાં સ્થાનિક ભાષાનો પ્રભાવ વધારે હતો એમ માની શકાય. આ નીચલા ઘરની ભાષાને પ્રાથમિક પ્રાકૃત નામ આપી શકાય.

પણ નીચલા ઘરમાં પ્રાથમિક પ્રાકૃત ભાષા પ્રચારમાં આવી તે જ સમયે સિષ્ટ અને ઉપલા વર્ગના લોકોમાં વૈદિક ભાષાનો વિકાર પામેલી નવી બોલી પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. તેમાં સ્થાનિક બોલી કરતાં વૈદિક ભાષાનો પ્રભાવ મુખ્ય હતો એ તેની વિશેષતા હતી. આ ઉપલા વર્ગની ભાષા વધુ વિકાર પામે નહિ તે માટે પાછળથી તેને સંસ્કાર આપીને સુતકાર પાણિનિએ તેનું બાકરણ રચેલું છે. આમ સંસ્કાર પામવાને લીધે તે સંસ્કૃત ભાષા કહેવાવા લાગી. પાણિનિના આ પ્રયાસથી ઉત્તર ભારતની સિષ્ટ લોકભાષા રિચર સ્વરૂપ પામી અને તે સાહિત્યના મર્યાદાનું સર્વમાન્ય વાહન બની. ૩.

આમ ભારતી ભાષાના મુખ્ય બે પ્રવાહો બનેલા છે. ૧ વૈદિક ભાષા અને ૨ પ્રાથમિક પ્રાકૃત. વૈદિક ભાષામાં કાલક્રમે વિચાર ચર્તા જે ફરકાર થવા તેનાં સ્વરૂપો આપણને અનુક્રમે બાલજયમથો તથા બીર્ગા ઐતિહાસિક કાળો સમાવળ્ય. મદ્રાભારતના જૂના ભાગોમાં ભેદા મળે છે. તે પછીનું તે ભાષાનું સ્વરૂપ તે પાણિનિનું સંસ્કૃત પણ આપણે તે પ્રાકૃત સાથે જ આસ નિસ્ખત છે એટલે તેનો જ વિકાસક્રમ કહે તેવાસીએ.

ઉપરની ચર્ચાથી એમ આશાસ ન થવો જોઈએ કે, પ્રાકૃત ભાષા સરકૃત કરતાં ધણી અધુનિક છે. પ્રાકૃત ખરી રીતે જોઈએ તો

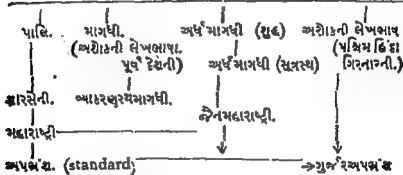
પાણિનિના સંસ્કૃત કરનાં ધણી જૂની છે. વેદિક બાષામાં-ઋગ્વેદમાં સ્થાનિક બાષાનાં જે રૂપો આમેજ થયેલાં છે તે આધમિક પ્રાકૃતનું પ્રાગૈતિહાસિકપણું સિદ્ધ કરે છે. વળી સંસ્કૃત ઉપર પ્રાકૃતની-આધમિક પ્રાકૃતની અસર તેના જન્મ પહેલાં (વેદિક કાળમાં) થયેલી છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. સાદી રીતે કહીએ તો આર્યોની આરતી બાષા અને સ્થાનિક આર્યોતર બાષા એ બેઠિને એકબીજાની અસર અરસપરસ પહોંચેલી હશે અને તેના પરિણામે વેદિક અને પ્રાકૃતનાં બે નવાં બાષાસ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવેલાં હશે. પછી વેદિકમાંથી કાલક્રમે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી ક્ષીમેધીમે પ્રતિ પ્રતિના અપભ્રંશો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ વાત હવે પછી સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચામાં આવશે.

આધમિક પ્રાકૃત-વેદકાલીન નીચલા ધરની બાષાનાં રૂપો આપણને વેદમાંથી મળી આવે છે પણ તે બાષા અમુક સમય સુધી સાહિત્યકીય બાષા તરીકે ન સ્વીકારાવાથી કે બીજા ગમે તે કારણથી તેના બીજા ધરનાં રૂપો આપણને ઉપલબ્ધ થયાં નથી. પણ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતની બીજી જૂમિકાનાં સ્વરૂપો આપણને જૂનામાંજૂની પાલિબાષા અને અર્ધમામધીના અરો તરીકે મળી આવે છે. આ સ્વરૂપો ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સતકંતી આ બાળુનાં મણી શકાય. તે પછી આ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ રાજમાન્ય તથા સાહિત્યમાન્ય થયેલું છે એનો ચોક્કસ પુરાવો અરોકના લેખો ૨. ઉપરથી તથા પાલિ અને અર્ધ-

૧. ૫. ભેચરલાલ દોશીએ મુળઈ વિદ્યાપીઠને આધારે આપેલી વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના સંબંધ વિષે કેટલાંક ક્રાંતિકારી વિધાનો કરેલા છે તે જણાવુએ અવલોકવા જેવાં છે. ૨. અરોકના ચિરનારના લેખની બાષાનો મુળઈ અપભ્રંશના ઉદ્ભવમાં ફાળો છે એમ મધુલિના પુરાવાથી ડી. કે. કા. સાચી માને છે. (જુઓ: આપણા કવિએ અ. ૬. ૧ ઉપોદ્યાત પૃ. ૨૬)

માગધીમાં મળી આવતા જૂનામાંજૂના સાહિત્ય પરથી મળી આવે છે.

દૈતીયિક પ્રાકૃતોની બોલ જૂમિકાના નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડવામાં આવે છે:— દૈતીયિક પ્રાકૃત- (બોલ જૂમિકા.)

આ વિભાગીકરણ શ્રી. કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રીના મતાનુસાર બનાવેલું છે. ૧. તેમાં ગુર્જર અપભ્રંશ (જેમાંથી ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન થયેલી છે તે)નો ક્યા ક્યા પ્રાકૃતો સાથે સંબંધ છે તે તીરથી બનાવેલું છે. સાહિત્યકીય મહારાષ્ટ્રીમાંથી અપભ્રંશ મારફતે ગુજરાતી બોલી ઉતરી આવી છે અને તેનો સંબંધ જૈન મહારાષ્ટ્રી સાથે તથા અશોકની ગિરનારની લેખભાષા સાથે પણ છે, એ પણ તીરના નિશાન વડે બતાવેલું છે.

પણ આ પ્રાકૃતોના પ્રાંતો પરત્વે અનેક લુદાલુદા મેઠ હતા એમ કારતનાટ્યશાસ્ત્ર તથા પ્રાકૃતસર્વસ્વ^૧ રસેરનાં વિધાનો પરથી જણાય છે. પણ એ બેદો તથા પેટાભેદોની ગૂંચવણમાં ન ઉતરતાં આપણે ગૌર્જરીનું લઘુજુ આપતાં પ્રાકૃતસર્વસ્વશરે

‘સંસ્કૃતકથા ચ ગૌર્જરી’^૪ એમ કહેણું છે તેની નોંધ લઈ આગળ વધીએ.

દશમા શતક સુધીમાં હિંદની બધી આર્થ જોડીએ ‘અપભ્રંશ’ એવા આપક નામને પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી એમ જણાય છે. ૫. આ અરસાની જુદાજુદા પ્રાંતનો સાહિત્યકૃતિઓથી તે વાતને ટેકા મળે છે. મનસુખ કે દૈતીયિક પ્રાકૃતોના અવશેષ રૂપે રાષ્ટ્રભાષા (Lingua franca) તરીકે અપભ્રંશ હિંદમર્યાં તે સમયે પ્રચલિત બની ચૂકી હતી. અક્ષમન, પ્રાંત પરત્વે આના પેટાબેટા અસ્તિત્વમાં હતા અને તેવા ૨૭ બેટા ગણાવવામાં આવે છે. આવે. એક પેટા-બેટા આચાર્ય હેમચંદના આકરણમાં પ્રચરણ થયેલો છે. તેની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા જોતાં તેને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” નામ આપવામાં આવેલું છે. આ ગૌર્જર અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી અને તેવી જ રીતે બીજા અપભ્રંશોમાંથી જે તે પ્રાંતની અર્વાચીન આરંભોલીઓ ઉતરી આવેલી છે.

“ગૌર્જર અપભ્રંશ” માંથી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ થયો એટલે ગુર્જર અપભ્રંશ નામે ઓળખાતો એ લાપાપ્રકાર તેજ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા, એમ નિર્ણય કરતા પહેલાં આપણે ‘ગુજરાત’ અને ‘ગુજરાતી’ શબ્દો ક્યારથી વપરાશમાં આવ્યા તેનો વિચાર કરીએ. આ પ્રદેશનું ‘ગુજરાત’ નામ હવું તેવો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ સ્વ. નગસિંહરાવે “વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ” માંથી નોંધી બતાવ્યો છે. તે આ રીતે—

“વસ્તુપાલ તેજપાલ તણુઉ, અમહે બોલિસુ રાસો,

ભરતપેત્ર હુરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો.”^૬

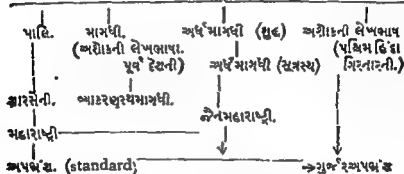
આ રાસ ૧૪મા સદીમાં રચાયો હોવાનું માનવામાં આવે છે.

“કાન્હડદેપ્રમથ” માં પણ ગુજરાતનિવાસી માટે ‘ગુજરાતિ’ શબ્દ છૂટથી યોજેલો છે. ૭. એટલે વિ. સં. ૧૫૧૨માં ગુજરાત અને

૩. જુઓ પ્રાકૃત સર્વસ્વ પૃ. ૨, ૩. ૪. એજન પૃ. ૧૨૨. ૫. આપણા કવિઓ ખ. ૩ ૧. ઉપેદ્યાત પૃ. ૩૬. ૬. જુઓ Gujarati Languages & Literature Vol. II પૃ. ૧૭૩ની પાદટિકા. ૭. કાન્હડદે પ્રમથ ૧-૧૪ તથા ૧-૨૪.

માગધીમાં મળી આવતા જૂનામાંજૂના સાહિત્ય પરથી મળી આવે છે.

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની જોણ જૂમિકાના નીચે અમાણે બાગ પાક-
વામાં આવે છે:— દ્વિતીયિક પ્રાકૃત- (જોણ જૂમિકા.)

આ વિભાગીકરણ શ્રી. કેસરરામ ડા. શાસ્ત્રીના મતાનુસાર બતાવેલું છે. ૧. તેમાં ગુર્જર અપભ્રંશ (જેમાંથી ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન થયેલી તે)નો ક્યા ક્યા પ્રાકૃતો સાથે સંબંધ છે તે → તીથથી બતાવેલું છે. સાહિત્યકીય મહારાષ્ટ્રીમાંથી અપભ્રંશ મારફતે ગુજરાતી બોલી ઉતરી આવી છે અને તેનો સંબંધ જૈન મહારાષ્ટ્રી સાથે તથા અરોહની ગિરનારની લેખભાષા સાથે પણ છે, એ પણ તીરના નિશાન વડે બતાવેલું છે.

પણ આ પ્રાકૃતોના પ્રતો પરત્વે અનેક જુદાજુદા ભેદ હતા એમ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ર તથા પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૩ વગેરેનાં વિધાનો પરથી જણાય છે. પણ એ ભેદો તથા પેદાકેદોની ગૂંચવણમાં ન ઉતરતાં આપણે 'ગૌર્જરીયું' લક્ષણ આપતાં પ્રાકૃતસર્વસ્વકારે

‘સર્વજ્ઞાનયા ચ ગૌર્વરી’^૪ એમ કહેલું છે તેની નોંધ લઈ આગળ વધીએ.

દશમા શતક સુધીમાં દિંદની બધી આખી જોડીઓ ‘અપભ્રંશ’ એવા બાપક નામને પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી એમ જણાય છે. ૫. આ અરસાની જુદાજુદા પ્રાંતની સાહિત્યકૃતિઓથી તે વાતને ટેકા મળે છે. મનકથા કે દૈતીયિક પ્રાકૃતોના અવશેષ રૂપે રાષ્ટ્રભાષા (Lingua franca) તરીકે અપભ્રંશ દિંદમર્યાં તે સમયે પ્રચલિત બની ચૂકી હતી. અધમન, પ્રાંત પરત્વે આના પેટાબેદો અસ્તિત્વમાં હતા અને તેવા ૨૭ બેદો મળ્યાવરામાં આવે છે. આવે એક પેટા-બેદ ‘આઆમ’ હેમચંદના બ્યાકરણમાં મંચર્ય થયેલો છે. તેની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા જોતાં તેને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” નામ આપવામાં આવેલું છે. આ ગૌર્જર અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી અને તેવી જ રીતે બીજા અપભ્રંશોમાંથી જે તે પ્રાંતની અર્વાચીન આખીઓ ઊંચરી આવેલી છે.

“ગૌર્જર અપભ્રંશ” માંથી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ થયો એટલે ગુર્જર અપભ્રંશ નામે ઓળખાતો એ ભાષાપ્રકાર તેજ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા, એમ નિર્ણય કરતા પહેલાં આપણે ‘ગુજરાત’ અને ‘ગુજરાતી’ શબ્દો ક્યારથી વપરાશમાં આયા તેનો વિચાર કરીએ. આ પ્રદેશનું ‘ગુજરાત’ નામ હતું તેવો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ સ્વ. નગસિંહરાવે “વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ” માંથી નોંધી બતાવ્યો છે. તે આ રીતે—

“વસ્તુપાલ તેજિગ તણુઉ, અગહે યોલિસુ રાસો,

ભરતપેત્ર ધુરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો.”^૬

આ રાસ ૧૪મા સદીમાં રચાયો હોવાનું માનવામાં આવે છે.

“કાન્હડેપ્રમંથ” માં પણ ગુજરાતનિવાસી માટે ‘ગુજરાતિ’ શબ્દ જૂઠ્ઠી યોજેલો છે. ૭. એટલે વિ. સં. ૧૫૧૨માં ગુજરાત અને

૩. જુઓ પ્રાકૃત સર્વસ્વ પૃ. ૨૩. ૪. જોજન પૃ. ૧૨૨. ૫. આપણા મવિઓ. ખંડ. ૧. ઉપોદગત પૃ. ૩૬. ૬. જુઓ Gujarati Language & Literature Vol. II પૃ. ૧૭૩ની પાદટિપ્ત. ૭. કાન્હડે પ્રમંથ ૧-૧૪ તથા ૧-૨૪.

“ગુર્જર ભાષા” શબ્દ વાપરેલો અને તેના લોકભાષામાં “ગુજરાતી ભાષા” એવો અર્થ થાય. ગુજરાતવાસીને માટે કાન્હડે પ્રબંધમાં “ગુજરાતી” શબ્દ યોજેલો છે તો તે દેશની ભાષા માટે “ગુજરાતી” શબ્દ પ્રચારમાં નહિ હોય એમ માનવું ભુલિયુક્ત નથી. બલે, તે શબ્દ અંતર્ય ન થયો હોય પણ તેટલા પરથી ‘ગુજરાત’ અને ‘ગુજરાતીભાષા’ શબ્દ અસ્તિત્વમાં ન હતા, એમ કહેવું તર્કવિરૂદ્ધ લેખાય. ‘સંશોધનમાં સુદ તર્કને સ્થાન હોય તો બાક્યે કહેલી “ગુર્જરભાષા” તેના વખતમાં “ગુજરાતી ભાષા” તરીકે સામાન્ય લોકોમાં જાણખાતી હશે એમ માનવા હરકત જણાતી નથી.

ખરી રીતે જોઈએ તો ગુર્જરાની ભાષાભક્તિ અતિ પ્રાચીન છે. ઈ. સ. ૧૦૧૪માં અવંતીપતિ બોજ જોડે વિદ્વાન ગુર્જરાની ભાષા-ભક્તિને અંગ્રહી આપનાં લખે છે: અપભ્રંશેન મુખ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગૌર્જરઃ । મતલબ કે ગુર્જરા પોતાના અપભ્રંશથી જ આનંદ પામે છે, ખીજના અપભ્રંશથી નહિ. ૧. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે સમયે પ્રાતિક બોલીઓ ‘અપભ્રંશ’ નામથી જાણખાતી હતી તે વખતે ૧૧મા શતકમાં પણ “ગુર્જર અપભ્રંશ” પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પામી ચૂક્યો હતો અને તે વાતની નેધિ પડેલના માલવાના વિદ્વાને પણ લીધી છે. એટલે આપણે એ “ગુર્જર અપભ્રંશ”ને સર્વ સામાન્ય અપભ્રંશ ન માનતાં તેને આપણી ગુજરાતી ભાષાનું આદિમ રૂપ માની “પ્રાચીન ગુજરાતી” એવું નામ સગવડ આપવું જોઈએ.

સગવડ કહેવાથી લાગણીવશ બની આ દલીલ થાય છે, એમ સમજવાનું નથી. એક નકકર હકીકતના સ્વીકાર તરીકે આપણે બોજે કહેલા ગુર્જર અપભ્રંશને ભાષાશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ “ગુજરાતી” નામધારી ભાષાથી જુદો પાડી શકીએ તેમ નથી ૨ આપણા સમર્થ

૧. “સરસ્વતીકલમણ” ૨. આપણા કવિઓ ખ.ડ. ૧ પૃ. ૧૦-૧૧ ૭૫૨ બી. કે. ડા. ચાન્દીએ આ વિષયની ચર્ચા કરતા ૨૫. નાસિ હરાવભાઈની વિચારસરણી સમજવા પ્રયાસ કરેલા છે, તે જણાવુએ જોઈ લેવું.

બાપાચાઓ સ્વ કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પણ આવે. જ મન ધરાવે છે. તે કહે છે: “ વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી બાપાના ત્રણ યુગ છે. ૬. સનના દશમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ: પંદરમાં શતકથી અત્તરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીનાં શતકનો ત્રીજો.” ૩

ઐદરે સ્વ ધ્રુવ ગુર્જર અપભ્રંશના ઉદ્ભવની સાથે જ ગુજરાતી બાપાનો ઉદ્ભવ ચપાનું રસીકારે છે. તે વ્યાગ્રગ ચાલનાં જગ્યાને છે: “ પહેલા યુગની બાપાને અપભ્રંશ કે ગ્રામીન ગુજરાતી નામ આપવું થયે છે. બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં “ જૂની ગુજરાતી ” ના નામથી ઓળખાય છે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને અર્વાચીન ગુજરાતી સંઘા આપવામાં મતભેદ હોય જ નહિ ” ૪ પરંપુ, હાલમાં જેમ મહાકવિ શેક્ષપિયરની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સાથે અંગ્રેજી ભાષા રિચર ૩૫ પામી તેમ મહાકવિ પ્રેમાનંદની સાહિત્યિક સૃષ્ટિની સાથે ગુજરાતી ભાષા રિચર ૩૫ પામી છે. આજની ગુજરાતી ભાષાની ઠાંગણીમાં તે સમર્થ કવિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની છાપ ગંદેલી છે.

શ્રી. રામલાલ યુનીલાલમોદી બાલજીના સમય પહેલાં ‘ગુજરાત’ શબ્દ પ્રચારમાં હતો એમ માને છે તે કહે છે, “ બાપાને ગુજરાતી નામ મળેલું ગણીએ અને બાલજે ‘ ગુર્જર ’ શબ્દ લખ્યો છે, તે સંસ્કૃતના મોહને લીધે એમ માનવા વધી નથી.” ૫ પરંપુ પાછળથી નેઓ પોતાને સ્વતંત્ર મત પ્રદર્શિત કરતાં સ્વ ધ્રુવના મતનો વિરોધ કરે છે. તે કહે છે: “ રા. કેશવલાલ ધ્રુવ ગુજરાતીનો આરંભ અગિયારમા શતકથી ગણે છે. પરંપુ તે તો અપભ્રંશ હતી.

૩. જીએ. બીજી ગુજરાતી સા. પરિવર્તના પ્રયુક્ત બાપલ.

૪. બાલજી પૃ. ૩૭.

“ ગુર્જર ભાષા ” શબ્દ વાપરેલો અને તેના લોકભાષામાં “ ગુજરાતી ભાષા ” એવો અર્થ થાય. ગુજરાતવાસીને માટે કન્દકદે પ્રમંથમાં “ ગુજરાતી ” શબ્દ યોજેલો છે તો તે દેશની ભાષા માટે “ ગુજરાતી ” શબ્દ પ્રચારમાં નહિ હોય એમ માનવું શુદ્ધિયુક્ત નથી. બલે, તે શબ્દ પ્રચર્ય ન થયો હોય પણ તેટલા પરથી ‘ ગુજરાત ’ અને ‘ ગુજરાતીભાષા ’ શબ્દ અસ્તિત્વમાં ન હતા, એમ કહેવું તર્કવિરૂદ્ધ લેખાય. ‘ સંશોધનમાં શુદ્ધ તર્કને સ્થાન હોય તો ભાષણે કહેથી “ ગુર્જરભાષા ” તેના વખતમાં “ ગુજરાતી ભાષા ” તરીકે સામાન્ય લોકોમાં જોળખાતી હશે એમ માનવા હરકન જણાતી નથી.

ખરી રીતે જોઈએ તો ગુર્જરાતી ભાષાભક્તિ અતિ પ્રાચીન છે. ઈ. સ. ૧૦૧૪માં અવંતીપતિ ભોજ જેવો વિદ્વાન ગુર્જરાતી ભાષા-ભક્તિને અજલી આપનાં લખે છે: અષમ્ભ્રમેન કુલ્યન્તિ સ્વેન નાન્વેન ગૌર્જરાઃ । મતલબ કે ગુર્જરા પોતાના અપભ્રંશથી જ આનંદ પામે છે, ખીજના અપભ્રંશથી નહિ. ૧. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે સમયે પ્રાતિક બોલીઓ ‘ અપભ્રંશ ’ નામથી જોળખાતી હતી તે વખતે ૧૧મા શનકમાં પણ “ ગુર્જર અપભ્રંશ ” પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પામી ચૂક્યો હતો અને તે વાતની નોંધ પડોશના માલવાના વિદ્વાને પણ લીધી છે. એટલે આપણે એ “ ગુર્જર અપભ્રંશ ” ને સર્વ સામાન્ય અપભ્રંશ ન માનતાં તેને આપણી ગુજરાતી ભાષાનું આદિમ રૂપ માની “ પ્રાચીન ગુજરાતી ” એવું નામ સગવડ આપવું જોઈએ.

સગવડ કહેવાથી લાગણીવર્ધ બની આ દલીલ થાય છે, એમ સમજવાનું નથી. એક નકકર હકીકતના સ્વીકાર તરીકે આપણે બોજે શા ગુર્જર અપભ્રંશને જાણાયાસ્વીય દ્રષ્ટિએ “ ગુજરાતી ” મંધારી જાણથી જુદા પાડી શકીએ તેમ નથી ૨ આપણા સમય

૧. “ સરસ્વતીકામરણ ” ૨. આપણા કવિઓ ખ. ૩. ૧ પૃ. ૧૦-૧૧
 ૩. શ્રી. કે. કા. યાત્રીએ આ વિષયની ચર્ચા કરતાં સ્વ. નરસિંહરાવશાઈની
 ૧૨સરણી સમજાવા પ્રયાસ કરેલા છે, તે જણાસુએ જોઈ લેવું.

બોલીઓ " અપભ્રંશ " નામ પામી હતી. પણ તેના પ્રાંત કે વિભાગવાર પેટાબેદ હતા જ. એ પેટાબેદોની ખાસિયતો વધતાં પ્રાંતપ્રાંતની બોલીઓ અસ્તિત્વમાં આવો હતી. તેથી જ તેના ૨૭ બેદ ગણ્યારામાં આવેલા છે ૧. મતલબ કે જ્યાં જ પ્રાંતોમાં એક સંખ્યા અપભ્રંશ નહિ પણ પ્રાંતોવ અપભ્રંશો બોલાતી હતી. મારા માનવા પ્રમાણે તો બધી અપભ્રંશો ચપા બાદ જેવે " અપભ્રંશ " નો અર્થ સંસ્કૃતેતર બોલી કે બાષા એવો રૂઢ ચલો હતો. હાલ પ્રજામાં તેમજ ગુજરાતમાં સંસ્કૃતનેતર દેશી બાષાઓને બાષા (બાખા) કહે છે, ૨ તેમ સંસ્કૃતથી ઈતર તમામ પ્રાંતીય બોલીઓને અપભ્રંશ કહેવાનો રિવાજ પડેલો જણાય છે. તેથીજ નરસિંહ મહેતા જોવા કવિ પણ પોતાની ભાષાને અપભ્રંશ નામ આપે છે. જુઓ—

“ અપભ્રંશ ગિરા વિષે કાવ્ય કેલું 'હીસે
ગાય હીસે ને જ્યમ તીર લાગે.”^૩

આથી શું એમ સમજવું કે નરસિંહ મહેતાની બાષા ગુજરાતી નથી ને અપભ્રંશ છે ? એમ તો બાલજી જે બીજો બધે ' ગુજર બાષા ' માં કાવ્ય કર્યાનું જણાવે છે તે પણ રૂઢિચઢાત એક વાર " કથામાત્ર એ નૈપથ રાની અપભ્રંશો દાખી " એમ કહી પોતાની બાષા અપભ્રંશ હોવાનું જણાવે છે. તો પછી બાલજીની બાષા પણ અપભ્રંશ ગણવી ? પણ શ્રી. મોદી તેને ગુજરાતી ગણ્યા સંમત છે. ત્યારે તેનો ખુલાસો એજ્ઞ થઈ શકે કે, અપભ્રંશોના અનેક પ્રાંતિક મોદો પડ્યા પછી અપભ્રંશનો રૂઢ અર્થ સંસ્કૃત નહિ તેવી અપભ્રંશ

૧. આપજ્ઞા કવિઓ જાડ ૧. ઉપોદ્યાત ૫૮. ૩૬. ૨ બીની દલપત પિંગળમા " બાષા-કવિતા ન્યાય " એવો પ્રયોગ કરેલો હતો તે આજ અર્થમાં થઈ છે. ૩. સુરતસંગ્રહ, ૭૨-૨.

પ્રાતિક બોલી-ભાષા એટલે જ યા લાગ્યો હશે; અને તેથી જ ભુલ-ભુલ ગુજરાત કવિઓ પોતાની ભાષાને રૂઢિવચ અપભ્રંશ કે અપભ્રંશ કહેવા પ્રેરણા હશે.

આમ 'અપભ્રંશ' સંજ્ઞા આપ્યાથી જ ગુજરાતી ભાષા કંઈ અપભ્રંશ બની જતી નથી. રૂઢિ તરીકે બધી બોલીઓ અપભ્રંશ કહેવાતી હોય પણ ગુજરાત અપભ્રંશ કહી એટલે તે બીજા અપભ્રંશમાંથી સ્પષ્ટ છૂટી-તોળી પડી છે એ કહેવાની જરૂર જ રહેતી નથી. "ગુજરાત અપભ્રંશ" એ બોલના શબ્દોનો અર્થ "ગુજરાતી ભાષા" એવો જ થઈ શકે, એમ ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ જણાશે. નવાઈની વાત તો એ છે કે, અગિયારમા શતકમાં જીવનાર વિદ્વાન નૃપ ભોજરાજ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના મુગની જે ભાષાને "ગુજરાત અપભ્રંશ" (ગુજરાત ભાષા) કહે છે તેને આપણે અજ્ઞપમા આધુનિક ડૉ. ટેસિટોરિ જેવાને પાસે ચાલીને અપભ્રંશ કહી ફટી મારીએ છીએ.

આ ચર્ચાને પૂર્ણ કરતા પહેલાં સ્વ મુખ્ય મહત્ત્વનું કથન નેંધી લઈએ. તેમના કથન પ્રમાણે અગિયારમા શતક પહેલાંથી અપભ્રંશમાંથી પ્રાચીન ગુજરાતીના અંકુર ફૂટવા માંડ્યા હતા. તે સમય તથા તે પછીની અપભ્રંશ ભાષા વ્યસ્ત દશા (analytical stage)માં પ્રવેશ કરે છે અને તે મહારાષ્ટ્રી વગેરે બીજા પ્રાકૃતોથી તેજ અરસામાં જુદી પડવા માંડે છે. આથી ગુજરાત અપભ્રંશને પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું એજ યોગ્ય છે.

આ રીતે આપણે જોઈએ કે, "ગુજરાત અપભ્રંશ"ની સાથેજ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ દશમા-અગિયારમા શતકથી થાય છે અને તેથી તે સમયની ભાષાને "પ્રાચીન ગુજરાતી" નામ આપવું જોઈએ. આ ધોરણે આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ભાવજીની ગુજરાત ભાષા "મધ્યકાલીન ગુજરાતી" હોવાનું સ્વ. મુખના કરેના કાવ્યવિભાગ અનુસાર નક્કી થાય છે.

૨. કવિનો સમય

કવિ બાલણુનો સમય ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવાનાં સાધનો ન મળેલાં છે. તેનાં કાવ્યોમાં પણ તે પોતા વિષે કે તેની રચનાના સમય વિષે કંઈ લખતો નથી. આથી તેના પુત્ર ઉદય તથા સિદ્ધ-પુત્રના કવિ બીમનાં કાવ્યો અને હંતકાવ્યો ઉપરથી બાલણુ સંબંધી વૃત્તક વૃત્તક હકીકત એકત્ર કરવાની જરૂર પડે છે. આ સંબંધમાં પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદન અંગે હકીકત એકત્ર કરવા સ્વ. નારાયણ ભારતીએ આજથી સાઠેક વર્ષ ઉપર ઘણો પ્રયાસ કરેલો હતો. તેમજ પાટણવાસી પ્રાચીન સાહિત્યના રસિક અબ્બાસી શ્રી. રામલાલ યુનીસાલ મોદીએ બાલણુના વિવેચનમાં ખૂબ રસ લઈ, પોતાનો આ વિષયનો સ્વાખ્યાય બે પુસ્તિકાઓ દ્વારા આપણી સમક્ષ રજૂ કરેલો છે. ૧. છતાં બાલણુના જીવન અને સમય વિષે ચોક્કસ માહિતી હજી સાંપડી શકી નથી.

આગળ આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે બાલણુનો સમય વિ. સંવત્ર ૧૪૬૧થી ૧૫૪૫ સુધીનો અકિવામાં આવે છે. ૨. તે સમયની ગુજરાતની સ્થિતિ વિષે ઉક્તિ નોંધ લેવી ઈષ્ટ છે. સં. ૧૩૫૪ (ઈ. સ. ૧૨૬૮)માં ગુજરાતના હિલ્લા રજપૂત રાજાને દરાવીને મુરલીમોએ અણહિલપુર પાટણ તથા તે પછી ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા જમાવી દીધી હતી. મુરલીમ ગજસતાના પ્રારંભમાં દિલ્હીથી મોકલેલા સુબાઓ ગુજરાતનું રાજ ચલાવતા હતા પરંતુ સં. ૧૪૫૯માં સફરખાને દિલ્હીથી સ્વતંત્ર બની પોતાના પુત્રને નાસિર-દીન મહમદશાહ નામથી ગુજરાતનો પહેલો સુલતાન બનાવ્યો. આ સાખામાં મહમદ બેગડો તથા અહમદશાહ એ સુલતાનો ધણા બળવાન ગણાયા છે. અહમદશાહે સં. ૧૪૭૦માં અમદાવાદ રથાપી ત્યાં

૧. તે પુસ્તિકાઓના નામ “બાલણુ” અને “બાલણુ ઉદય અને બીમ” એવા છે. ૨. બાલણુ ઉદય અને બીમ. ૫. ૭.

રાજધાની કરી એટલે બાલજીનાં બાલકાળમાં જ પાટણ ગુજરાતનું પાટનગર મટી સત્તનતના એક પરમજીનું કેન્દ્ર માત્ર બની રહ્યું.

તે સમયે વૃદ્ધવિવાહ, દુન્યાવિક્રમ, સતીનો રિવાજ વગેરે પ્રચલિત હતાં. ૩. અજની પેઠે વિમહત કુટુંબનો પવન તે વખતે પણ ફૂંકાયેલાં હતો એમ કાવ્યો પરથી જણાય છે. ગુજરાતમાં તે વખતે જુદાજુદા ધર્મો ફેલાયેલા હતા. પ્રથમના સૈવ અને જિનમત ઉપરાંત નવા ઇસ્લામનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો. મુસલમાન પોરાના મત પ્રત્યે લોકોને આરથા હતી. રામાર્નદ સપ્રદાય તે વખતે ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયો હોય એમ નરસિંહની દારમાળાના પ્રસંગમાં રામાર્નદી કીમના ઉલ્લેખથી જણાય છે. ૪. બાલજીનો સમય ગુજરાતના મુસ્લીમ સુલતાનોની જાહેજાલાલીનો સમય હતો. તે વખતના સાહિત્યમાં જૈન ગ્રંથો પણ અનેક મળી આવે છે. તેથી તે સાહિત્ય પણ વિશાલ પામેલું, હશે, એમ જણાય છે.

આ અરસામાં નરસિંહ, કીમ, બાલજી, ઉદય જેવા કવિઓ શાંતિથી સાહિત્યોપાસના તથા ઇશ્તિયંતન કરી શકતા હતા તે ભેદમાં તે કાળમાં રૈયતના જનમાલની, અને વેપારની પૂરી સક્ષમતા હોવી જોઈએ. જમતી સત્તનત હોવાથી કે ગમે તે કારણે હિંદુ રૈયત ઉપર મુસ્લીમ સત્તાનો ત્રાસ કે અત્યાચાર તે સમયમાં હોવાનું જણાતું નથી. એકંદરે તે સમય ગુજરાતને માટે શાંતિ અને આબાહીનો હોવાનું અનુમાન થાય છે.

૨૧. નારાયણ ભારતીને બાલજીના ધરમાંથી જન્મશરણું એક છંદકે પાતું મળી આવેલું તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

“ સંવત ૧૪૮૨ ધર્મે આસો સુદી ૪ સુષી સંમર વર્ષ ૨૧ માસ ૨ દિન ૧૨. ”

આ ઉલ્લેખ બાલજી કવિની જન્મર વિષે માનીને ૨૧ ભારતીએ બાલજીનો જન્મ સં ૧૪૬૧માં માનેલો હતો.

પણ આ પાતું બાલજીના જ જન્મશરણું છે તે નક્કી કહેવાય નહિ કારણ તેમાં ચોક્કસ નામ કામ હતું નહિ. વળી કવિનું ધર, તે

વખતે એક શ્રીમળીના કમળે હાથ તેથી તેના કાઈ પૂર્વ સંગધી પણ આ કામગીરી હોય એમ માનીને શ્રી રામલાલ મોદી જુદા જ નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા. સંતોગી પુરાવાના આધારે એમણે ભાલજીનો અંદાજ સમય લાંબામાં લાંબો મં. ૧૪૬૦થી ૧૫૭૦ સુધીનો માનેલો હતો. ૧. આ સંતોગી પુરાવામાં તેમણે કાદંબરીની ભાષા, નગસિંહનાં પદોની ભાલજીમાં દેખાતી અસર વગેરે પર વિચાર કરી નિર્ણય કરેલો હતો. વિપ્લવસે ઉત્તરકાંઠે લખ્યો તે વખતે (સંવત ૧૫૭૫થી) ભાલજી દયાત ન હતો એમ માનીને શ્રી. મોદીએ તેના જીવનની મર્યાદા સં. ૧૫૭૦ સુધીની મર્યાદા કરી.

પરંતુ તે પછી વધુ સંશોધન ચર્ચા શ્રી. મોદીએ પોતાના જૂના અભિપ્રાયમાં થોડો સુધારો કરીને તે અભિપ્રાય "ભાલજી કંધવ અને બીમ" નામની પુસ્તિકામાં પ્રગટ કરેલો છે. ૨. તેમાં તેમણે ભાલજીને "હરિલીલાષોડશકલા"ના કર્તા બીમના ગુરુ તરીકે માનીને તેના જીવનકાળ વિષે નિર્ણય કરેલો છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે, તે સમય સ્વ ભારતીએ માનેલા ભાલજીના જીવનકાળ સાથે મળી રહે છે.

દી. જ. કૃષ્ણલાલ મો. કવેરીએ ભાલજીનો સમય સં. ૧૪૬૫-૧૫૬૫ માનેલો છે. ૩. શ્રી. કૈલાસલાલ મુનશીએ ભાલજીનો સમય સં. ૧૪૮૨થી ૧૫૫૬ માનેલો છે પણ તેની ચોક્કસાઈ વિષે સંશય બતાવેલો છે. ૪. શ્રી. કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી ભાલજીનો જન્મસમય સંવત ૧૫૧૫થી ૧૫૨૦ આસપાસ માને છે અને તે સં. ૧૫૪૦-૪૫ આસપાસ દયાત હતો એમ તોંધે છે. તેમણે ખીખ નળાખ્યાનની પ્રતમાં "પંદરસે પીસતાળીસમહિ જાવા નળગુણુ ગ્રામજી." એમ લેખેલું છે તે ખરે માનીને કવિને સં. ૧૫૪૫ આસપાસ દયાત માન્યો છે. ૫.

૧. ભાલજી પૃ. ૬૫૫. ૨. સરોધનનો વિષય પ્રાગતિક હોય તેમાં નવાં સાધનો કે પુરાવા મળવા નવો પ્રકાર પડે, એ વાત સ્વીકારીને શ્રી. મોદીએ યુવાન સંશોધકોને માટે આ પુસ્તિકા વડે સુદર દાખલો બેસાડ્યો છે. ૩. ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક ક્ષેત્રો પૃ. ૪૧. ૪. Gujarat & Its Literature P. 119. ૫. કવિચરિત બા. ૧ પૃ. ૧૦૧.

ભાલજીના જીભ નળાખ્યાનની નિરૂપિત ભાષા, ઉતરતા પ્રકારનું કવિત્વ વગેરે જોઈને શ્રી. રામલાલ મોદી તેને, ભાલજીની કૃતિ તરીકે સ્વીકારતા નથી ૧. તેથી જીભ નળાખ્યાનના અંત ભાગની કડીમાં ઉલ્લેખિત અંપત પરથી ભાલજીનો સમય નક્કી કરવા તે નિઃશંકપણે નજ પ્રેરાય એ દેખીતું છે. આથી તેમણે જુદી જ રીતે આ પ્રશ્ન હાથ ધરેલો છે.

બીજા " હરિલીલાપોડપકળા " નામે કાવ્ય લ. ૧૫૪૧માં સિદ્ધપુરમાં રચેલું છે. તેના પ્રારંભમાં નીચેની પદ્ધતિઓ આવે છે.—
 “ આવી દ્વિજનમ્ લાગુ પામ, મળનમ્ કીધું બહુ ૧ પસામ,
 કરજોડી બ્રાહ્મણ વિનબ્યા, સ્વામી મળ ઉપરિ કરું દ્યા.
 મનમાંહિ ઉત્કંઠા ઘણી, કથા કહેવા કેરાવ તણી;
 તમેહારાં અનુકંપાધિકી ગાયોસ શુભ હું સુતદેવકી.
 કથા રખે રહી અધિવચિ માંહિ, પછમ્ લોકહસારત થાઈ.
 વલતું વચન મહાકવિ ઠહમ્, “એ કથા અધવચિ નવિ રહમ્,”
 આણી હૃદય વિચાર વિવેક, પૂરવ છાંયુ આપું એક.”

x

x

x

વિપ્રતણું વચન પામીછી, કરજોડી મસ્તક નામીછી.
 તુમ મ્ જાણી અક્ષર સુગતિ, પામ્યું કેરાવતણી હું ભગતિ ”

કવિએ ભાલજીને પ્રણામ કર્યા તેમણે કૃપા કરી એટલે એ કાવ્ય જોડીને વિનંતિ કરી: “ મહારાજ, મારા પર દયા કરો, મને જણવની કથા કહેવાની ઉત્કંઠા છે. તમારી કૃપાથી હું દેવકીસુત કૃષ્ણના શુભ ગાઈશ. મારી કથા અધવચે અટકી ન પડે અને હાંસી ન ચાવે તેવું કરો ” એ સાલળીને મહાકવિએ કહ્યું, “એ કથા અધવચે અટકી નહિ પડે ” પછી મને એક પૂર્વછાંયો [દોહરો] સંભળાવ્યો.

વિપ્રનું વચન સાલળી મે મસ્તક નમાવ્યું. તેથી મને અક્ષર-યુક્તિ-કાવ્યકલા પ્રાપ્ત થઈ અને હું કેરાવની ભક્તિ પામ્યો

ભીમે સં. ૧૫૪૬માં “ પ્રત્યોધપ્રકાશ”માં પોતાના ગુરુ પુરુષોત્તમને વેદાન્તપારંગત કહેલા છે વળી તે ગ્રંથના અંતમાં પુરુષોત્તમની ઝોળખાણુ આ રીતે આપેલી છે:—

“અધીત સકલશાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત, પ્રેમ અધિક ઉપરિ વેદાન્ત;
“આ પુરુષોત્તમ તણુ પ્રસાદ કીધું એહ કથા અનુવાદ.”

ભીમના કાવ્યોમાંના આ ઉદ્દેશો પરથી શ્રી. રામદાસ મોદી નીચે પ્રમાણે હકોક્ત તારવે છે:— [૧] બામના ગુરુનું નામ પુરુષોત્તમ હતું. [૨] તે બ્રાહ્મણ હતો. [૩] તેણે સકળશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. [૪] તે વેદાન્તમાં પારંગત હતો [૫] તે ગુજરાતી ભાષાનો મહાકવિ હતો. ૨.

હવે આ જાનામાં મહાકવિ જેવી પ્રસિદ્ધી હોય, બ્રાહ્મણ હોય, અને વેદવેદાન્તમાં પારંગત હોય તેવા જેઠ પુરુષો પ્રસિદ્ધ છે. એક નરસિંહ મહેતા અને બીજો બાલજી. પણ નરસિંહ મહેતાનું નામ પુરુષોત્તમ ન હતું તેથી તે બીમના ગુરુ હોઈ શકે નહિ. હવે બાલજી સિવાય બીજો કોઈ એવો સમય વિપ્રકવિ, વેદાન્ત તથા સકળ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસી તે વખતે ન હતો. વળી બાલજીનું નામ ઉત્તર વયમાં પુરુષોત્તમ મહારાજ હતું એમ તેમની પતરા ઉપરની મળી આવેલી છાંત્રીમાં જોતરેલા નામ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. બાલજીનો સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ, પુરાણોનો પરિચય, વેદાન્તશાસ્ત્ર વગેરે હકીકતો તેનાં કાવ્યોના અભ્યાસ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એટલે તે બીમનો ગુરુ હોવાની જે વાત શ્રી. મોદીએ રજૂ કરેલી છે તે ન માનવા કોઈ કારણ જણાવતું નથી.

આ પ્રમાણે બીમનો ગુરુ બાલજી હતા તેનો સમય ચિહ્નના સોળમાં શતકમાં નક્કી થાય છે. બીમનાં વચનો ઉપરથી બાલજીના

અવસાનકાળ સમધી અનુમાન થઈ શકે તેમ છે લીમ સ ૧૫૪૧ માં ગચાચેલી દરિયાનામાં ગુરુના નામનો ઉદ્દેશ્ય કરતો નથી તેથી તે વખતે ગુરુ (બાલજી) દયાત દરો એમ માની શકાય કે વળી શ્રી મોદી કહે છે તે પ્રમાણે એ કાવ્ય ગ્યતા પહેલાં તે જાનજીને આશીર્વાદ મેળવના સિદ્ધપુરથી પાટણ આવે છે તે દહીકત પણ ગુરુની દયાતી જનાવે છે પરંતુ સ ૧૫૪૬માં રચેના 'પ્રમોદ પ્રકાશ' માં લીમ ગુરુનું નામ જણાવે છે આથી એમ લાગે છે કે તે વખતે બાલજી દયાત નહિ હોય જીવતા ગુરુનું નામ શિષ્યે પ્રગટ ગીતે ન લેવું એવી આયોજિતિની રૂઢિ અનુસાર બાલજી સ ૧૫૪૬માં અગર તે પહેલાં મગજ પામેનો હોવાની વાત મ નવી પડે છે ૧

સ ૧૫૪૬ પહેલાં મૃત્યુ પામનાર કવિનો આયુષ્યકાળ કેટલો ? તે પ્રસિદ્ધ પુરુષ તરીકે-પુરુષોત્તમ મહારાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા એમ હંતકથાઓથી પણ જણાઈ આવે છે લીમ તેના પ્રતે પોતાના કાવ્યમાં જે માન જતાવે છે તે જોતાં પણ તેમની બારે પ્રસિદ્ધિ અને વૃદ્ધ વયનો ખ્યાલ આવી શકે છે લોકોમાં સારી ખ્યાતિ પામનાર કવિ લાજુ આયુષ્ય ભોગવી ગયા હોય એ સંભવિત છે આથી તેમની આયુષ્યમર્યાદા લગભગ ૮૦ વર્ષ જેટલી અટકળે માની લેતાં તેમનો જન્મ સવત ૧૪૬૫ આસપાસ આવે તેમ છે પણ ૨૩ નારાયણ ભારતીને જોડેના જન્મશરવાણા મયગની સાત સ ૧૪૬૧ તેની નજીક જ આવી પહોંચે છે એટલે સ ૧૪૬૧ કવિ બાલજીની જન્મસાલ માનવામાં નકાર કરવા કાંઈ સમગ્ર કારણ દેખાતું નથી શ્રી મોદી પણ ઉપગનાં કારણોસર તેની જીવનમર્યાદા સ ૧૪૬૧થી સ ૧૫૪૫ સુધીની માને છે ૨

હવે બાલજીના પુત્રો ઉદ્ભવ અને વિધ્વસનના જીવનકાળની કાંઈ દહીકત આ રામે ઉપયોગી થાય છે કે નહિ તે જોઈએ ઉદ્ભવના સમય વિષે તો કાંઈ પ્રમાણમૂલ આધાર મળતો નથી સ ૧૫૭૦ સુધી તેની દયાતી શ્રી કે કા સાચી માને છે ૩ તે સાચી હોય

તો ઉદ્ધવ ૬૦ કે ૭૦નું આયુષ્ય ભોમવી મરણ પામ્યો, એમ મનનાં બાલજીની આપણે માનેલી આયુષ્યમર્યાદા સાથે કંઈ વિસંવાદ ઉભો થતો નથી. વિશ્વજીવસે ઉદ્ધવનું સમાયજી સં. ૧૫૭૫માં પૂરું કર્યું એમ ગણાય છે. એટલે તે તેના બાઈ કરતાં કંઈક વધુ સમય જીવતો રહ્યો હશે એમ માની શકાય, એટલે તેના અસ્તિત્વની મર્યાદા પણ બાલજીની આપણે માનેલી જીવનમર્યાદા સાથે વિસંવાદો નથી લાગતી.

શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી તેમના કવિચરિત્રમાં બીજા નળાખ્યાનને બાલજીની કૃતિ માની તેની રચનાનું વર્ષ સંવત ૧૮૪૫ ખરૂં માને/છે તો આ બોલું નળાખ્યાન બાલજીની છેલ્લી કૃતિ હોય તો આપણે સ્વીકારેલી બાલજીની આયુષ્યમર્યાદા સાથે તે વાતનો કંઈ વિસંવાદ ઉભો થાય નહિ. પણ શ્રી. શાસ્ત્રી તે બીજા નળાખ્યાનને બાલજીની વયલા માળાની કૃતિ માને છે તેમના મત પ્રમાણે બીજા નળાખ્યાનની રચના વખતે કવિની ઉંમર ૨૫-૩૦ વર્ષની હોય તેથી તેનો જન્મ સં. ૧૫૧૫-૨૦ની આસપાસ સંભવે.

શ્રી. મોહી તો આ બીજા નળાખ્યાનને બાલજીની કૃતિ જ માનતા નથી, એ આપણે આગળ જોયું તેમની દલીલો પણ વિચારવા જેવી છે. છતાં તે માલ ન રાખીએ તો પણ બીજા વખતે લખેલું આ નળાખ્યાન બાલજી કવિતાસાગરમાં ૪૬૫એ જોડા આવેલી તે વખતમાં ઉત્તાવળે, લખેલું કેમ ન માનવું? કવિ પોતે પણ તે વાત જણાવે છે:—

“ ગુરુકૃપાએ કવિના સાગરમાં આવે ભરતી જોડણ ” ૨

આમ કવિત્વચક્રિતની ભરતીનો જોડા અખ્યાનું કવિ પોતે જણાવે છે. વળી ઉત્તર વયમાં “ નાગર કાન્ધે અમ દુવેળા ” કરવો પડ્યો હોય એમ પણ સ્પષ્ટ છે. એટલે આ કૃતિ કવિની છેલ્લી

કૃતિ માનવામાં તેના પોતાના ઉદ્દેશો જ સદાયમૂલક થાય છે. એટલે બીજા નજાખ્યાનની રચનાસાથ ખરી હોય અને તે બાલજીની જ કૃતિ હોય તો પણ તે તેની ઉદ્દેશી અણુગમતી કૃતિ હોય એમ માનવા હરકત નથી.

શ્રી. કે. કા. શાઓ એની હાથમનની બાવાની જુમિકાએ તપાસીને તેને બાલજીની વચચાળાની કૃતિ કહેતા હોય તો તે હાથમનની બાવાની મોજાઓમાં તેમની વધારે પડતી અધાનું પરિણામ લેખાય એટલે તેને ચોક્કસપણે કવિની વચચાળાની કૃતિ માનવાની વાત ગળે ઉતરે તેવી નથી. બાલજી પોંતે જ બીજા વખત નજાખ્યાન લખ્યું હોય તો તે પાછળથી જ લખ્યું અને તે પણ કવિત્વની ઓટ આવ્યા પછી, એમ સ્પષ્ટ સમજાય તેવી વાત છે. એટલે સં. ૧૫૪૫ ની આ ઉદ્દેશી કૃતિ બાલજીની પોતાની ગણાય તો પણ આપણે માનેલી તેની આધુન્યમર્વાદમાં ફેરફાર કરવા કારણ નથી.

આમ વિવિધ રીતે વિચાર કરતાં સ્વ. નારાયણ ભારતીએ કવિ બાલજીની આંકેલી જીવનમર્વાદને શ્રી મોહી પણ અનુસરે છે અને તે બીજા નવા સાધનો પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ખોટી માનવા કારણ નથી. એટલે કવિ બાલજીના જન્મનું વર્ષ સં. ૧૪૧૧ [ઈ. સ. ૧૪૦૫] તથા મૃત્યુનું વર્ષ સં. ૧૫૪૫ [ઈ. સ. ૧૪૮૬] માની તેમની આધુન્યમર્વાદ ૧ આશી વર્ષની ગણતરી જોઈએ.

૩. જીવનવૃત્તાંત

કવિ બાલજી પાટજીના વતની હતા. પાટજી કરનાના ઘીમટા નામે ઝાગખાતા વિભાગમાં તેમનું ઘર હતું એમ સાબિત થયું છે એમનું ઘર જે ખાડીમાં હતું તે ખાડીને “કવિબાલજીની ખાડી”

એવું નામ પાટણ સુધરાઈએ ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં આપેલું છે. ૧ સ્વ. નારાયણ ભારતીએ બાલજીવનું ઘર પાટણમાં શોધી કાઢ્યું તે પહેલાં તે સિદ્ધપુરનો વનની હતો અને ઔદીચ્ય કે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, એમ માનવામાં આવતું હતું. ૨ પણ તેના રચેલા દશમસ્કંધની નીચેની પુષ્પિકા ઉપરથી બાલજી પાટણનો રહીશ હતો અને મોઢ બ્રાહ્મણ હતો તે વાત સિદ્ધ થાય છે:—

“હિત્રી શ્રીમાગતત મહાપુરણે દશમસ્કંધે ચાલુલીલાપદવંચ,
પાટણનગર મો-ત્રાક્ષણ બાલજીવન સંપૂર્ણ.”

બાલજીની યાત્રિ સખંધી પણ મોટા ગૂંચવાડો રાજઆતમાં હતો. સ્વ. હરગોવિન્દદાસ કંઠાવાળા તેને નાગર માનતા હતા. વળી તેનું ઘર શ્રીમાળીના કમળમાં હોવાથી તેને કાઈકાઈ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ પણ ગણતા. પરંતુ ઉપર જણાવેલી પુષ્પિકામાં તે પાટણનો રહીશ અને મોઢ બ્રાહ્મણ હતો તે વાત સ્પષ્ટ બતાવેલી છે. પુષ્પિકામાં મો. પછીનો જ કાર લોપાઈ ગયો હોય એમ જણાય છે, એ કારણે એ યાત્રિએ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો એ સિદ્ધ થાય છે. ૩. બાલજીની કાઈ-ખરીની હાથપ્રત સ્વ. કેશવદાસ હ. ધ્રુવને અમદાવાદના માધવપ્રસાદ ઉમિયાઈકર નામના ગૃહસ્થ પાસેથી મળી આવી હતી અને તે બાઈ બાલજી કવિના બાલુજીના વંશ જ હોવાનું જણાવે છે. તે ગૃહસ્થ ત્રૈવિધ મોઢ ૫ હોવાથી બાલજીને ત્રૈવિધ મોઢ માનવામાં કાઈ સંશય હવે રહેતો નથી. ૫

૯. કવિ કવિત્વ પાટણ આવેલા ત્યારે તેમની સૂચના ઉપરથી બાલજી કવિના ધરવાળી ખડકીને આ નામ આપવા તમજીજ થયાનું મી. મોઢી જણાવે છે. (જુઓ ‘બાલજી’ની પ્રસ્તાવના) ૨. જુલ્હિ પ્રકાશ અગષ્ટ ૧૮૮૫ ૩ બાલજી પૃ. ૪૨. ૪. મોઢ બાલજીના ૭ પ્રકાર છે તેમાં ત્રૈવિધ અને ચાતુર્વેદી (ચાતુર્વિધ) એ મુખ્ય છે. હાલમાં પાટણમાં જે મોઢ બાલજી હવે અવટકવાળા છે તે ચાતુર્વેદી છે. પણ બાલજી ત્રૈવિધ હતો એમ માનવામાં આવે છે. ૫. આ હકીકત પાટણના નજીવા જ શોધક કનૈયાલાલ બાઈશંકર દેવના મારા પરના પત્રમાંથી લેધેલી છે.

સ્વ નારાયણ ભારતીએ લાલજીના ધરમાથી મળી આવેલા 'દટલાક કામળો ઉપરથી તેની અટક 'દે' હતી અને પાછળતી ભટ' થઈ હતી એમ જણાવેલું છે. પણ કાદબરી અને મામકી આખ્યાનની પુષ્પિકાઓમાં " ગવડી " અટક જણાવેલી છે તેજ ચોખ્ખું છે, એમ શ્રી રામલાલ સુ મોદીનું માનવું છે. પાટણમાં હાલ મોદ આગુર્વદી બાહણો છે તેમની દેવે અટક છે પણ તેમની સાથે લાલજીનો કોઈ જૂનો સંબંધ મળી આવતો નથી. એટલે દેવે અને ભટ એ બે જાતની અટકો સરખમસત કોઈ સ્વીકારવા જેવી જણાતી નથી ભટ અને દેવે અટકના ઉદ્ભવવાળા સ્વ. ભારતીને મળેલા કામળો કદાચ તે ધર જે શ્રીમાળીના કબજે હવું તેના કોઈ પૂર્વજ સાથે સંબંધ ધરાવતા હશે એમ શ્રી રામલાલ મોદી જણાવે છે તે બ્યાજબી માગે છે. ૨

દેવે આપણે કવિના નામ સંબંધી વિચાર કરીએ. લાલજી' એ કવિનું ઉપનામ હતું કે જન્મનું નામ હતું તેવો પ્રશ્ન ઊંડો છે. આ નામ જરા વિચિત્ર છે. આર્ષા નામ બાહણોમાં હોતાં નથી કદાચ કવિએ કવિ તરીકે પોતાનું ઉપનામ બિલ્લખ, સાયણ, બાણ વગેરે નામે ઉપરથી લાલજી ગણ્યું હશે એવો તર્ક પણ દોઢાવવામાં આપ્યો છે. ૩ પરંતુ શ્રી. મોદીએ ' લાલજી ' નામ કવિના જમાનામાં પ્રચલિત હતું એમ લેખી પુરાવાથી સિદ્ધ કરેલું છે. શ્રી. મોદી આ પ્રમાણે કહે છે " તેના સમયમાં મુજરાતમાં તેના નામ પાડવાનો રિવાજ હતો એ સંબંધી એક પ્રમાણ મળ્યું જાય છે. લાલજીના સમકાલીન મહાત્મ જેમકાના સરદાર અને સુરતનું જોડી

તળાવ ખોદાવનાર અને ગોપીપદ્મ વસાવનાર ગોપીનાથ [મલીક ગોપી]
ના પૂર્વજનું નામ કાલિદાસ હતું એમ મદનવર્ણન નામના કાવ્ય ઉપરથી
જણાય છે.—

મદનમદનિહન્તા કાલિદાસમપ્રહન્તા વ્યજયત વરમત્રી માલવો
રામસુતુ : ॥ શ્લો. ૨૬ ॥

ગોપીનાથના પૂર્વજો વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણો હતા. તેથી
ઉત્તર ગુજરાતમાં તેવાં નામ પાડવામાં આવતા હતાં એમાં સંશય નથી.
આથી કવિનું કાલિદાસ નામ જન્મનું છે અને પુરુષોત્તમ નામ પાછ
ળનું એ સ્પષ્ટ છે.” ૪.

ઉપરોક્ત કાલિદાસમંત્રીના પિતા રામેશ્વર મૂળ વડનગરના વતની
હતા. તે પાછળથી વડનગરની પડતી આવતાં સુરત તરફ ગયેલા
અને ત્યાં તાપોતીંગે સં. ૧૩૬૦ની આસપાસ સુરત વસાવેલું એમ
શ્રી. મોદીની માન્યતા છે. ૫. આ ઉપરથી પાટણની પડોશના વડન-
ગરમાં અને તે પછી નાગર બ્રાહ્મણ કામમાં, પ્રસિદ્ધ કુટુંબોમાં
કાલિદાસ નામ પ્રચલિત હતું, તેથી આપણા કવિનું જન્મનામ
પાટણમાં કાલિદાસ પડેલું હશે, એમ માનવામાં કંઈ સંશય રહેતો
નથી. કવિના પુત્રો પછી પિતાનો ઉલ્લેખ કરતાં “ કાલિદાસ ” લખે
છે તે પછી આ વાતને પ્રુષ્ટિ આવે છે.

પછી કવિનું નામ પુરુષોત્તમ હોવાની વાત પછી પ્રચલિત છે.
આપણે અગાઉ જોયું તેમ બીમના “ પ્રયોધપ્રકાશ ”માં પુરુષોત્તમ
વિપ્રનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તેમજ કાલિદાસની તાજાના પતરા ઉપર
કોરેલી છબી તેના ધરમાંથી મળી આવેલી ॥ તેના ઉપરના ભાગમાં
પુરુષોત્તમ મહારાજ પાટણના એવા શબ્દો મળી આવે ૩. ૬ વળી

૪. કાલિદાસ ઉદ્ભવ અતે લીમ ૫. ૭ ૫. કાલિદાસ ૫. ૪૫. ૧. આ છબીનો
બ્લોક કાદળનીના આરભમાં તથા “કાલિદાસ” પુસ્તિકામાં પણ છપાયેલો છે.
છબી પરના અક્ષરો પાછળથી કોરેલાનું શ્રી. મોદીનું માનવું છે. (જુઓ એજન
પાનું ૪૩.)

ભાલજી કવિ લેખિકા કિત મુજગ પુરુષોત્તમ મહારાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા તે બધી વાતો વિચારમાં લેતા કવિનું ઉત્તર વયમાં “ પુરુષોત્તમ મહારાજ ” નામ હતું એમ માનવું પડે છે. વખતે એ વિરક્ત થયા ત્યાંથી એ નામ પ્રચારમાં આવ્યું હોય તો નવાઈ નથી. ૧.

કવિના પિતાનું નામ હવે મંગળજી દયાળજી હોવાનું ૨૧ ભારતીએ જણાવેલું છે પણ તે વિશ્વસનીય લાગતું નથી. કારણ કે કવિની અટક ત્રવાડી હતી, હવે ન હતી. એટલે કવિના માતાપિતાનાં નામો અત્યારે આપણને મળી આવતાં નથી, એમ માનવું જોઈએ. કવિ ભાલજીના આત્મકાળમાં મુજગતનું નવું પાટનગર અમદાવાદ વસ્યું હતું. તેથી કવિની દશેક વર્ષની ઉંમરે પાટણની જહોજલાલી અમદાવાદ તરફ વહેતી થઈ હશે. છતાં પાટણનું મકરર પટતાં સહજે દશકો નીકળી ગયો હોય એમ માનીએ તો કવિનું ભાલજીન જહોજલાલીબર્મા પાટણમાં વીત્યું હશે એમ માની શકાય. કવિએ ઉત્તમ પ્રકારનો વાત્સલ્યરસ પોતાના કાવ્યોમાં નિરૂપેલો છે. તે જોતાં તેમનાં માતાપિતા જ્યપણમાં હયાત હશે અને કવિએ માતાપિતાના કાકા-કાકા પૂરેપૂરા અનુભવ્યા હશે એમ અનુમાન માય છે.

કવિના આત્મકાળ વિષે આથી વધુ માહિતી મળી આવતી નથી. તે જમાનાની ગામઠી નિઘાગમાં કવિ જણેલા. હશે અને ત્યાં નામુંકામું પણ શીખ્યા હશે એમ અનુમાન તેમનાં કાદંબરીમાં તથા નળાખ્યાનમાં દોરેલાં ચિત્રો ઉપરથી થાય છે. ૨ કવિએ સસ્ફુર્તનો સારો અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત સાહિત્યમયો, પુરાણો અને વેદાન્તનો પણ અભ્યાસ કરેલો હોવાનું તેમના કાવ્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ૩ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ પણ ઉત્તમ પ્રકારનો

૧. કવિચરિત પૃ. ૧૦૪. ૨. ભાલજી ઉદ્ભવ અને જીમ પૃ. ૬-૧૦. એનન પૃ. ૧૦ તથા ભાલજી પૃ. ૧૬.

હોવાનું જ્યારે આવે છે. ૪. તેમણે - મજબાવાનો પણ અભ્યાસ કરેલો હતો. કવિએ આ અભ્યાસ ધર્મ કરીને નાનપણમાં જ કરેલો એમ માની શકાય. કવિના પિતા સારા વિદ્વાન હતા અને તેમની પાસે કવિએ અભ્યાસ કરેલો એમ પ્રાચીનકાવ્યમાળાના સંપાદકો નોંધે છે. પણ તે માટે કાંઈ ચોક્કસ આધાર મળી આવતો નથી.

કવિના બાલજીવન વિષે જેમ બાસ હકીકત મળી આવી નથી તેમ તેની યુવાવસ્થા વિષે પણ ચોક્કસ માહિતી મળી આવતી નથી પરંતુ કવિ યુવાન વયમાં સાકત મનનો દેરી ઉપાસક હતો. ૫. અને લોકોમાં અસામાન્ય વિદ્વાન અને સમર્થ બક્ષિત તરીકે તેની નામના હોવાનું તેના વિષે જે દંતકથાઓ પ્રચલિત છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એની યુવાવસ્થામાં પણ એ લોકસમૂહથી વિંટાળેલો અને પૂજાતો હોવાની સંભાવના આ દંતકથાઓમાં પડેલી છે. રાજદ્વાર સુધી એ યુવાન કવિની નામના પહોંચી ગઈ હતી એમ પણ દંતકથાઓ જોતાં જણાય છે.

આ દંતકથાઓ સ્વ. ભારતી સને ૧૮૮૭ના અરસામાં પાટણ મળ્યા ત્યારે એકઠી કરેલી છે. તે સંક્ષેપમાં અત્રે ઉતારી આપવી ઈષ્ટ લાગે છે.

૧. ભાલજી એક દહાડો સનારે લીમડાનું દાતજી ધસતા ધરના ઝોટલે બેઠો હતો. તે વખતે એક ઉન્મત સાધુએ આવીને તેમને કહ્યું: “તેં મહારાજ અને ‘પ્રભુ’ પદ ધારણ કર્યું” છે તે મૂંઝી દે બચવા તો પરચો બતાવ.” આ સાંભળી શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે ભાલજે લીમડાના દાતજીની બે ચીરીઓ બનાવી. એક ચીરી ધરના ચોકમાં નાખી અને બીજી ચીરી રસ્તામાં ફેંકી. પછી તેણે ચોકમાં નાંખેલી ચીરી જમીનમાં ઊભી બોસવા સાધુને સૂચના કરી. સાધુએ તે પ્રમાણે કર્યું એટલે થોડીવારે તે દાતજીની ચીરી નવપદ્મવિત થવા લાગી. જોનારોનામાં

તો તે એક વૃક્ષ જેવી બની ગઈ આ લીમડો સંવત ૧૯૦૫ માં પડી ગયેલો અને તે ઘણા માણસોએ જોયો હતો એમ સ્વ. નાગવજી ભારતીને તે પણ ગતા તે વખતે કહેવામાં આવ્યું હતું. ^૧.

૨ બાલણી અને તેના ખીજ બે ત્રણ નિત્રો દેવીની ઉપાસના માટે દરદરેશ એકઠા મળતા હતા એકવાર તેમની મહાપૂજની વાત કોઈ શત્રુએ મ્લેચ્છ અધિકારીને જાહેર કરી. આથી તે અધિકારી બાલણીની પરીક્ષા માટે મહાપૂજ ચર્ચ રહી હતી તે રાતે કલામુખ્યા વગર સીધો બાલણીને ઘેર આવ્યો. બાલણી મહાપૂજની જે તૈયારી કરી હતી તે વચ્ચે અધિકારીએ જોઈ લીધી પછી તે બાલણીની લીલા ઉઠાડી પાકવાનક ઉદ્દેશથી બોલ્યો: “અમે પ્રસાદની આરાધી અહીં અવ્યા છીએ તો પ્રસાદ આપો.”

આ સાંભળી બાલણી પાસે પડેલો સીસો હાથમાં લીધો, તેમાં ફાડ જ હતો એમ વચન અધિકારી જાણતો હતો પણ બાલણી તે સીસો નમાવીને અધિકારીના હાથમાં ધાર કરી ત્યારે તેમાંથી દૂધની ધારા થઈ તે પછી મહાપૂજના જાણી માટે એક વાસણમાં ભરી રાખેલો રૂમાલથી ઢાંકેલો પકાયું ખુલ્લો કરી જતાવરા વચનમુજાએ આમલ કપો. બાલણી તુરત રૂમાલ ઉઠાવી લીધો અને તે વાસણમાં જાતજાતના ફૂલોનો દગ પડેલો જણાયો. મુખે આ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો અને તે મનમાં પસ્તાવા લાગ્યો. પછી તે જવા લાગ્યો તે વખતે કોધાતુર બનેલા બાલણી તેને શાપ આપ્યો: “આજથી સત્તરમે દિવસે તું આ પૃથ્વી છોડી જશે” જરાનર તેજ પ્રમાણે તે મ્લેચ્છ અધિકારી મૃત્યુ પામ્યો.

૩. કોઈ મ્લેચ્છ અધિકારી પાસે રાવ પહોંચી કે બાલણીની પાસે નેક ખૂનસુરત ઓઝો ભેગી ચાલે છે અને તે તેમની સાથે શીકૃણીની

૧ ભકત કળીંગી દાલણી ચીરીમાંથી કળીસ્વર ચયાની લોકોક્તિ આ કથા વાંચીને થાદ આવે છે.—સ પાદક

દક્ષિણની મુખાંગીરી વખતે સં. ૧૧૯૨ થી ૧૭૦૦ સુધીમાં વસાવ્યું હતું એટલે તે ચહેરનું બાલજીના વખતમાં અસ્તિત્વ ન હતું. બીજી દંતકથાએ પણ અતિશયોક્તિ કરી હોવાનું માનવા હરકત નથી. પણ તે દંતકથાએ પ્રચારમાં લાવનાર લોકમાનસમાં બાલજીની જે એક અદ્ભૂત મૂર્તિ અંકાર્ધ ગમ્મ હતી તેને ઝોળખી લેવા પૂંતી આ દંતકથાએ. આપણને ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. દંતકથાઓના ઉદ્ભવ માટે પણ કારણો અને કાચીપોચી પણ જૂમિશા તો હોય છેજ. એટલે આ દંતકથાઓના કથાનકને અસરશઃ વગમી નરહેતાં તેના તાત્પર્યને ધ્યાનમાં ગળીએ તો બાલજીના જીવન વિષે કેટલુંક વધુ સમજી શકીએ.

મુસ્લીમ રાજની જન્મતી સત્તાના સમયમાં યુવાન, ઉત્સાહી, બાલજી કદમ કિન્દુ ધર્મના પ્રભાવની ચમત્કારિક અસર પરધર્મીઓ પર પાડવા ઉત્સુક થયો હોય અને તેથી તેણે ચમત્કારો ખતાવવા મંત્રતંત્રની ઉપાસના આરંભી હોય અને તે પછી આગળ વંધી વામ-માર્ગ કે શાકતમતની ઉપાસના પણ કરવા માંડી હોય એમ અનુમાન થાય છે. તેની તરુણાવસ્થામાંજ તેણે સમસતીનો અનુવાદ કરેલો તે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે. વળી તેના પ્રારંભનાં કાળોમાં રામ-ભક્તિની કંઈજ છાપ જણાતી નથી. એટલે આપણો યુવાન કવિ તરુણ વયમાં શાકતમતનો ઉપાસક હતો એમ દંતકથાઓનું તથ્ય પકડતાં પણ સમજાય છે. યુવાનીનો ઉગરો જન્મતાં શાકતમતની ઉપાસનાનો ઉત્સાહ કમી થયો હોય અને તે પછી શૈવમાર્ગ જે યુગરાતી બ્રાહ્મણ-વૃંદનો સામાન્ય ધર્મમાર્ગ છે તેના ઉપર કવિનું ધ્યાન દોરવાયું હોય એમ લાગે છે. ગમે તેમ હોય પણ ઉત્તરવયમાં તો બાલજી કવિ રામભક્ત વૈષ્ણવ હતા એમ તેમનાં ઉત્તરવયનાં પદો સ્પષ્ટ ગવાહી આપે છે. આ રામભક્તિનો ક-

નથી તે વાત પણ એટલી જ

બાલકૃષ્ણના મથિના શ્રી. મોહી કહે છે તેમ બે વિભાગ પડે છે. ૨^૧ એકમાં “બાલકૃષ્ણ પ્રભુ રઘુનાથ” એમ અંતમાં ગીતાના ઇશ્ટદેવતું તથા પોતાનું નામ મુકેલું છે અને બીજામાં તેવું મંત્ર નથી “બાલકૃષ્ણ પ્રભુ રઘુનાથ”ની છાપવાળા કાવ્યમથોની વિદ્વા તથા કવિત્વ જોતાં તે તેની ઉત્તરવયના મથો ■ એમ જણાઈ આવે છે. આથી ઉત્તરવયમાં બાલકે શ્રી. રામચંદ્રની ભક્તિનો સ્વીકાર કર્યો હતો એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. રામનાથચરિતની આવમરી રચના અને તેનાં તથા અન્ય પદોના અંતમાં “બાલકૃષ્ણ પ્રભુ રઘુનાથ મારો ભુક્તિનો દાતાર” તથા “બાલકૃષ્ણ પ્રભુ રઘુનાથ મારો ભરજયન હોડે” વગેરે ભક્તિભાવશ્રી પંક્તિઓ જોતાં તેની રામભક્તિની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. દશમસ્કંધ અને કૃષ્ણચરિતમાં પણ તેણે દરેક પદને અતે રામનામનુજ સ્મરણ કરેલું છે તે તેની રામ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ દર્શાવે છે. ગોસ્વામી વૃદ્ધસીદ્ધાચાર્યની પેઠે બાલકૃષ્ણ પણ શ્રીકૃષ્ણને રામ સ્વરૂપે જ નમન કરે છે. જુઓ—“બાલકૃષ્ણન મુણગાન કરે સીતાપતિ જણી.” ૩

આમ બાલકૃષ્ણ ઉત્તરવયમાં રામનો અનન્ય ભક્ત હતો એ વાત સિદ્ધ છે હવે તે રામાનંદી સંપ્રદાયની દીક્ષા પામ્યો હતો કે નહિ તે પ્રશ્ન હોડે છે. શ્રી. મોહી તથા રા. કેશવરામ દ્વારા રામચંદ્ર મોહ બાલકૃષ્ણ તથા મોહ વર્ણકોના ઇષ્ટદેવ છે, એમ જણાવી બાલકૃષ્ણની રામભક્તિને સ્વાભાવિક માને છે. ૪ મતલબ કે તે પ્રતિપરંપરાએ રામ-ભક્ત હતો એમ તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય જણાય છે. પણ મને બાલકૃષ્ણ પાછળથી રામાનંદ સંપ્રદાયની સંપૂર્ણ અસરમાં આવ્યાનું માનવા કારણ મળે છે. શ્રી. કૃનેશલાલ મુનશી પણ તે પાછલી વયમાં રામાનંદી

યથે હોવાનું માને છે. ૫ મોઢ બાલણ તરીકે રામચંદ્રને પોતાના કૃષ્ટદેવ માનીને બાલણે તેમનું સ્મરણ ક્યું હોત તો તે ફરેક ગ્રંથમાં અને કૃતિમાં ક્યું હોત પણ પ્રારંભનો કૃતિઓમાં તેવી નતનું રામ-સ્મરણ મિલકુલ નથી. એટલે કુલપરંપરાએ તે રામમંત્રન હતો તે વાત ટકતી નથી.

વળી બધા જ મોઢ રામચંદ્રના બક્ત છે, એમ કહેવું વધાયું નથી. મોઢપુરાણમાં શ્રી રામચંદ્રજીએ મોઢેશમાં વસ કરી ત્યાંના બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કર્યાની કથા છે તેથી મોઢ બાલણે તથા વશિકો રામચંદ્રજી પ્રત્યે બક્તિભાવ રાખે એમ માની શકાય. પણ મૂળ શૈવમતના બધાજ મોઢ બ્રાહ્મણે રામચંદ્રના અનન્ય બક્ત નથી બન્યા બલમત, જે બ્રાહ્મણે રામાનંદી બન્યા છે તેજ રામચંદ્રને અનન્ય બાવથી બળે છે. બીજોજના મોઢ બ્રાહ્મણે હાલ પણ રામાનંદી સંપ્રદાયના અનુયાયી છે. તેઓ રામને અનન્ય બાવે બળે છે ૬ પણ બીજા અનેક મોઢ બ્રાહ્મણો-જેમાં આ બખનારનો પણ સમાવેશ થાય છે-રામચંદ્રને નમે, રામમંદિરમાં જાય પણ રામાનંદ સંપ્રદાયના અનુયાયી નથી અને અગાઉ પણ ન હતા. એટલે બાલણ માત્ર કૃષ્ટદેવતા તરીકે રામને બાજતો હતો, એમ કહેવું વધાયું નથી. તેવી બક્તિનું સૂચન તેના તમામ ગ્રંથોમાં છે પણ નહિં. માટે તે ઉત્તરવચમાં રામમંત્રન થયો હતો અને તેથી તેણે તે સંપ્રદાય પાછળથી સ્વીકારીને રામને અનન્યભાવે પોતાના માન્યા હતા, એમ માનવું વધુ યુક્તિ-પૂર સરનું મણાયો.

બાલણ ઉત્તરવચમાં સંન્યાસી થયા હતા કે કેમ તે ૨૫૦૮ સ્ત્રી ચક્રાનું નથી. ૭ હાલ પાઠ્યથી જો, ચાર્લ્સ દૂર માતરવાડી ગામ પાસે

હરિદેશ્વરની જગેમાં—પુરુષોત્તમ મહારાજના નામથી યોગખાતી સમાધિ ગતાવધમાં આવે છે. શ્રી. મોદી જણાવે છે તેમ તે સમાધિની પૂજા દરસાવ અષાઢીપૂર્ણિમાએ પાઠ્યના મજમુદાર કુટુંબ તરફથી આવે છે. પણ તે ઉપર કાંઈ લેખ ન હોવાથી તે વિષે યોગ્ય અભિપ્રાય બાંધી શકાય તેમ નથી.

બાલચુના ગુરુ પરમાનંદ કે સદાનંદ હોવાનું કહેવાય છે. પણ તે વિષયમાં તેના મંથામાં કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. એટલે કલ્પનાના ધોમ હોવાવશ નિરર્થક છે. બાલજી પ્રવાખ્યાનમાં ગુરુનું સ્મરણ કર્યું છે; અને શ્રી. કે. કા. દાસ્તી તે આધારે બાલચુના ગુરુ શ્રીપાત હોવાનું જણાવે છે. તેને તેના ગુરુ શ્રીપાતની નિકટમાં સમાધિ દેવામાં આવી હતી એમ પણ તેઓ ઉલ્લેખ કરે છે. ૮.

કવિના માતાપિતાનાં નામ મળી આવતાં નથી. પણ તેનું કુટુંબ બહુ મોટું હોવાનું મનાય છે. તેની પત્ની અને ધરનાં બીજાં સ્ત્રીજનોનાં નામ મળી આવ્યાં નથી. પણ તેના ધરનો સ્ત્રીવર્ગ ચિત્રસાહી અને સાહિત્યરસિકે હોવાનું માનવામાં આવે છે. ૧ આના પ્રમાણ માટે “કૃષિમયી વિવાહ”ની નીચેની પંક્તિઓ ટાંકવામાં આવે છે :-

“વરઘડ ન જમ્યા; મોરવ ન હવે; કાચ ન પહોતી ખાત.

+

x

x

ગુરુ પ્રાણજી પૂજા નવ પામ્યા; કોતિકે કુલ આચાર.
કૃષિમયીને વિવાહે સતોખાણો નહિ પરિવાર.
તે માટે વિવાહ વિસ્તારે સતસામાનો ભાખુ.”

૮. બાલચુના પુત્ર ઉદ્ધવના સમાયણમાં તે પિતાનું સ્મરણ કરતા પહેલાં મધુસૂદનામમ નામના સન્ધ્યાસીનું સ્મરણ કરે છે. આથી સાવજી સન્ધ્યાસી બની મધુસૂદનામમ નામ સખ્યાની કલ્પના કરવામાં આવે છે પણ તેને બીજા કોઈ આધાર મળી આવ્યો નથી. ૯. બાલજી પૃ. ૫૬.

કાઈની પરવા રાજે નહિ એવો; સાધારણ રીતે મંઘીર પણ પ્રસંગ-
વશાન ટીંખજી ખરો; વાણીમાં સ્પષ્ટ પણ હ્રા નહિ; મનનો મેલો
નહિ; તેમ મોટે આત્મ પક્ષે નાંખે એવો કમચક્રવતો પણ નહિ;
એકરંગીને અહંત્રી પણ એકલપેટો અને અપો નહિ; વિદ્વાનોમાં માત્ર
મૂકાવે પણ કાઈના ઉપર હાથ પાડે તેના ભવ્ય બક્ષિત-વવાળો નહિ;
પાછલીવધમાં સાચા દિલનો બકતરાજ.” ૧.

આમાં થોડું ઉમેરણ કરતાં કહીએ કે, તે વત્સલ પિતા, પ્રેમાળ
પતિ અને કુશળનોતો ઉદાર વડીલ તથા શિરછત્ર હશે. શિષ્યો મોટે
તે માની, ઉદાર અને અનુભવી ગુરુ હશે; ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિરાજો, શત્રુ
પ્રત્યે સમતાવાળો અને મિત્ર પ્રત્યે નિર્મળ સ્નેહરાજો. બાલજી તેના
સુમના પાટલમાં ખરેખર એક નરરાજ જ મણતો હશે.

બાલજીના વ્યવસાય—કેન્ડરનિર્માણ મોટેના ધંધા વિશે કાંઈ જાણ-
વામાં આવતું નથી. તેના વિશે લખનારાઓએ પણ તે બાબતની
સ્પષ્ટતા કરી જણાતી નથી. તેથી અત્રે તે વિશે બે સહજો લખવા
જરૂરી છે. વિદ્વાન બાલજી તરીકે બાલજીનો વ્યવસાય પકનપાકનનો
હશે એમ લાગે છે. તેના પિતાએ તેને બણાવેલો એ વાત કદાચ
ખરી હશે અને તેણે પોતાના બેટા કવિપુત્રને શિષ્યજી આપ્યાની વાત
આપણી આગળ પડેલી જ છે. તે બેતાં બાલજીના કુટુંબનો પકન-
પાકનનો વ્યવસાય હોઈ શકે, એમ માની શકાય. શિષ્યોને બણારવા
ઉપરાંત કથાવાંચનનો વ્યવસાય પણ હોવાનું અનુમાન થાય છે. આ
બધી પૂર્વવધની વાત ચર્ચ. ઉત્તરવધમાં તો બાલજી “પુરુષોત્તમ
મહારાજ” તરીકે પૂજના હતા અને તેમનો મોટો શિષ્યસમુદાય
હશે એમ જણાય છે. પાછળથી એમની ગાદીની પણ પૂજા થતી હશે.

૪ ભાલજીની કૃતિઓ

બાલજીના સુમના બીજા કાંઈ કવિની કૃતિઓ બાલજીની કૃતિ-

એના નેટલી મેટી સંખ્યામાં મળી આવી નથી. તેની જે કૃતિઓ અત્યાર સુધીમાં મળી આવી છે તેના પ્રગટ અને અપ્રગટ એવા બે ભાગ પાડી એતાં નીચે પ્રમાણે હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે:—

પ્રગટ કૃતિઓ

૧. શિવલીલડી સંવાદ. [અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક માસિક (ઈ. સ. ૧૮૮૫) અને જહન કાવ્યદોહન ભા. ૧ લામાં પ્રગટ] ઈ. સ. ૧૮૬૦.
૨. સૂતશતી:—પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક (૧૮૮૭) અને જ. કાવ્ય-દોહન ભાગ ૫. (૧૮૯૫).
- ૩ ખીજી નળાખ્યાન:—પ્રાચીન કાવ્યમાળા અં. ૧૧ (૧૮૮૯). જહન કાવ્યદોહન ભા. ૫. (૧૮૯૫) બે નળાખ્યાન (૧૯૨૪).
૪. રામબાલચરિત:—પહેલાં પંદર પદ પ્રાચીન કાવ્યમાળા અં. ૧૧ (૧૮૮૯). પદ ૪૦ જહન કાવ્યદોહન ભા. ૧ આકૃતિ ૭ મી (૧૯૨૫). ૧૫ પદ જ. કાવ્યદોહન ભાગ. ૬લામાં.
૫. દશમસ્કંધ:—રાવ ખડાકુર હ. દા. કાંઠાવાળા (૧૯૧૫).
૬. કાદંબરી (પૂર્વભાગ):—દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ (૧૯૧૬).
૭. મામકી આખ્યાન:—શુદ્ધિપ્રકાશ (ફિજીઆરી સને ૧૯૨૭).
૮. ધ્રુવાખ્યાન:—સાહિત્ય માસિક (૧૯૨૩).
૯. પહેલું નળાખ્યાન:—શ્રી. રામલાલ તુ. ગોહી (૧૯૨૪). આની બીજી ભૂતી પ્રત મળી છે તેના કેટલોક ભાગ શ્રી. ભોગીલાલ જ. સડિસરાએ શુદ્ધિપ્રકાશ (ભનુચારી-માર્ગ ૧૯૪૨) માં પ્રગટ કરેલો છે.
- ૧૦ ભત્રંધર આખ્યાન:—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (૧૯૩૨).

૧૧. કૃષ્ણવિષ્ણુ:—આર ૫૬, શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદી. (સને ૧૯૪૪) “ ભાલણુ ઉદ્ભવ અને ભીમ ” નામની પ્રસ્તિકાના પરિચિષ્ટ તરીકે.

૧૨. દ્રૌપદીવત્સાહરણુ:—ચૌડાક મ.અ. પ્રાચીન કથ્યસુધાના ૩મ ભાગમાં હપાગો છે.

અપ્રગટ કૃતિઓ

૧. કાદંબરી (હિતરસાગ):— ડુ. વર્નાકુલર સોસ પટ્ટીમાં સં ૧૬૬૨ની હાયપ્રત સંગ્રહેલી છે.

૨. મૃગી આખ્યાન:—શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદી પાને સં. ૧૭૭૮ ની હાયપ્રત ઉપલબ્ધ છે

૩. રામવિવાહ (સીતાવિવાહ):—ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં સં. ૧૮૫૦ની પ્રત છે

૪. દુર્વાસા આખ્યાન:—શ્રી ૫ મોઆખટ્ટીમાં આનાં ૩૬ કાવ્યાની પ્રત છે.

૫. રામાયણ:—શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી કવિચરિત્રમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. હાયપ્રતની માફકની આપેલી નથી.

ભાલણીની બધીજ કૃતિઓ ગ્રોફ મગખા સત્તર વાળી નથી. નળાખ્યાન અને કાદંબરી તથા ગમપલચરિત્રનાં પદો સર્વશ્રેષ્ઠ મનાય છે. બીજી કૃતિઓ તેનાથી હિતગતી ગણાય છે તેની કૃતિઓના શુભવત્તા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે ગ્રજી વિભાગ પડી શકે—

૧. સર્વશ્રેષ્ઠ:—૧. કાદંબરી ૨ પટેડુ નળાખ્યાન ૩. રામચરિત્ર ૪. રામચરિત્ર

૨. મધ્યમ:— ૧. રામવિવાહ ૨. દુર્વાખ્યાન ૩. મૃગી આખ્યાન દ્રૌપદી વત્સાહરણ ૫ કૃષ્ણવિષ્ણુ

૩ સામાન્ય - ૧ શિવભીતરી સવાદ ૨ મમ્મટી ૪ ગવધર
આખ્યાન ૪, મામદી આખ્યાન ૫ ખીલુ નળાખ્યાન
૬. દુર્વાસા આખ્યાન

શ્રી કે જા શાસ્ત્રી દાદબગી તથા નળાખ્યાનને કવિની શ્રેષ્ઠ
કૃતિઓ તરીકે વર્ણવતાં લખે કે એની પાસે ખીલુ સર્વ કૃતિઓ
જાખી પડી જાય છે પણ એ અનુવાદો છે, છતાં એવું પોતા તરફથી
એ અનુવાદને માત્ર અનુવાદ ન થયે હોય કાવ્યને ઉત્કૃષ્ટ ગુણોથી
સુક્ત કરી બતાવ્યા છે ' ૧

ભાલજીની કૃતિઓ ધેળી દશમસ્કંધ, રામજાલચરિત અને
કૃષ્ણવિહાર તથા નનવિવાદ એ ઉત્તમ્યની કૃતિઓ હોવાનું જણાય
છે. ખીલુ કૃતિઓ અને કાદબરી પણ તેની પૂર્વવચ્ચ લખાયાનું જણાય
છે ખીલુ નળાખ્યાન ભાલજીની કૃતિ નથી એમ માનવા પૂરતું
સાબ્યું છે છતાં એ ભાલજીની જ કૃતિ હરે તો તે તેની અતિમ કૃતિ
-કવિતાની શ્રેષ્ઠ વખતની કૃતિ ન હવા જોઈ છે

ભાલજીની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ વિષે દ્રઢ વિવેચન પણ આ સ્થળે
કરવું આવશ્યક નથી પ્રથમ કાદબરી" લખીએ "કાદબરી"
એ ખરેખર ભાલજીની વિજયભગી સમાન ■ એણે એ કઠિન
એયનો અનુવાદ હાલની પદ્યલક્ષ્ય એવો તો સરસ રીતે કર્યો છે.
કે, તે જોઈને જલજન નિહાનો પણ તેની તારીફ કરી રહે છે. સ્વ
કેશવ-રાજ કુવ લખે કે ' એણે નરકુન કાદબરીનો ભાષામંથરથી
એની પ્રતિનિર્માણકૃતિની ખીજાન આપી છે, એના શ્રોતાની રસિક-
તાની ખ્યાતિ મેળવી છે અને સુજરાત તથા સુખગાતીનું ગૌરવ
વધાયું છે ' ૨

પણુ બાલણે માત્ર પ્રતિનિર્માણકૃતિ નથી બતાવી. ધણે સ્થળે તો એણે મૂળના તકં અને ભાવમાં એણે સુંદર ફેરફાર કર્યો છે કે, બાણકવિ પોતે ગુજરાતમાં જન્મે તો તે બાલણને અભિનંદન આપ્યા વગર રહે નહિ. નવા અલંકારો અને નવા ભાવો ન્યાં ન્યાં બાલણે ચોભ્યા છે ત્યાં ત્યાં તે કાવ્યના શૂષ્કરૂપ બની ગયા છે. વિસ્તારભરે બાલણે કાંદબરીના ઢગ ભાવ અને અલંકારોમાં ઢેલી જાતના ફેરફાર કરેલા છે તેનાં એક બે ઉદાહરણુ જોઈ આગળ આવીશું.

કાંદબરીમાંના બાણના અલંકારનું સાદૃશ્યતાને બાલણે તેના અનુવાદમાં એક સ્થળે તેની ષરાકાષ્ટાએ ઢેલી રીતે પહોંચાડી છે તે જોઈએ. બાણની મૂળ કૃપના આ પ્રમાણે છે:-

અપરણશિલ્પકયા નક્ષત્રમાત્રયેવ જ્ઞારલ્પયા કૃત્તમુજપરિવેશમ્ ।

આ કૃપનામાં કવિએ મોતીની માળાને નક્ષત્રમંડળની અને મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપી છે. પરંતુ મૂળની આ કૃપનામાં મુખ-ફળી ચંદ્રનું લાંબન ક્યુ તે જણાવ્યું નથી. પણુ બાલણે પોતાના અનુવાદમાં તેની સ્પષ્ટતા ખૂબીપૂર્વક કરેલી છે. જુઓ:-

“ મુકાઃ માલાઇ મુખ રોલિ ભણિ ઉડુગણિંઈન્દુ !

“ ઉપમા ભણી કલકંકલા ધમ કુંકુમતિલક મુખિન્દુ ! ”

આમાં લલાટમાંના કુંકુના ચાંસ્સાને મુખચંદ્રના લાંબનની ઉપમા આપી બાલણે અપૂર્વ ચાતુર્ય બતાવેલું છે.

બાણની બીજી એક કૃપના આ પ્રમાણે છે.-

મુદુર્નિગરિતાશ્રુવસમ્રમદિગુણીકૃત્તમુજયુગલપાટપયોધરનયા દક્ષાલિંગન-

સસેવ ।

ઉત્તર ભારતમાં સીએ. બહાર જતાં આદર ઝોટે છે, તેનો એક ઉડો. સભ્યમથી ખસી જતાં પયોધર ઉપર દ્વારની અદ્ય વાળી રાખવી પડે છે. તે અદ્યની હડા જણે આલિંગનની સંજ્ઞા દોષ એમ કવિ કૃપના કરે છે.

પણ ગુજરાતમાં આવી ચાલે સીઝો જોડતી નથી. અહીં બાલણ ન તો બાણનું અંધ અનુકરણ કરે છે, વા ન તો આ મુંદર ભાવને જતો કરે છે. આવો મનોહર અલંકાર અને ભાવ જતો કરવાને બદલે બાલણ તેનું ગુજરાતીકરણ કરી મૂળમાં નહિ તેવા મનોહર અંશો ઉમેરી આપે છે. જુઓ:-

“ જ'ભા ખાઈ મુખિ કર ધરિ; ઊઠણું શિરથી ઉતરિ !

સાત જાણિ આલિંગનની પયોધરિ પાણું ધરિ ! ”

બાલણે ગુર્જરનારીના પોષાકને અનુરૂપ કંપના કરી. તેણે માથેથી સાડીનો છેડો ખસી જાય અને પયોધર ઉધાકું ચાપ તે વખતે તે ફરી ઠંકવાની નારીસુલભ મનોહર લગીને પકડી લીધી છે ને તે પ્રભાણે ફેરફાર પોતાના અનુવાદમાં કરેલો છે. વિશેષમાં તેણે જગાસ આવતાં મોઢે હાથ ધરવાની ક્રિયાને મુંબનની સંઘા તરીકે ધટાવી મૂળની કંપનાને વધુ મનોહર રીતે પ્રુટ બનાવી છે.

આ સિવાય વાતસલ્યભાવના અનેક પ્રસંગો મૂળમાં નહિ તેવા પોતાના ભાષાંતરમાં ઉમેરીને બાલણે બાણની કાદંબરીને આપણે માટે વધુ મનોહર, વધુ રસપ્રદ અને છતાંય વધુ સરળ બનાવી છે.*

વળી આ ભાષાંતર તેણે એ વખતે કરેલું છે કે, જે સમયે હિંદની સરભગ તમામ પ્રાંતીય ભાષાઓનું સાહિત્ય ધર્મવિષયક જ રચાતું હતું. તેવે વખતે ધર્મને બાળુએ રાખી કેવળ ઉચ્ચ સાહિત્ય-કૃતિને. આસ્વાદ આપવા બાલણે બાણની કાદંબરીને ગુજરાતી અવતાર આપ્યો. જગતની તમામ ભાષાઓમાં એનો પદ્માત્મક અનુવાદ પહેલ-વહેલો ગુજરાતીમાં જ થયો છે, એ આખણે માટે અભિમાન લેવા જેવી વાત છે.

* ઉપર નહુવેલા ઉદાહરણો તથા કાદંબરીના અનુવાદની બીજી વિશેષતાઓ માટે જુઓ: બાલણ, ઉદ્ધવ અને લીમ, પૃ. ૩૮-૩૯.

કાદંબરીનો અનુવાદ આપણા સાહિત્યમાં નિઃશંક ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે અને બીજા અનુવાદકોને માટે તે એક દર્શાવટપૂર્ણ પડેલ છે. /

લાલજીનો દશમસ્કંધ વાતસલ્યરસની જાગતમાં તો મહાકવિ પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધને પણ પાછળ મૂકી દે છે. લાલજી વાતસલ્ય-રસનો અલ્પેક કવિ છે. એ રસમાં તેની સ્પર્ધા બીજા ન કરી શકે. એટલે દશમના જાણચરિતમાં તેની કવિત્વસાક્ષિ સારીપેકે ખીલે એ દેખીતું છે. તેવી જ રીતે “રામજાણચરિત” જે લાલજીની શ્રેષ્ઠ પદા-વધી છે તેમાં પણ તેણે વાતસલ્યનો મહાનંદ વહેવડાવ્યો છે. એ રસમાં એને માત્ર યુજગતનાજ નહિ બલકે હિંદશાના માર્ગ પણ સમગ્રદીન કવિઓ ટકાવે માગી શકે તેમ નથી. એ બેઉ કૃતિઓમાંનાં વાતસલ્ય-રસના નિર્ઝર જેવા એક બે પદો જોઈને જ આપણે સંતોષ માનવો પડશે.

જશોદા ઉદ્ધવને કૃષ્ણનું પોતે કરેલું લાલન કહી સંભળાવે તો તે પકિતેઓ જુઓ:-

“ઉદ્ધવ કહેએ, ઉદ્ધવ કહેએ, કવકીને એક વાતરે,
પુત્ર તણાં મુખ ભોગવ્યાં, હવે તમે થાઓ માતરે,
ખોળે બેસી મેં ધવરાવ્યા, હસતું વદન મેં દીકું રે;
એ મુખ તો તમે નથી પામવું, અમૃતપે અતિ મીકું રે.
કરે કરી નવનીત ભાગતો, પ્રેમે કરતો લાડરે;
એ મુખ તો તમે નથી દખવું, બે હિમે ગાળો લાડરે.
આંખ આંજતી ને તિલક કરતી, વહાલો ખતો નાસીરે,
એ મુખ તો તમે નથી દખવું, એ કરવન મૂકે દાશીરે. ૧

જગોદામાનાં આ સંભારણાંમાં મતુલદેવની વતસ જાવના કેવી ઇતોહસ કરેલી છે ! જાગકની પત્નવણી માતાને જેની મીઠી લાગે

છે તે માતૃહત્ય જ જાણી શકે કે પછી કોઈ કવિ બાલજી જ તે સમજી ને સમજાવી શકે.

બાલસ્વભાવનું કવિનું નિરીક્ષણ વિસ્મય પમાડે તેવું છે. બાળકની નિર્દોષ લીલા એ એવી તો સ્વાભાવિક રીતે પોતાના કાવ્યમાં ઝડપી ને છે કે, જાણે આપણે તે નજરે નોંધતા હોઈએ એમ લાગે ને. જુઓ:-

“હાથે ખરડયો કુંજીજી રૂવે માતા આવીને કર ધ્રુવે.
પુનરપિ પંક માંહે કર મુકે, બાલ બિહાવતાં બહુ ઝખૂકે;
લાવતાં ધીર થઈ હારજ તોડે; આંજતાં આંખનાં કાળજા ચોળે,
એક કહો હરિને, હાઉં આવે ! દૂજતો જઈ માતાને ધાવે”^૨

રામનાલયરિતમા પણ બાળલીલાનાં અને વાત્સલ્ય ભાવનાં આવાંજ મનોહર ચિત્રો દાખ ચઢે છે. રામનાલયરિતનાં ૪૦ પદો અત્યાર સુધીમાં મળી આવેલાં છે. ગમચંદ્ર સીતાના સ્વયંવરમાં શિવના ધનુષ્યનું આધ અઢાવવા ઉભા થાય છે ત્યાં સુધીનો કથાભાગ આ પદોમાં આવે છે છેવટનું પદ પણ અધુરું છે. એટલે આ સુદર પદવંશી આપણને અધુરી જ મળી છે પણ જોડણું મળ્યું છે તેટલું અપ્રતિમ છે રામનાલયરિતના જેવો વાત્સલ્યરસ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો નથી જ અને અન્ય ભાષામાં પણ વિરલ હશે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ એ રસ આટલે દગલજે ખીસેમો હોવાનું જણાતું નથી. એ માતૃ-હત્યના ભાવોનું નિરૂપણ બાલજી જેવું સૂરેખ રીતે કર્યું છે તેવું તો કોઈ કુશળ માતા પણ કદાચ ન કરી શકે. આ પુસ્તકમાં બાલજીનાં રામનાલયરિતના તથા કુંજીલીલાનાં પદો આપેલાં છે તથા તે પદોના વધુ ઉત્તર ન આપના એક મે મહત્ત્વનાં પદોનો નિર્દેશ કરીનેજ સંતોષ માનીશું.

બલગમની બાળચેરાએનું સુંદર વર્ણન જુઓ:-

“નેત્રસરોજ અંબવતાં દોડી ફર પ્રભુ બધ,
કાળજી ખરડી રે આંગણીજનની અતિરે અકળાય.
આતા! આંખ અંબવીએ, નૌતમ! દુઃખે નહિ નેણ.
આંખથી આદિત્ય ઉપન્યા માતુ મિથ્યા ॥ વેણ
પાએ ઉરાડે રેણકા; માતા મન ધરે રીસ.
એ રજ શિવજી શોધે સદા, વિરચી ચઢાવે રીપ.”
મહેલો માંહે કુસ્તી કરે, કુંચર દાડયા રે દાડય
હોડે ચડયા હારે નહિ, જોવા સરખી જોડય.
ખાંતે ખોળામાં ખેલતાં, વળી વળી કરે પયપાન.
ભાલણ પ્રભુ ચુનાયજી આલખ્યા અંતરની માંસ.”

(પદ ૩૦ મુ)

ધન્યાસ્તદગરજસા મલિનીમવન્તિ । એ કાલીદાસના મુપ્રસિદ્ધ
ભાવને પણ વિચારે પાડે એવાં ભવ્ય-મનોહર ચિત્ર ભાલણે
ખર્ચ કર્યા છે. “પાએ ઉરાડે રેણકા; માતા મન ધરે રીસ” એ પં-
ક્તિમાં કેટલા બધા ભાવો ભરેલા છે ! બાળકની પમવડે ધૂળ ઉડાડવાની
સ્વાભાવિક ચેષ્ટા, માતાની કૃત્રિમ રીસ, એ રીસની પાછળ રક્ષમણ
વહેનો વાત્સલ્યભાવ વગેરે આપણી નજર સમક્ષ ખર્ચ થાય છે. જાને
એ પંક્તિની પંક્તિ: “ એ રજ શિવજી શોધે સદા, વિરચી ચઢાવે
રીપ ” એ રજ કેવી લેકોત્તર છે, જોને મારે શિવ, બહાદિક પણ
કેવા તલસે છે એમ ખ્યાલ આપે છે. એમાંથી એ અર્થ ધટાવી શકાય:
એક લૌકિક અને બીજો અલૌકિક. લૌકિક અર્થ કાલીદાસની ધન્યા-
સ્તદગરજસા...વાળી ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે, અને નિર્દોષ બાળકના
પમની રજ ભવભટ્ટા જોગીજોગેશ્વરને પણ દુલ્ભ છે એમ બંધાર્ય
એમ રહેલો છે. અલૌકિક અર્થમાં એ રજને લેકોત્તર અને માનવજન-મને
સફલ કરનારી માની, જગેશ્વર માનાના મહાભાગ્યની પ્રસંસા કરેલી છે. એ
પ્રસંસા પણ બંધાર્ય દ્વારાજ સૂચિત કરેલી હેતુ, કામને આત્મા
જનિ અદ્વી ભાલણની વાણીને વચવતી બની ગયેલો બધાય છે. ૨

૨. કાવ્યસ્યન્મા જનિ : । એવાં જનિમાને મન કાવ્યસ્યન્મા પ્રસિદ્ધ છે

બાલરામ ચાલતાં શીખે છે તેનું મનોહર વર્ણન નીચેના પદમાં જોવા મળે છે:-

“દેવ ડગલાં ભરે પ્રભુ પગલાં ભરે. ટેક.

ડગમગ કરતા ડગલાં ભરતા રમતા રાજકુમાર,
લથડતા સિંહાસન પકડે બહીતા અમરપાર...દેવ.
સિંહાસન મુકાવે રાજ, છુટા રખાવે હસ્ત;
થરથર ધૂળે કાંઈ નવ સૂળે, આંલી પહે છે વસ્ત દેવ.
આફળીએ વળી હિલા થાયે, અચાનક બેસે;
વશિષ્ઠ કહે છે, ગું વર્ણુ, નારાયણ નરવેશ ! ” દેવ.

x

x

(પદ ૭ મુ.)

‘ડગમગ’ થતા બાળકની બધી ચેષ્ટાઓ આમાં આમેદાદાર વર્ણવેલી છે. લથડિયા ખાતા બાલરામ જળડી પકવાનો ભય લાગવાથી સિંહાસન પકડી લે છે. દશરથ રાજ બાળકનો ભય લાગવા સિંહાસન છોડાવી ઈર્ષ દ્વાય છુટા રખાવે છે, એથી રામચંદ્ર ધૂળવા લાગે છે તે જ દ્વાય આવે તે ચીજ આધાર માટે પકડી લે છે. બાલરો બાલ-ચેષ્ટાનું કેટલું બારીક અવલોકન કરેલું હશે તે આ વર્ણન ઉપરથી સમજાઈ જશે. આખા જગતના આધારરૂપ રામચંદ્રજી બાલરૂપ બની લથડિયા ખાતા ખાતા કૃત્રિમ આધાર શોધે છે, એ લીલા કેટલી ગહન અને આશ્ચર્યજનક છે !

વળી આ મનોહર પદ જુઓ:-

“રામ રંગે રીખે કૌશલ્યાકુમાર રામ રંગે રીખે. ટેક
જખજખ કરતાં છડા પલાળે, પાણીમાં ઠાળે;
ચંચળ ચતુરા હૃદયે ચાંપી, બેસારે બોળે રામ.
કર ગ્રહી લાવે કૌશલ્યા, મહેલે પડરાળે,
ગાત્રજમાનો વૃતદીવડો, તે મુઠીમાં ઝાલે. રામ.
ઠીવડો મેલાવી કૌશલ્યા, મણિ કરમાં ઝાલે,
મણિ લઈને મુખમાં મેળે, દેવ નલે જાળે રામ.

મુભિના લાવે શેલડી, તે બાલકને લાવે,
કહ્યા લઈ કોરાણે મુકે, પાળી લઈ આવે. રામ.
ધૂસરા ઘમકે તેથી ચમકે, ઉતાવળા ચાલે,
ફરતાણી કોમળ આંગળીઓ, તે ચણિયારે ઘાલે. રામ.
ધૂસર ઘસે ખડખડ હસે, -કોઈ ફરે માતા,
બાળપણને બલિહારી જાય, શંકરને વિદાતા. રામ.
અતિ આકળી થઈ માતા, લઈ બારણીએ બેસે.
રામ તણા મસ્તાના મદમળ, વચ્ચે જઈ પેસે. રામ
અતિ અડપણા કુંઝર આપણા, કહો દિન ક્યમ જશે!
લાલણ મજુ રઘુનાથજીને, બાંધે પ્રેમતણે પાશે. રામ.
(પદ ૬ કં)

બાલરામને પાણીમાં જનજનિયાં કરતા તથા કપડાં પલાકતા દેખી કાર્ષ અંચળ નારી હિમળકાથો તેડી લઈને વદાલથી છાતીએ આપે છ એ દશ દેટલું બધું સ્વભાવિક દોરાયેલું, છે ! તેવીજ રીતે ઘીનો દોલો પકડવાની બાલચેષ્ટા, મજીને મુખમાં મેલી ચમળવાની ક્રિયા અને શેલડીના કકડા પડતા મેલી પાળો (છરી) મોંમાં ઘાલી આવવાની બાલપ્રવૃત્તિનું ચિત્ર બાલણે એટલી કુસજ્જતાથી દોરેલું છે કે તેના બાલસ્વભાવના આવડા હિંડા નિરીક્ષણ માટે તેને ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહેવાનું નથી વળી આંગળીઓ કમ્પાડના ચણિયારામાં ઘાલી દેવાની નિર્દોષ બાલચેષ્ટા શ્રી રામચંદ્રમાં આરોપીતે તો બાલણે હાજ કરી નાંખી છે ! કૌશલ્યા માતાની મીઠી બ્યાકુળતા-અકળામણ પદ્ય કવિએ મનોહર રીતે સચિત્ર કરેલી છે.

બાલણનું પહેલું નજાખ્યાન તેની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિઓ પૈકીનું એક ગણાય છે કાંબળીની પેઠે બાલણે તેમાં પણ મહાભારતના નજાખ્યાનનો માત્ર અનુવાદ ન કરતાં ‘નૈવધીય ચરિત’ અને ‘નલચંદ્ર’ જેવા પ્રયોનો આધાર લીધેલું જણાય છે. વળી ઠેકઠેકાણે તેણે પોતાની મૌલિક કલ્પનાઓ દાખલ કરી આખ્યાનની સરસતા વધારેલી છે. નંગના સ્વરૂપના વર્ણનમાં બાલણ એક અપૂર્વ કલ્પના રજૂ કરે છે જુઓ:—

“અંદ્ર સૂરજ પાખલે કુંડાળું ધાએ છે વરસાતે,
તાંણું કંદપના-મહાપ્રવિને મને એહવી આવી વાત.
નળના તેજ રૂપીઓ સૂરજ, જસ રૂપે રાશી ઢખી,
બ્રહ્મા સાચું જૂઠું બોધ, અંતર ગતિ ઉવેખી.
જમ નાચું જૂઠું જાણીને વલ્લિક લકને વાળે,
ત્યમ વિધાતા જૂઠા જાણી રવિ રાશીને કુંડાળે.”

આમાં છેલ્લી બે પંક્તિઓ ખાનપાન છે. જેમ વાલ્મીયેા નામાની રક્ષા વસુધા આવી જતાં તે જૂઠી માનીને તેની આલુબાલુ કુંડાળું કરીને વાળી નાંખે છે, તેમ નળના તેજરૂપી સૂર્ય અને વસરૂપી ચંદ્રને જોઈને બ્રહ્માને પોતાના રચેલા સૂર્યચંદ્ર જૂઠા લાગવાથી તે તેમની આત્મપાસ જગરૂપી કુંડાળું કરે છે. વાલ્મીયના દેશીતામાની આ રીત નજરમાં રાખીને તેને આમ કવ્યમાં અલંકારરૂપે યોગ-વાની લાલજીની રચિત ખરેખર તેના માટે યનહદ માન પેદા કરાવે છે.

પ્રેમાનંદના નળાખ્યાન કરતાં લાલજીના નળાખ્યાનના બહુક ભાગો ચારુતર છે એની વિસ્તૃત ચર્ચા શ્રી. મોદીએ કરેલી છે. ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ લાલજીનું નળાખ્યાન પ્રેમાનંદના કરતા વખતે ચડી જાય, એમ તેઓ જણાવે છે. ૪ પથ્રુ આ બધી લાલજીના પ્રથમના નળાખ્યાનની વાત છે. તેનું બીજું નળાખ્યાન ઘણું ઉતરતા પ્રકારનું છે. શ્રી. રામલાલ મોદી બીજું નળાખ્યાન લાલજીનું નથી એમ માને છે. પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યના જાણીતા સંશોધક શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાહેબરાને પહેલા નળાખ્યાનની એક જૂની હાથપ્રત મળી આવી છે. બીજા નળાખ્યાનના કર્તૃત્વ સમધી તેમને પત્રથી પૂછતાં તેઓ પથ્રુ એ જાગતમાં શ્રી. મોદીના મતને મળતા ચાલે છે. શ્રી. મોદી બીજું નળાખ્યાન લાલજીનું ન હોવા વિષે નીચે પ્રમાણે કારણ આપે છે :—

(૧) આ આખ્યાનની એક પણ દાષપ્રત મળતી નથી. (૨) બાલજી તેના કોઈ પણ દાષમાં રમ્યાસંવત જણાવેલો નથી અને આમાં જણાવ્યો જો પણ તે સાથે માસ, તિથિ અને વાર નથી; એટલે તે સંશયમસ્ત લાગે છે. (૩) બાલજી પોતાના છટક પહેના અંતે “ભાલજી પ્રભુ રઘુનાથ” લખે છે, પણ કોઈ આખ્યાનમાં કશા નીચે તેમ લખતો નથી. છતાં આ આખ્યાનમાં તેવું લખેલું મળી આવે છે. (૪) વળી આ ભાલજીના નામોદ્દેશવાળી પદ્ધતિ આ કાવ્યમાં બંધાયેલતી ન થતાં છટી પટ્ટી જતી હોય તેમ જણાય છે. (૫) કેટલાક નિરર્થક શબ્દો આ કાવ્યમાં પ્રાસ બેસાડવા પૂરનાજ મૂક્યા છે. બાલજી આવું કરે નહિ. (૬) બહુ શબ્દો ખોટા અર્થમાં યોજવામાં આવ્યા છે (૭) કેટલાંક શબ્દોનાં પ્રાચીન રૂપો બનાવટી મૂકેલાં જણાઈ આવે છે. (૮) પહેલાં નજાખ્યાનની અસર જેમ અનુગામી કવિઓ ઉપર થયેલી છે તેમ આ બીજા નજાખ્યાનની અસર થયેલી જણાતી નથી. એટલે તે બાલજી રચેલું નહિ હોય. ^૧

શ્રી. કે. ડા. શાંતી બીજા નજાખ્યાનનું કર્તૃત્વ બાલજીનું જ માને છે. ^૨ પરંતુ તે “ભાલજી પ્રભુ રઘુનાથ”ની જાપ ધરાવે છે તે સિવાય બીજું સળગ કારણ તેઓ આપતા નથી. આથી તેમનું કથન શ્રી. મોહીની ઉપરશક્તિ દલીલો જોયા પછી ગળે ઉતરવું નથી.

૫ ભાલજીની કવિતાનું મૂલ્યાંકન

ભાલજીની કવિતાના સ્થાન અને તેના ગુણદોષ વિષે વિચાર કરતા પહેલાં તેની કાવ્યકૃતિઓની તેના અનુગામી કવિઓ પર કેવી ને કેટલી અસર થઈ તે તપાસી લેવાની જરૂર છે. એ તપાસ કરતાં કરતાં જ આપણે તની કૃતિઓના મૂલ્યાંકન તરફ પહોંચી જઈશું. સાથે સાથે તેના પુરોગામીઓની તેના પર કેવી અસર હતી તે પણ જાણવું જોઈએ.

૧. ભાલજી, ઉદ્ધવ અને ભોમ પૃ ૩૨-૩૬. ૨. કવિચંદ્રિત પૃ. ૬૮ની પાદટિહા.

વસતવિલાસકરની અસર બાલણુ ઉપર હોવાનું શ્રી ગમલાલ મોદીએ નોંધેલું છે વસતવિલાસકરના દુહાના શબ્દો તથા વિનાયક શાલણુમાં ઉતરેલા સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે “ વસતવિલાસ ” નો પ્રરમ્ભો દુહો જુઓ —

“ સહસ્ર કલા તુ નિશાદર ! શા હરે સધરિ સતાપ !

અમલા મ મારિ કઝકિ ! શાંકી હુવન પાપુ ”

આ દુહાની અસર બાલણુના નગાખ્યાનની નીચેની પંક્તિઓમાં જણાય કે સરખાવો.—

“ હાન્ડુ આવી જઘાને અડે છે નિર્લજ્જ થઈ,
કસંકી શુ હરે નહિ, જે લાજ તો તારી ગઈ.”

આવી જ રીતે “ વસતવિલાસ ” ના ૬૨મા દુહામાં “ અધર નિરના પરવાલ ” એમ ઉપમા આવે છે તે ઉપમા તે જ શબ્દોમાં બાલણુે દશમસ્કંધમાં નીચેની પંક્તિમાં ઉતારી —

“ અચતવપણી, શશિધરવપણી, અરર જશાં પરવાલુ ”

“ વસતવિલાસ ” ની રચના ૯ સનના પદરમાં થતકના આ-રભમાં થવાનું શ્રી કેશવલાલ હ દુવ માને છે, એટલે બાલણુના બચપણમાં અગર કદાચ તેના જન્મ પહેલાં વસતવિલાસની રચના થયેલી હશે વસતવિલાસની પ્રત સવત. ૧૫૦૮ની ઉતારેલી મળે છે. તે જોતાં તેનો બાલણુના સમયમાં સારી પેઠે પ્રચાર થવાનું માની શકાય એટલે તે મનોહર શૃંગારકાવ્યની અસર બાલણુ જેવા નસિક કવિ ઉપર પડેલી હોય એ માનવા સરખું છે

સં ૧૮૭૨ આસપાસ ગયાયેના “ સમરરાસુ ” માં પણ બાલણુ ના સુપ્રસિદ્ધ બધ “ સુલિસુદરી ” અને ગિહિલિ કુલિ કરી ” ના મુગ મળી આવે છે એટલે તેની અસર પણ બાલણુ ઉપર હોવાનો ત

કરી શકાય છે. ૨ પણ બાલજી ઉપર સૌથી વધુ અસર તો નરસિંહ મહેતાની ચલેલી છે, એમ જતાવી શકાય. નરસિંહ મહેતાનાં કૃષ્ણલીલાને લગતાં પદોમાં બાલજીના દશમસ્કંધના પદોના જોવાનું કાવ અને શબ્દો મળી આવે છે.

નરસિંહ મહેતાનો સમય ઈ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ સુધીનો માનવામાં આવે છે. પણ મહેતાની ભક્ત તથા કવિ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ તેમના જીવન દરમ્યાન જ આરેગાણુ ચર્ચ ચૂકી હતી, એમ માનવા કાઠ્છો મળી આવે છે. એટલે તેના પદોની અસર પાટણનિવાસી બાલજી ઉપર થવાનું કદાચ માનવા સરખું છે. * પ્રાચીન સાહિત્યના નમૂના સંશોધક શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાર્દસરા પણ બાલજીને “નરસિંહ મહેતાનો લઘુવયસ્ક સમકાલીન (Junior Contemporary)” હોવાનું જણાવે છે. † એક મહાન ભક્તરાજ અને કોર્તનકાર તરીકે નરસિંહ પૂર્વવચ્ચમાં ગુજરાત આખામાં પંદાર્થ ગમે હોતે અને તેનાં પદ-કોર્તન બાલજો પણ સંભળ્યાં હશે, એટલે તેની અસર બાલજી ઉપર હોવાનું કદાચ શક્ય છે. નરસિંહનાં અને કાલજીનાં નીચેના પદની પંક્તિઓ સરખાવી જોવાથી આ અસરનો ખ્યાલ આવી શકશે.

નરસિંહ:- ૧. મીઠકા બોલા મોહનજી ! તમે માખણુ સાકર લીજો દે.

૨. દૂધ કઠી માંહી સાકર બેળી માહારા વાહાલાને પાઉં દે.

૩. ચોળીના બંધ લણ્ણયા, અધર અમ્મન રસ પીધો દે,

સેજ તણુ મુખ કજી નવિ જાએ, જે પિયુજ પ્રેમ મરી દે.

જ. ૫૫ - ૧. મીઠકા આવજી ! મારે મદિર આવો દે,

પ્રેમે પીરસુ પગમાનદ ! ફર ને દૂધ ધીરાવો

૨. દૂધ કંડુ લઉં નિજ ઘેગથો, સમ દહને પાક

૩. હરિ સામું જોવતાં મારી ચોળી તણી કમ વડીજી

૨ કવિચરિત્ર ૫. ૧૨૪. ૩. ધો. સાર્દસરાના સંપાદક પાના ૫૨માં આ લક્ષીકન લીધો છે.

* નરસિંહ મહેતાના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ધૃ. મુનશી વગેરેના મત સામે કહે તો બાલજી કદાચ નરસિંહનો પુરોગામી ગણાય (જુઓ: આ પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાન ૧)

પહે વાત હું કી કરું ! મે હાજો નવ કહેવાયજી.

વળી ભાલણનું દશમસ્કંધમાંનું “ કહેરે મને કમિની ! તું કાં શાસ ભગણીજી ! ” એ પંક્તિવાળું પદ અને નગસિંહ મહેતાનું પદ “ સંગિણરે તું સગની મોરી રજની કંઈ પેરે રમીએજી ” એકબીજાને ભાવ અને, શબ્દરચનામાં બહુ જ મળતાં આવે છે. તેમાં પછી નરસિંહની ભાલણ પરની અસર જણાઈ આવે છે. ૧

આ ઉપરાંત ભાલણ રાંચત “ કૃષ્ણવિધિ ” માં “ પાંચાણીની પ્રાર્થના ” નામક નરસિંહ મહેતાના અગ્રમ્ત પદની અસર જોઈ શકાય છે. ૨ પાંચાણીની પ્રાર્થનાનું આ પદ આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટ ૨ માં આપવામાં આવેલું છે તો કૃષ્ણવિધિના પદો સાથે સરખાવી જોવાથી આ વાત સ્પષ્ટપણે સમજાશે.

આમ ભાલણ ઉપર તેના પુરોગામીઓની અસર જણાઈ આવે છે. દરે ભાલણની અસર તેના અનુગામી કરિઓની કૃતિઓ ઉપર કેવી રીતે થઈ છે તે સંક્ષેપમાં જોઈએ. સૌથી પહેલાં મહાકવિ પ્રેમાનંદનું નામ માદ આવે છે. એટલે કાલક્રમ પદ્ધતિ મુજી તેમના પરની ભાલણની અસરનો સૌ પહેલાં વિચાર કરીએ. પ્રેમાનંદ જેવા સમર્થ કવિ ઉપર ભાલણની અસર હોય તો તે ઘણી મદત્વની ગણાય તે દૃષ્ટિએ પછી તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. હજીના મુખમાં પ્રેમાનંદ દમયંતીનું મનોહર વર્ણન નળાખ્યાનમાં મૂકેલું છે. તેમાં આ સુંદર પંક્તિ આવે છે:—

“ દંડિમાં બિંદુ બિરાજે બાણે ઉડગણુ લોભ.” ૩

આ સુંદર કવ્યના પ્રેમાનંદ ભાલણમાંથી ઝીલી છે એમ મી. મોહી જણાવે છે. ૪ ભાલણની તે કવ્યના કાદંબરીમાં નીચેની પંક્તિઓમાં મળી આવે છે:—

૧ આ બે પદ તુલના માટે પદિ ક્રમાં આપેલા છે અને દયારામની પંક્તિઓનું સામ્ય પછી તેમાં જતાવેલું છે. ૨ “ પાંચાણીની પ્રાર્થના ” નું પદ આ મેં યના સપાદક પ્રથમ “ સુદ્ધિપ્રકાશ ” માં છપાવ્યું હતું. ૩. નળાખ્યાન ૪૮૩ સ્તંભ. ૪. હાલ ભાલણ અને લીમ પૃ. ૩૮૧ પાદટિકા જુઓ.

“ મુક્યા માલાઈ મુખ ચોલિ બાણિ ઉકુગણિ ધન્દુ !

ઉપમા બાણિ કલેકલેલા ધમ કુંકુમતિલક મુખિન્દુ ! ”

ભાલજીની આ કલ્પનાની અપૂર્વતા આપણે આજગ ચર્ચા ચૂક્યા છીએ એટલે તે વિશે અહીં વધુ લખવા કારણ નથી. હવે ભાલજીના દશમસ્કંધની પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ ઉપરની અસર તપાસીએ. જે કવિઓના દશમની નીચેની પદ્ધતિઓ સરખાવેઃ—

ભાલજી — ૧ એક કંઠે દરિને હાઉ આવે, પ્રૂજતો જઈ માતાને ધારે.

૨. પૂછ મધીને વછર્નુ ઉભા યાચે આપ.

૩, મુખ ઉપર મગજો એક દૂધનો નાખી ચાલીઓરે.

પ્રેમાનંદ—૧. એ કંઠવા આખ્યા હાઉ રેતો ટપ મ્હે

૨. વછ તણાં પૂછ રહાય, તણાને દરિ ચામે.

૩. રહાવા જાઉ તો આંખ મહારીમાં દોગળો દૂધનો જાટિય

આ ઉપરથી ભાલજીના લાવ અને સજ્જરચનાની અસર પણ પ્રેમાનંદ ઉપર ચવાનું જણાઈ આવે છે. ભાલજીના નગાખ્યાનની પણ આવી અસર પ્રેમાનંદના નગાખ્યાનમાં જણાઈ આવે છે. ૫ વગી ભાલજી પોતાની કાઠગરીમાં દોહાના જાંઘમાં વિવિધના આળી રિત્ત-પદને મેડે “ મુજિ મુંદરી ” અને સમપદને છેડે “ ગિદિલિ કુજિ કરી ” એમ ઉમેરી મનોહર પદ ચનાનો એક પ્રકાર પ્રસિદ્ધમાં આવેલો છે જુઓ —

“ ઉન્મત્તે ! ઉતાવત્તો ! મુજિ મુંદરી,
 લીડપુ આપ સભાલિ, ગિદિલિ કુજિ કરી ?
 દયલિટ મુખપરિ લરકતી, મુજિ મુંદરી,
 કરિ કરી પાછી વાલિ, ગિદિલિ કુજિ કરી ?
 ચંદ્રલેખા ચક્રિય થડ, મુજિ મુંદરી,
 હાં પડી આખી આજ ? ગિદિલિ કુજિ કરી !

ઉપહાર કસુમ કરિધી ગિયાં, મુણિ મુંદરી,
દર્શન કરવા કાજિ ! ગિહિલિ કુણિ કરો !”

(કાદંબરી પૃ. ૫૮.)

આ પદ્યતિની પદ્મચનાનો તે પછી નાકર વિરાટપર્વમાં ઉપયોગ
કરેલો મળી આવે છે. જુઓ:—

“રાધ મુધિગિર બોલોઆ મુણે મુંદરી રે !

તું મા આણિશ કુળ લગાર, ગદેલી કોણે કરી રે ?

પછી અમો એને મારશું, મુણે મુંદરી રે !

આંહીધી આલીશું તેણી વાર ગહેલી કોણે કરો રે !

વળી વિશ્વનાથ જાનીએ “ કુંવરઆર્જના મ.મેરા ” માં પણ
“ મુણ મુંદરી ” અને “ ઘેલો કોણે કરી ” એ મુવકડી વાપરેલી
છે. એટલે તે બેઠે કવિઓ ભાલજીની આ “ મુવકડી ” તરફ આકર્ષા-
યેલા અને તેથી તેમણે તેનું અનુકરણ કર્યાનું જણાઈ આવે છે. પ્રેમાનંદ
ઉપર નાકર વગેરેની અસર હોવાનું આ અમારે સિદ્ધ થયું છે. ૧
એટલે નાકર વગેરેની મારફતે અમર સીધા ભાલજીનું જોઈને પ્રેમાનંદ
પણ ભાલજીની આ આકર્ષક મુવકડી અપનાવી લીધી છે. જુઓ:—

“ પછે મુઠામોલ બોલિયા, મુણ મુંદરી રે,

રી ઠહું હું રાખામણ, ઘેલી કોણે કરી રે ?

હે નિગ્યું છે તે પામિયે, મુણ મુંદરી રે,

વિધિએ લખી વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કોણે કરી રે ?

(સુઘમાચરિત્ર કડવું ૪)

આમ આપણે જોયું કે ભાલજીની આ મુવકડીની અસર નાકર,
વિશ્વનાથ અને પ્રેમાનંદ સુધી પહોંચીને લોકપ્રિય થઈ પડેલી છે.
પ્રેમાનંદના માર્કડેવ પુરાણમાં ભાલજીનો લિલેખ પણ મળી આવે છે

એટલે તેણે ભાલજીની કૃતિઓ જોયેલી હોવી જોઈએ. ૨ મેઘરાજ તથા નવમુંદર નામના જોન કવિઓનાં લખેલાં નળાખ્યાનોમાં પણ ભાલજીનાં નળાખ્યાનની અસર પડેલી છે એમ શ્રી મોદી જણાવે છે. ઉદ્યારામ જેવા રસિક કવિ ઉપર તો ભાલજીની અસર યથા વગર નજર રહે. એની " સાંભળ રે તું સજની " વાળી પ્રસિદ્ધ ગરબી ભાલજીનાં અનુકરણ રૂપે હોવાનું જણાઈ આવે છે. તેની વૃદ્ધતા પરિશિષ્ટ ૩ માં કરી બતાવી છે, એટલે અહીં વધુ લખવાની જરૂર નથી, એની બાળલીલા અને દાણધીલામાં પણ ભાલજીની અસર સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. શ્રી કેશવદાસ ધ્રુવ તો દ્યારામે ભાલજીની દશમલીલાનો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કર્યાનું જણાવે છે. ૪

આમ ભાલજીની કૃતિઓની ચિરંજીવ છાપ તેની અનુમાપી સાહિત્યકૃતિઓ પર પડેલી જણાઈ આવે છે. તેના ભાવ, કલ્પના, પદ્ધતિ અને ચમ્પદરચના સુધ્ધાત ખીજ કવિઓને સૈકાઓ સુધી અનુકરણીય થઈ પડ્યા છે, એ ભાલજીની કામ્યકૃતિઓની નાનીમૂની સિદ્ધિ ન લેખાય.

ભાલજીની કવિના સાદી, મીઠી, સહિત અને પ્રસાદ્યુક્ત છે તેના રામબાલચરિતના તથા દશમસ્કંધનાં પદો જોવારી આ વાતની પ્રતીતિ થશે. પણ તેની કવિતાલેલી સાદી અને સહિત હોવા છતાં અર્થ-મૌરવરાળી અને ગંભીર છે; મિનાસરી હોવા સાથે એટલાર અને ધીરી છે. તેમાં ચમ્પદચમત્કૃતિનો ખાસ ઝગઝગ નથી, કૃત્રિમ એપ નથી છતાં તે હૃદયને વદાલી લાગે છે. ભાલજીની કવિતામાં કરુણ, શૃંગાર અને વાત્સલ્યરસ સારી પેડે ખીંતેલા છે. અવગત, તે નવે રસોમાં મથેજી વિદ્યાર નથા કરી શકે. પણ તેણે વાત્સલ્યરસની જે સૃષ્ટિ

૨. એ વસ્થા આવી રીતે છે.—“ભાલજી, માધવ, દેવસુતિ, વગેરે કવ્યો તળે એક એમણે દેવીમહાત્મ્ય પ્રાકૃત કર્યાં, મરો અર્થનો ખંડો વિવેક.” પણ આ પુરુષ પૂરેપૂરું પ્રેમાનંદનુ રમેજી હોવા વિષે સંકા બતાવવામાં આવે છે.

૩. ભાલજી ઉદય અને વર્ષા પૂ. ૪૭.

૪. ડ. બોલ સાહિત્યપરિવર્તના પ્રમુખનું બાવજી.

ખડી કરી છે, તે શુદ્ધરાતનાજ નહિ પણ હિંદના બીજા પ્રતિના સાહિત્યમાયે વિગ્ન ગણાય તેવી છે બાવદ્વધનું અને ચેષ્ટાઓનું તાદસ વધુન કરવામા અને માતાના રાતસંસ્થને ધરમથુ હૃદયગમ ચિત્રો દ્વારા પ્રયટ કરવામા આપણા સાહિત્યમાં તો ખાલજી આજપર ત એક અને અભેદ ગહેયો છે

વાચ્ય રસાત્મક વાચ્યમ્ । ૨ એ વિશ્વનાથના કથન અનુસાર ભાવજીની કવિના ગસની દૃષ્ટિએ કસરામાં આવે તો પણ ઓળી ઉનરે એવી નથી જો કે તે બરા રમોમા સગ્ગી કુશળતા બનાવી શકતો નથી પણ તેણે પીર, ગમ્માર કરજી, હાસ્ય અને વાતસલ્ય એટલા રમોની જમાવટ તો કરેલી જ છે સમસ્યામાં અને દસમસ્કધના રૂઝિમળીહરજીમા તેણે વીરગસને પગિચા કરાવેયો છે કે રામનાથ અરિતમાં ચતુર નોવિકસાવ મૂરખ જેવો બની ગમને નાવમાં ખેસાડવાની ના પાડે છે અને રામના પગની ગજથી પોતાનું નાવ જી રૂપ બની જાય એમ બાવ બ્યક્ત કરે છે તે પ્રસંગ બાલજીના હાવકા હાસ્યનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે મૂળ વાલ્મીકી રામાયણમાં આ પ્રસંગ નથી, એટલે તે બાલજીની પોતાની રૂપના હોર્ષ વધુ ધ્યાનપાત્ર અને છે પ્રેમાનંદના શુભાગની નરેનરી કરે એવો શુભારસ બાલજીનો હોવાનું શ્રી મોહી જણાવે છે, ૪ અને તે બોદુ પણ નથી નળાખ્યાન અને કદવરીના કાગળપડાના અનોખાનથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે.

કરજીરસ જમાવરામાં બાવજીની કનમ ખરેખર અભેદ ગણાય તેવી છે “ બાવજીના દમનનીના વિનાય આગળ પ્રેમાનંદના એ વિનાય લૂખા લાગે છે જગમમાં નન્દ થયોદાના હૃદયવિદારકે કદવાતની જોડમા મુદ્રણ એવું પ્રેમાનંદનું નામદમનનું કાવ્ય છે x પ્રેમાનંદ હૃદયની ઓછી લાણીથી પણ મોટા ગાદે રડે છે પરંતુ બાવજી હૃદયના કુડા રાથી પરાયેનો વીમે ધીમે આકૃદ કરે છે, પણ આંખ-

માથી ચોધારે આંસુ ચાલે છે.” ૧ મતલબ કે પ્રેમાનંદના કંઠજુના નિરૂપણમાં હૃદયના આવેગ કરતાં શબ્દશક્તિ અને ગોઠવણી મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, જ્યારે ભાલણમાં કિન્નો છંડો લાવ એના સ્વાભાવિક રૂપે પ્રગટી નીકળે છે. ભાલણમાં ભાવોદ્રેક મુખ્ય છે જ્યારે પ્રેમાનંદમાં શબ્દરચના મુખ્ય અને ભાવોદ્રેક-ગૌણ જની ગયેલો જણાય છે.

પણ ભાલણની ખરી વિશિષ્ટતા અને મહત્તા તો એના વાત્સલ્ય રસના નિરૂપણમાં રહેલી છે અને માટે એનો દશમસ્કંધ અને રામભાગચરિત અવલોકના જેવો છે. એ રસનું ભાલણનું નિરૂપણ અવલોકનાર કાવ્યગ્રંથિક જરૂર એમ કહી શકશે કે, વાત્સલ્ય એ કાંઈ ભાવ નથી પણ વિભાવ અનુભવ આદિથી પરિપુષ્ટ રૂપે વ્યક્તિત થનારો એક આસ્વાદ્યોગ્ય ‘રસ’ છે. ભાલણ આપણા સાહિત્યમાં બીજી કંઈ નહિ તો કેવળ તેના વાત્સલ્યરસના નિરૂપણ માટે પણ અન્યેક સ્થાનનો અધિકારી જની બેઠો છે. એનું એ સ્થાન લેનાર બીજો કવિ હજી મુખી તો પાક્યો જણાતો નથી.

મન્મથાદિક કાવ્યશાસ્ત્રના આચાર્યોએ નવજગત સંજ્ઞાવી વાત્સલ્યરસને “પુત્રવિપયક રતિભાવ” કહીને તેની જાણના રસમાં ન કરતાં ‘ભાવમાં’ કહેલી છે. રત્યાદિ રચાયેલા ભાવો જ્યારે વિભાવાદિત્થી પુષ્ટ બનેલા ન હોય ત્યારે તે ‘ભાવ’ કહેવામાં આવે તે વળી દેવતા, શુર, મુનિ, રાગ, મિત્ર અને પુત્ર વગેરે જ્યારે રતિનું અલંબન બને ત્યારે ‘રતિ’ વિભાવાદિત્થી પુષ્ટ હોય કે ન હોય તો પણ તે ‘ભાવ’ સંજ્ઞા પામે છે. ૨. પણ ‘વાત્સલ્ય’ને રસ માનવાથી પ્રાચીન પરિપાટીનો ભગ યાવ એટલુંજ વિરોધનું કારણ મારી નજરમાં આવે છે જો દેવ, શુર, ઈશ્વર, મિત્ર, પુત્ર, વગેરે દરેક પ્રત્યેની રતિને જુદાજુદા રસો તરીકે ઓગળવામાં આવે તો રસોની સંખ્યા ધણી મોટી થઈ જાય અને તેથી નવ જગતની સ્થિતિ કયેલી પરિપાટીમાં

૧. ભાલણ પૃ. ૧૪૦. ૨ આ વિચારો સપાઠના અગ્રમંદ “કાવ્ય વિભાવમિત્ર” ના રસખંડમાંથી ઉઠાવેલા છે.

મરખા થઈ જાય એ બધી વાતસહ્યને રસમાં ન ગણવા આમલ થયો હોય એમ હું માનું છું. પણ રસોનું વૈવિધ્ય એવું છે કે એક રસનાં અનેક નામ થયા છે અને હજીએ ચવાનાંજ એમાં સંકા નથી. માટે આવા કારણથી દેવવિષયકરતિને પણ મત 'ભાવ' સંજ્ઞા નહિ આપનાં 'ભક્તિરસ' તરીકે સ્વતંત્ર રસ ગણવા આમલ થાય છે *

* દિલ્લી ભાષાના નાણીતા અવકારશાસ્ત્રી શ્રી. કનૈયાલાલ પોદ્દાર "ભક્તિરસ" ના અંગીકાર વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે: "દેવવિષયકરતિ અથવા ભક્તિરસને સાહિત્યાચાર્યોએ 'ભાવ' સંજ્ઞા આપેલી છે. ભક્તિરસને રૂઝારસ કહેવાય નહિ કેમકે રૂઝારસી વ્યજના તો કામીજનોના હૃદયમાં પ્રગટી શકે છે. રૂઝાર સખ્દના યૌગિક અર્થમાથી પણ આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. પણ ભક્તિને સ્વતંત્ર રસ ન માનવો એ એક પ્રાચીન પરિપાટી માત્ર છે. વાસ્તવિક રીતે બીજા રસોની જેમ તમામ રસોત્પાદક સામગ્રી ભક્તિરસમાં પણ છે જેમકે ભક્તિરસના આલબન લગવાન શ્રી રામ હપ્તુ વગેરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત વગેરેનું કવણુ ઉદ્દીપન છે અને તે રામાય, અશ્વપાત આદિ દ્વારા અનુભવમય અને હર્ષ ઔત્સુક્ય આદિ વ્યભિચારી કાવો દ્વારા પરિપુષ્ટ થાય છે

‘રસો વૈ સઃ ।’

‘રસ થ ટોવાય’ સઘ્વાડ્ઝન્દી મવતિ ।’

આનન્દોત્થેવ સત્ત્વિમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે ।

આનન્દેન જાતાનિ આનન્દં પ્રયન્નયનિરા વિશતિ ।’

ત્યાદિ મુલિવચનો દ્વારા જે બ્રહ્માનંદ ઉપર ન રસનું રસત્વ અવલંબિત હોવાનું તમામ સાહિત્યાચાર્યો માને છે તે બ્રહ્માનંદથીયે અધિક, જે ભક્તિજન્ય આનંદ બકતજનોને થાય છે તેને સ્વતંત્ર રસ ન માનવો અને ક્રોધ, રોષ, ભય, ભુજુપ્ત્યા વગેરેની વ્યજનાને ‘રસ’ સંજ્ઞા આપવી વરતતા પ્રમાણયુક્ત નથી.

ભક્તિજન્ય આનંદમાં પ્રમાણ શું છે, એમ પૂછવામાં આવે તો એનો ઉદ્ગત એજ છે, જેમ અન્ય રસોના પ્રમાણ મટિ સહૃદયોના હૃદય સિવાય બીજા કોઈ પ્રમાણ નથી. તેમ ભક્તિરસના આનંદાનુભવ મટિ પણ ભકત-જનનુ હૃદયન પ્રમાણ છે.”

(કાવ્યકલ્પદ્રુમ [દિલ્લી] ૫. ૨૭૪-૨૭૫)

વળી સાહિત્યદર્પણકાર વિધનાથે તો વાત્સલ્યને દસમા રસ તરીકે નિરૂપેલો છે. તે પુત્રસ્નેહ (પુત્રાદિક પ્રત્યેની રતિ) ને વાત્સલ્યનો સ્થાપીભાવ માની, પુત્રાદિકને તેનાં આલંબન અને બાળકની ચેષ્ટાઓ વગેરેને ઉદ્દોપન વિભાવ તરીકે ગણાવે છે. આલિંગન, અંગસ્પર્શ, શિરચુંબન વગેરેને અનુભાવ અને યંત્રા, હર્ષ, મર્વાદિને સંચારીભાવ તરીકે ખતાવે છે. ૧ એટલે વાત્સલ્યરસને દસમો રસ માનવામાં હરકત નથી. ભાલજીનું તે રસનું નિરૂપણ અને રસિકોનું હૃદય તેના પ્રમાણરૂપે ગણાવી શકાય.

શ્રી. મોહી તો એટલે સુધી કહે છે કે, ભાલજી ગુજરાતીમાં વાત્સલ્યરસ એટલો ઉચ્ચ કક્ષાનો નિરૂપ્યો છે કે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંનું એ રસનું નિરૂપણ તેની આગળ શીસુ લાગે.

આમ ભાલજી વાત્સલ્ય અને કરુણ રસનો એક કવિ સાબિત થાય છે. તે ભણે મહાકવિ ન હોય, તેણે ભણે કાવ્યનાં બધાં ઉત્તમ શિખરો ખર્ચા કર્યાં ન હોય પણ તેની વાત્સલ્ય અને કરુણ નિરૂપવામાં રહેલી કુસંગતા વડે તે આપણા સાહિત્યના એક કવિઓમાં સ્થાન પામવા અધિકારી બને છે. નરસિંહ, દ્વારાય અને પ્રેમાનંદની સાથે ભાલજીનું નામ આપણી છામે ચડી ગયેલ તો તે ઉચિતજ લેખારો.

એની અલંકારો રચવાની અને ગ્રાહ્યવાની શક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે તે કાદંબરીના ત્રિવેચનમાં આપણે જોઈએ છીએ. તેનામાં ભાવ અને કલ્પનાનો સંભાર પણ ઉચ્ચ પ્રકારનો હતો તે તેણે કાદંબરી તથા નળાખ્યાન અને રામચરિતમાં ચોળેલા નવા ભાવ, અને પ્રસંગો પરથી જતાવી આપ્યું છે.

પણ ભાલજીની વર્ણનશક્તિ ખરાબર ખીલતી નથી. તે જદું ઉતાવળે વર્ણન કરી આવગ ચાલ્યો જાય છે. વર્ણનમાં વધુ પડતો સંક્ષેપ એની કૃતિઓમાં રસને મદદવાદેનો નથી. ઉત્તરવળ કરવાની આ ખામીને

લીધેજ એ જાંડા રસો એક સરખી રીતે ખીંચી શક્યો નથી. સખ્તચનાના શિષ્યમાં પણ તે પ્રેમાનંદ વગેરે એટલો કુશળ નથી. એની પાસે વિદ્વતા છે. અનુભવ છે, જ્ઞાન છે પણ ધીરજની ખામી હોય એમ લાગે છે. કદાચ આજ કારણથી બાલજીની કૃતિઓમાં ૨૫૪ સુરેખ વ્યક્તિત્વ ઝળકી ઉઠતું નથી. એનામાં ધણી વાર વિશદનાનો અભાવ અને કોર્મકવાર દર્શના જણાય છે તે પણ આજ કારણે હોવાનું માની શકાય.

આમ કવિની ખામીઓ અને ખૂમીઓ સંક્ષેપમાં જાણ્યા પછી તેની વિશિષ્ટતાઓની ઉઠતી નોંધ લઈ આ વિવેચન પૂરું કરીએ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું મહત્ત્વ નીચેના કારણોસર નોંધપાત્ર બને છે:—

૧ વાતસંસ્કરણના મહાન કવિ તરીકે બાલજી ચિરકાળપર્યંત ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમોઝ સ્થાનનો અધિકારી બને છે.

૨. બાલજી ગુજરાતી આખ્યાનશૈલીનો પિતા ગણાય છે. તેની પૂર્વે આખ્યાનો લખાતાં હશે તો પણ તેણે મોટા પ્રમાણમાં આખ્યાનો લખીને એ પદ્ધતિને સ્થિર રૂપ આપેલું છે.

૩. તેની કાદંબરીનો પથમય અનુવાદ દિવંદભરી ભાષાઓમાં સૌથી પહેલાં થયેલો છે અને તે વડે ગુજરાતની રસિકતાની ખ્યાતિ ફેલાયેલી છે. કાદંબરીનો એનો અનુવાદ હાથ લાગ્યા પછી જ ગુજરાતી બાવાસાહિત્યનો ઉત્તમ થયો છે. ગુજરાતી બાવાનો જૂનો ઇતિહાસ હોઈ શકે, એ વાત એની કાદંબરીની હાથગ્રંથ ઈ. સ. ૧૮૬૪માં હાથ લાગ્યા પછી જ બરોજર સમજવામાં આવી.

૪ શ્રી રામચંદ્રજીના બાલચરિતનાં સુંદર પદગ્યનાર ગણનાપાત્ર કોઈ કવિ ગુજરાતમાં હોય તો તે બાલજી જ જણવામાં છે. તેની રામચંદ્ર પ્રત્યેની ભક્તિ ગોસ્વામી દુવસીદાસનું રમરણ કરાવે છે. એટલે બાલજીને આપણે અમુક અંગે ગુજરાતીના દુવસીદાસ તરીકે ગણવી શકીએ.

૫. કવિ બાલણની કવિતાના ભાવ, કલ્પના, શબ્દરચના, પદ્ધતિ વગેરે દેહ પ્રેમાનંદ અને દયારામપર્યંત કવિ પરંપરાએ અમુક અંશે ઉતરી આવ્યા છે. એ કારણે બાલણને ગુજરાતનો આદિ યુગનો સમર્થ કવિ માનવો જોઈએ.

આમ બાલણની અનેક વિશિષ્ટતાઓને લીધે તે ગુજરાતી સાહિત્યનો મહાકવિ નહિ તો પણ સમર્થકવિ ગણાવા યોગ્ય હશે છે. એનું આશન શ્રી. મોહી જથાણે ક્રિ તેમ ભક્ત કવિ નરસિંહ અને રસસિદ્ધ દયારામ ની જોડાણે મુકાવું જોઈએ. ૨

આવા રસિક વિદ્વાન, સમર્થ અને ભક્ત કવિનાં કાવ્યોનું વાંચન, મનન અને વિવેચન જોટલું વધુ પ્રમાણમાં થશે તેટલું તે આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં વધુ ઉપયોગી નીવડશે. એની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓનાં સુધક અને સુરેખ સંપાદનો યોગ્ય વિવેચન સાથે સવેળા થાય એ ઇષ્ટ છે.

૧. જુઓ: કવિચરિત્ર ૫.૧૨૨ તથા "Gujarat & Its Literature" P. 122

૨. બાલણ ૫ ૧૪૮.

ભાલણનાં પદ

૧. શ્રીરામબાલયરિત
૨. બાળકૃષ્ણની લીલાનાં પદ
૩. ટિપ્પણ.

“ભાલથુની ખરી મહત્તા એના વત્સલરસમાં છે. એ લલિત-સુકુમાર રસ એણે બહુ સૂક્ષ્મતાથી આલેખ્યો છે. એમાં તો એણે પોતાનું આખું હૃદય જ ઠાકરી નાંખ્યું છે. એ રસના ઉદ્દીપનમાં એની બરોબરી કરે એવો ગુજગતી સાહિત્યમાં તો કોઈ કવિ નથી જ, અન્ય ભાષામાં પણ ચિરલ દશે. સંસ્કૃતિમાં પણ એ રસ કોઈ કવિએ એના જેવો ખીલવ્યો નથી જણાતો. જનતની ભાષાએના સાહિત્યની સરખામણીમાં ગુજરાતી સાહિત્યને કોઈ વખત ઉભા રહેવા વારો આવશે, તો તેમાં ભાલથુનો વત્સલરસ આગળ પડેના જાગ લેશે.”

* —શ્રી. રામલાલ યુ. માલી.

“એણે સંસ્કૃત કાદંબરોનો ભાષાનંદ રચી એની પ્રતિનિર્માણ-શક્તિની પીછાણ આપી છે, એના શ્રોતાની રસિકતાની ખ્યાતિ ફેલાવી છે અને ગૂજરાત તથા ગૂજગતીનું ગૌરવ વધાર્યું છે.”

* —દેવ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.

“એની (ભાલથુની) કવિતા-રસમૂર્તિ, ઉત્તર ગૂજરાતના પાટનગર પાટણની સુરેખ સુંદરી સમાન આકર્ષક બનીને તેની સંમુખ જોભી છે.”

—દેવ. નરસિંહરાવ દિવેદિયા.

૧. શ્રીરામખાલયરિત

૫૬૧ છુ'

(રાગ-થપો અસુરને પેર ખાજરૂપ મેનારક ઉ. એ રાઠ)

થર્પા મંદિર તેજ પ્રકાશ, એ રૂપ કોણ કળે;	
અવનિમરણ શ્રી અવિનાશ, મહારૂપ કોણ કળે.	૧
કિરીટ બુકટ શિર સાર, એ રૂપ કોણ કળે;	
જાણે દિનકરનો ઝગકાર, મહારૂપ કોણ કળે.	૨
શોભે મૃગમણિલક લલાટ, એ રૂપ કોણ કળે;	
સુદ અષ્ટમી સોમનો માટ, મહારૂપ કોણ કળે.	૩
ભલો બુકટી ધનુષ આકાર, એ રૂપ કોણ કળે;	
શોભે અંબુજ નેણ વિશાળ, મહારૂપ કોણ કળે.	૪
મકરાકૃત કુંડળ જાન, એ રૂપ કોણ કળે;	
અંગે સુંદર શ્રી ભગવાન, મહારૂપ કોણ કળે.	૫
નાસિકા શુદ્ધ શુકની અંચ, એ રૂપ કોણ કળે;	
શોભે હીરાકણી જા દંત, મહારૂપ કોણ કળે.	૬
સોલે લાલ પ્રવાળી અધુર, એ રૂપ કોણ કળે;	
હાસ્ય વદનમાં અમૃત પૂર, મહારૂપ કોણ કળે.	૭
x શુદ્ધ શંખ સરીખી કોટમ, એ રૂપ કોણ કળે;	
જાણે અધર્મ ઉપર દોષ, મહારૂપ કોણ કળે.	૮

x પાઠાંતર— “શુદ્ધ શંખ સરીખી કોટ, એ રૂપ કોણ કળે ।

જાણે જળધારાનો ઝોલ, એ રૂપ કોણ કળે ।”

શોભે કંકણ અંગદ પાણુ,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
શંખ ચક્ર મહાભુજ જાણુ,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૯
કોટે કૈરતુલ્ય ઝાઝમાલ,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
વળી વિજયંતી વનમાળ,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૧૦
જયલ્લાંબ શોભે સાર,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
ઉર હાર સહિત ચણુમાર,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૧૧
પેટ પોપણી કેસરી લંઠ,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
કરખું પીતાંબર પીળે રંગ,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૧૨
ઝંધા કામળા કળી પાપ,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
જેમાં મુનિઓનાં મન લલચાવ,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૧૩
ચણેં ચિહ્ન પદ્યાં સંયુક્ત,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
ધ્વજ ચમર ને પદ્મ બાંકુલ,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૧૪
માતા દેખી ધર્મ દીગમૂક,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
જવ ઝોળખ્યા ગરૂડાં,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૧૫
મણુ બાગીએ મનની બાંત,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
લખુ લાલ ખેલાવવાની ખાંત,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૧૬
તવ દુર્ત યથા સિથુરૂપ,	એ ૩૫ કાણુ કળે;	
ધણી ભાલભુના સુરભૂપ,	મહારૂપ કાણુ કળે.	૧૭

૫૬ ૨ બ્લું

કરે સ્તુતિ કૌસલ્યા માત,	આગે તપે તુડમા વિખ્યાત;	
જવ પૂરણુ બલિ અખંડ,	સચરાચર સકળ બલ્યાંડ.	૧
જવ ભોમીતણા શૂપાળ,	કેમ માનું કું નાનું 'બાળ !	
તારી માયાએ શૂલે બલ્યાય,	ગુણ નેતિ નેતિ કરી માય.	૨
હિવ સનકાદિક ખ્યાનમાં ખ્યાય,	જેની માયામાં સદૃશુલાય;	
મુતે અચરજ અદકું ચાવ,	મુખકું જોઈ મન હરખાય.	૩

નિશ્ચયતનિ શું પતરાવું ? જનપતનિ શું હુલાવું ?

૧૫ ક્રુષ્ણાસાગર દેવ, મુગ ઉપર તુલ્યા દેવ. ૪

માતા સજ્જાકર ચર્મ ન્યારે, મેઘી વૈષ્ણવી માયા ત્યારે;

ઉર્વા ઉર્વાં સુશૃતાં જામી, ધણી બાલજી આનિ બાગી. ૫

૫૬ ૩ છુ

રાજા લોને વધાર્થ, મધુ પ્રગટિયા ધરમાંઠી. ૧૬

તતક્ષણ ત્રંજાણુ વાગ્યાં, કાંસાં ને ધક્કિયાળ;

૧ ચરણા ચોરી પહેરી ચતુરા. કર મોતીની ચાળ રાજા. ૧

ધીનાકિત ધીનકિત મૃદંગ વાજે, મુણકા કરતી ગાન;

કનકપાત્ર મુક્તા જારી આપ્યાં, આપ્યાં ગૌ મહી દાન. રાજા. ૨

કુકેમ કેરા પૂર્વા સાચિયા, આગળે કદળા રતલ;

તરિયા તોરણુ બાર બંધાવ્યાં, ચર્મ રહ્યો નાટારંગ. રાજા. ૩

પરન નિર્મળ પાવક ઉત્તવલ, દિનકર તેજ અપાર;

સુર કારણ અવતરિયા સ્વામી, દગ્ધાને ભૂમાર. રાજા. ૪

નવપદ્મવ રૂહી રહી વસુધા, મુનિમન મોદ અપાર;

શિવ સનકાદિક શુક સહસાદિક, વેદ વદે મુખ ચાર. રાજા. ૫

જાણ્યા જોરથી ભુકતે તોયા, જન્મ અક્ષર મંગલ;

પળમાં પ્રાક્રમ પૂંછુ જાસે, તતક્ષણ ત્રિભુવનરાય. રાજા. ૬

૭ ભૂપતિ કહે છે મુણે બહેવો, નિરમો એવું નામ;

શમ શમ બ્યાપી રહ્યો, માટે રાજવલોચન રામ. રાજા ૭

૮ રેયત સૌકા જોવા આવે, દશરથ કેરે દાર;

આદર દધને વેહેંચે સાકર, સચ્ચુગર્ભા છે જાળ. રાજા. ૮

નગરનિવાસી જોવા આવે, નાની મોટી નાર;

દશરથ જાવક સનજીવ પાલક, બાલજી ભય દરનાર. રાજા. ૯

૧ પાઠાંતર:- “ ચરણ ચાપે ચતુરા કર મોતીની ચાળ.”

૨ પાઠાંતર:- “ જન્મની રેયત જોવા આવે, કેવા રામભૂપાળ.”

પદ ૪ મું

હેલી, હોડો હોડો, લાકડા લઘુ વેણ, રૂઝા રામને તેડારે. ૧.
 કાજો છે પણ કલ્પો ન જાએ, નૌતમ નવસે રંગ;
 નીલમણી શો શોભે, રાધવ કૌશલ્યા જોડાંગ હેલી. ૧
 મુખકું જોતાં મોહ પામી છું, મન ગળ્યું છે મારું;
 સર્વ કજાએ શોભે સુંદર, કાટી કામને વારું. હેલી. ૨
 બંદીજન બારણીએ જોલે, જાગ્યું જો જો વાણ;
 લૂણ ઉતારે માવડી ને, દશરથ દે છે કાન. હેલી. ૩
 મહીમંડળના મુનિયો આવ્યા, પ્રભુને નામે પાગ્ય;
 રાયે તો પુન્ય પૂર્ણ જ કીર્ધા, આખી અવધનો જાગ્ય. હેલી. ૪
 માનુનીઓ મોતીએ વધાવે, સજીને સજીતાર;
 ભાલજીમંડુ રઘુનાથ મારો, મુક્તિને કાતાર. હેલી. ૫

પદ ૫ મું (ઢાળ ઉપર પ્રમાણે)

એવા દશરથના જાળ, લાલ પાગલે મૂલે; ૧.
 x સ્વામ સ્વરૂપ દેખીને મારું મન બૂલે એવા. ૧
 મૈયા હાલો હાલો મુખે હાલરું કહે;
 વળી શ્રુતિ ને વેદ જોને કંઠે રહે. એવા. ૨
 મૈયા લગકતી લગકતી તાણે દોરી;
 શિવ સનકાદિક ને અઘાદિક રજા હેરી. એવા. ૩
 ખાતે ધાવે ખેલણી વળી પડી રહે મૂકે;
 એવા રમતા રામ નામ ધ્યાન સાગન ચૂરે. એવા. ૪
 અદ્વૈતિયાળા આખડી મીચે ને ઉધારે;
 બાળકોને બહાર કાઢી મૈયા પ્રભુને પોરાડે એવા. ૫

x “ સ્વામસ્વરૂપને જોઈ મારું અગડું ફૂલે,”

અપ નાખે ઝરમરને વળી પાવવની તોડે;
બાલણુમનુ રઘુનાથ મારો બાવખેન હોડે. એવા. ૬

પદ ૬ કુ- (દાળ ઉપર મુજબ)

રામ રમે રીખે, કૌશલ્યાકુમાર રામ રમે રીખે. ટેક.
જમજમ કરતા છેડા પલાળે, પાણીમાં ટોળે;
અંચળ ચણા રામે ચાંપી, બેસારે ખોળે. રામ. ૧

કર મહી લાવે કૌશલ્યા, મહેલે પાડાળે;
ગોત્રજમાનો ધૂતદીવડો; તે મુદીમાં ઝાલે. રામ. ૨
દીવડો મહેવારી કૌશલ્યા, મણિ કરમાં આપે;
મણિ તો લઈ મુખમાં મેલે, દેવ નમે બાળે. રામ. ૩
મુમિત્રા લાવે શેમડી, તે બાલકને બાવે;
હાડા લઈ કારાણે મૂકે પાળી લઈ આવે. રામ. ૪
ધૂધરા બમકે તેથી ચમકે, હિતાવળા ચાલે;

કરતણી કામલ આમળીઓ, તે ચણિપારે બાલે. રામ. ૫
ધૂધર ધસે ખડખડ હસે, ક્રોધ કર માતા;
બાળપણને બાંધદારી બાવ, શંકર ને વિધાતા. રામ. ૬

અતિ આકળી અઈ માતા, લઈ બાળિયે બેસે;
રામતણા મસ્તાના મગળ, વચ્ચે બેઠ રેસે. રામ. ૭
અતિ અડપના કુંવર આપણા, કહો દિન કયમ બાશે!
બાલણુમનુ રઘુનાથજીને, બાવે પ્રેમતણે પારો. રામ. ૮

પદ ૭ મુ- (દાળ એજ)

દેવ કમલા બરે, પ્રભુ પગલા બરે. ટેક.
કગમગ કરતા કમલા લરતા રમતા મનકુમાર;
લયના સિંહાસન પકડે બહીતા અપરંપાર. દેવ. ૧
સિંહાસન મુકાવે રાજા, છતા રખાવે હસ્ત,
ચરમરે ધૂળે, કાંઈ નવ સૂળે, કાલી રહે છે વસ્ત. દેવ. ૨

આશ્ચર્ય એ વળી ઉભા યાએ, અચાનક બેસે;
વશિષ્ઠ કહે છે શું વશ્યું, નારાયણ નરવેશે? દેવ ૩

મનમાં માન્યા મસ્તાના ધર્મ, ઉદાગે અશ્વંકાર;
સદા રહે અર્પિત કમલા, શો કરશે શણુમાર? દેવ ૪

x ભાલશ્યમજી રઘુનાથ મારો, સદા રહે સંતસંન. દેવ ૫

પદ ૮ મું—(ઢાળ એજ)

• લાલા બોલો બોલો, રાઘુમાલાલા બોલો બોલો. ટેક
કર જોડીને કહે કોટલા, કોઈ બોલાવે રામ;
એક વાર મુખ માતા કહે, તો સાઈ સધર્માં કામ. લાલા. ૧
ચતુરા એક ચક્રું લઈ આવી, મુખમાં કરાવો સાદ;
આદિપવારે કર્યો દુષકો, જ્ય બોલે રઘુનાથ. લાલા. ૨
હસતે મુખે કરે હુંકારા, લખારા એહ અપાર;
શિશુપાત્રું સંપૂર્ણ દાખે, આદ્યપુરુષ અવતાર. લાલા. ૩
જ્ઞાનદષ્ટિમાં મુરુ નમે છે, ઉત્તર અલગો આદ;
વિરંચી તો વકો દીકરો, આ 'શ્યા આદર્શા ખ્યાલ ! લાલા. ૪
પગમાં ઘસાડ ભાગે સરજે, પાર ન પામે વેદ;
અમમને તારી ગમ નહિ, તો કાલ્યુ કળાવે બેદ ? લાલા. ૫
વશિષ્ઠ સામું વેગે જોઈને, મુખથી કહી તવ માત,
ભાલશ્યમજી રઘુનાથ, તાહારી મહનમતિ અપાત. લાલા. ૬

પદ ૯ મું—(ઢાળ ચાલતો)

આજ વડીરે વધાઈ, આજ વડીરે વધાઈ; ટેક
મુખ માતા કહે, કૃતિવેદ લહે, આજ વડીરે વધાઈ. આજ. ૧
હસતાં માતા હર્ષ ન માતો, હુંડાઆ જંકાર;
અર્થ ગર્થ સૌકાને આપ્યા, તેજ ને તોખાર. આજ. ૨

x આ પદના પાઠકેર માટે જુઓ: પરિ. ૧ નું પદ ૭ મું.

વાર્ગ વાગે ગુણકા નાચે, ગ્રીષ્મન ગાયે ગાન;
 વધાઈયા દશમ્ય કાણી દોડ્યા, બોલ્યા બાધારામ. આજ. ૩
 વેદમય વાણી છે જોની, બોલે અમૃત સાર;
 માતા મોહ પામી નવ જલવા શ્રુતિના ચણતાર. આજ. ૪
 સભા સરવ સામું જુએ, શો કરશે હમ્યાર !
 સાલજમણ રઘુનાય માહરો, તત્ત્વ તણો વિચાર. આજ. ૫

પદ ૧૦ મું—(દેશી ફર)

નાચો નાચો નિગમલ નાચ રામલાલા; ટેક.
 તમે બેગા રમેને સૌ સૂપતિ બાલા. નાચો ૧
 શિર પર ધૂધરિયાળા ધૂમના ધૂમતા રેશ ફરકે;
 નાચ નાચે ને કુષ્ટોનાં મન ચરકે. નાચો ૨
 બને કાને મારાકૂત કુંકલો કંજકે;
 નાકિ છુટાખ સોઢે સુંદર મોતી લલકે. નાચો ૩
 હિરપર જુગુલાંજન કૌંસુમની માળા;
 નાચો થેઈ થેઈ જનનપ્રતિપાળા. નાચો ૪
 પ્રભુ પાડે તાળી ને વળા તોનજું બેલે;
 નાનું નાનું નૃત્ય સાંગળી શંકર ડાલે. નાચો ૫
 પ્રભુ ઢગી પડે ને ધણીધી આપે હિલા થાપ,
 મૈયા સુખન કરીતે ચાપે રૂદવા માલ. નાચો ૬
 પાપે નેપુર રમડમ વાળે મહિરમાં રાળે,
 કટી, કંદોગ મેળલાની ધોર માળે. નાચો ૭
 ચાલો ચાલો સખી રામ જોવા જઈએ;
 સાલજમણ રઘુનાચને ચાપુ હમજે. નાચો ૮

પદ ૧૧ મું—(દેશી હિપર મુજબ)

મૈયા લાલને ચણતારે, ચાલો જોવા જઈએ; ટેક.
 રયામસ્તરૂષ દેખીતે શક્તળ ચઈએ. મૈયા ૧

જ શીશ સાંકડે રાખી મૈયા ધાલે ચડા ચાક;
 વળી ધૂધરિયાળી ગોફણીને માથે મોતીચાક. મૈયા૦ ૨
 કાને 'મકરાકૃત કુંડળ ફેરી જોડ;
 નાકે લુવાખ વળી મુખમાં તંબોલ. મૈયા૦ ૩
 મૈયા મુખકું ધોઈને કરે કેસરની ચાક;
 વળી નેત્રો સમારી કરે, કાજળટપકું ગાલ. મૈયા૦ ૪
 કોટે કૈસ્ત્રજ મણિ ને માણિક ઓપંત;
 વળી ધૂધરિયાળું ધૂધરું તે કરડે છે નિશ્ચંત. મૈયા૦ ૫
 બાંહે બાજુબધે બેરખામાં મોનાની સાંકળ;
 વીંટી જડિયા હીરલા કાંઈ તારાનું મંડળ. મૈયા૦ ૬
 કટી ત્રોટી કદોરેથી ધૂધરકાના ધોગ;
 ફારી પહેરી ઝાંઝરી ને પાની રાતી ચોળ. મૈયા૦ ૭
 રાજનીતિનાં રમકડાં એ આગે ધનુષ ને ચાપ;
 બાલકૃષ્ણભણુ ગધુનાથ બજતાં ટળશે તનના તાપ. મૈયા૦ ૮

૫૬ ૧૨ સુ—(દિથી ઉપર મુજબ)

બાઈ કાઈ બતાવો મને રામલાલા ૨૧.
 હું તો શોધી વળી સપગા ગાગા બાઈ૦ ૧
 મે તો કેડેથી ભિતાર્યો કરા કામ પકડ્યું;
 મારી નજર ચૂકોને, રૂકું રનન ગડ્યું. બાઈ૦ ૨
 ઓદો ઉઠો અનુચર, ગાણી પીળે પછી;
 બાઈ, બજાડે બગણો એ તો ખચાખચી. બાઈ૦ ૩
 મુનિ વચિષ્ઠ વાંછુવે વેદનો વિચાર;
 બાઈ, રામરામ રામ એ સકળ સંસાર. બાઈ૦ ૪

ખાસાંતર:— 'શીશ સાંકડે ગળીને મૈયા ધાલે મોતીચાક.

જુઓ, હોઠો અનુચર, જુઓ ચારે દેશ;
ખાઈ, ગમ તારાને શોધે શેષ ને મહેશ. ખાઈ ૫
રાગન રાતા તાતા ચાપ, કરો સરન્નપુર્ત શોધ,
બાલજુપ્રભુ રધુનાથ લગણા કૌરાવ્યાનીગોદ. ખાઈ ૬

૫૬ ૧૩ મું-(દેશી ઉપર મુજબ)

ગેયા ખાવરી થઈ રે, માતા ખાવરી થઈ, ૨૬.
લખડે લખેટ્યો લાલ હોઠો નહિ. મૈયા ૧
દેલી, ગોદમા ધાલી ધણે બાદાર માન્યો;
એવો અંચળ અંધાર દેમ રજો જાનો ? ગૈયા ૨
મૈયા બાથપૈ પામી કહે, કહું છું ડૂલે,
આવો અક્ષય કુવર માદરો વરશે કુને ? મૈયા ૩
દેલી, પરિબલમમાં પ્રાકમ નથી મેહુ;
એવું સરન્નપુ હોને વિરચીએ વિશ્વમાં જોડું ? મૈયા ૪
શિવસનકાદિ હમ કહે છે, બાપ્યા ચોંડ લોક;
કેશ આવે નેત્ર આડે તે હયા કરે કોક. મૈયા ૫
શા કીર્ધા તપ કામદ્યાએ એહંગેમકાલે ?
લગણપ્રભુ રધુનાથ, માતો પાલવડા ઝાલે મૈયા ૬

૫૬ ૧૪ મું-(દેશી ફેર)

૩૩ ચાપક ચાપક પાણ, તમે જોએ રધુના રામ. ૨૬.
ચાપ્યા બહા, ચાપ્યા કંકર, ચાપ્યા નિમમ ચાર;
વિશ્વવસુ ને વસુધા ચાપી, કોઈ ના પામ્યું પાર રે. કરં ૧
તણુ જ્ઞાતને માતપિતા મળી રમાડે ઘર માંસ;
અગમ અજોગ્ય અતિશે હિડા કરાને ઘર કયાય રે ? કરં ૨
પા પગમાં પ્રમટે સધારે, તેને દુવાવે માત;
ખડ ખડ હસે જોલના, ગતિ જોની અધારે. કરં ૩

કાનમાં પેસી કરે કરૂં, મુલે ચાણા ચઢને વાત;
રઘુભગવંતિ બાલકુલધણી શિશુ રૂપ રઘુનાથ રે. હરિં ૪

૫૬ ૧૫ મું—(દિશી ૫૬ ૧૩ પ્રમાણે)

હરિ પાવલાં પાડે, પ્રભુ પાવલાં પાડે. ૨૬
કૌશલ્યા કુલાવે રામને, કૃષ્ણે લીલા બર્ષ;
કુમિત્રાએ રામન તેડ્યા, લક્ષ્મણ લોટ્યા તત્ત. હરિં ૧
માયામાં બહાંડ બમાડે, વિરમી વિરમે ચાપ;
આઘપુરુષની ઈચ્છા રાકિને, મોરો મહિમાય હરિં ૨
કૌશલ્યાએ કુચડી કાઢી, હેડા મેલ્યા ગમ;
કુમિત્રા તો શું કુલાવે, હું કુલાવું આમ. હરિં ૩
રમન જોઈને રાજ રીમે, શાણું રે આ સત્ય;
વાંઝ્યાને ઘેર રમે લાડા, કાયા દેવના દત્ત ! હરિં ૪
શિવ સરીખા સમાધિમાં શોધે, દિગંધર જે દેવ;
પત્નિ લોકમાં મા કહેવાણી, આશ્વર્ અધિકુ એવ ! હરિં ૫
કામગ જાનીએ ખૂંચા વિહ્વલ, ટાંકો પડી તે વાર;
બાલકુલધણ રઘુનાથ ઉતાપો સાથેથી મુત આર. હરિં ૬

૫૬ ૧૬ મું—(દિશી એની મળતી)

આવો કુચડી પહેરાવું (૨)

મૂંજે માનું સુખડી ખાતે, મેવા લ્યો મહોંમાઝ્યા;
ભૂમડેળના બૂપતિ કહેમે ન્હાના નરપતિ નાગા. આવો. ૪
કૌશલ્યાએ દર ગહીને, પહેરાવી બે બાંલ;
કસકસી કૌસ્તભમણિ સરસો જેમ ન બૂલે ક્યાંય. આવો. ૫
ઝગકતી શી ઝુલડી પહેરાવી, માતા કરે સુખન;
ભાલ્યુમણુ રઘુનાથ મહારાને, સોંપુ તન મન ધન. આવો. ૬

પદ ૧૭ મું-(દશી એન.)

ઝુલડી ર્યાંય વિસારી, ઝુલડી ક્યાંય વિસારો ?
તમે કહો રઘુના રામા, હો સંત તણા સુખદામા. ઝુલડી. ૧
જુગતે પેરાવી ઝુલડી, મૈયા મઈ નિજ ધામ,
અનુચર એક ઢિનાતો આવ્યો, ઝુલડી મોધે ગમ. ઝુલડી. ૨
આગળ પાછળ હીરા જડિયા વચ્ચે માણેક મોતી;
કરમાં લીધો હીવડો ને હોડે કૌશલ્યા ભેતી. ઝુલડી. ૩
સોના ફેરી સોય મંગાવુ, કપા ફગ ધામા;
એ ઝુલડી શીવળને નવલખ દરજી લાગ્યા. ઝુલડી. ૪
સમજાવ્યો સમજો નહિ શામો, કહ્યું ન માને કાલો;
શાઈ શાઈને જુલમ કરે, કાઈને જડી જ હોય તો આવો. ઝુલડી. ૫
શતા ગહીને કહે ગધવજી, ભેડીને બે હાથ;
રાજદંસને મહે હોરાડી, હિડી ગયો આકાશ. ઝુલડી. ૬
ગિરિ મંદર ગુફાઓ ભોઈ, ભોયા ઝાડેઝાડ;
વચિષ્ઠનો ક્રિષ્ણ લાવ્યો ઝુલડી, રામે હોડી રાડ. ઝુલડી. ૭
મુખડુ ભેઈને માતા કહે છે, અકળિત આ કુમાર;
ભાલ્યુમણુ રઘુનાથ મારો મુક્તિનો દાતાર. ઝુલડી. ૮

૫૬ ૧૮ મું-(દાળ ફેર)

રઘુના રમે રે, મારો રઘુના રમે;
 શિવ ધ્વજાદિ પૂઠે ભમે, મારો રઘુના રમે. ૧
 દ્વેદે દાથે તાળી પાડે રમે રમે. રામ;
 મુક્તિની મનવાગ કરે છે, જોડો ધરનાં દામ. મારો ૨
 ધમક વાગે ધૂધરાને, ઠમક મહેસે પાવ;
 દાવજી હોડે લટકના તે, મસ્તીમાં ન મ્હાવ. મારો ૩
 નાની સરખી ધનુષડી ને, નાનાં સરખાં બાણ;
 ગયતજા છે બાજકા, પણ સકુને વહાલા પ્રાણ. મારો ૪
 ચરીરે તો સ્વેદ વળ્યો છે, મારાં બોગે મેલ;
 રામ સરખાએ રજમાં સોડે, ખતિ કરે ખેલ. મારો ૫
 ધૂપગિયાળી જાડણી, ને આંકડિયાળા કેલ;
 નવજાં આમળ નામા ફેર, નાગવણ ને શેલ. મારો ૬
 મુકોમાં છે માલપુલ, ને ભોલસા મૂંટી ખાલ;
 બેલી બોલે રાજની તે, સમજે એની માલ. મારો ૭
 માનાએ તો રેડે તેડી, મુખ દર્શાં મુંબન;
 કાલજમળુ રઘુનાથ મારાને, બજથું નિશાદિન મારો ૮

૫૬ ૧૯ મું-(દાળ ૫૬ પહેલાનો)

પ્રીતે પાડે કોઇના મેરુ, રઘુ મારો કર્પવ રમે;
 માદારા રાજ્ય બાગશિખર, રઘુના કર્પવ રમે. ૧
 દો વેલ દોડાવોને ફર, રઘુ મારો કર્પવ રમે;
 નયી લાકડો જુદમળ મંગ, રઘુના કર્પવ રમે. ૨
 બાનદર્મ પેપડે ખંગ, રઘુ મારો કર્પવ રમે;
 હો દો મરો રાઈ ખૂપ, રઘુના કર્પવ રમે. ૩

જીને હોય કુંવારી કન્યાય, રધુ મારો ક્યાંય રમે;	
માતા સોધી વળી ધામોનામ, રધુમા ક્યાંય રમે.	૪
હુમા બાંતોના બીતર રામ, રધુ મારો ક્યાંય રમે;	
પ્રીતિ કરણ અપંચ ચાય, રધુમા ક્યાંય રમે.	૫
તમે શોધે ને શિવજીના મન, રધુ મારો ક્યાંય રમે;	
જીને લગન લાગ્યું નિશ્ચિન, રધુમા ક્યાંય રમે	૬
માતા ઉભી ચર્મને ટોળે ધણું, રધુ મારો ક્યાંય રમે;	
વિષ્ણુભા ખૂંચા ચણું, રધુમા ક્યાંય રમે.	૭
મધ મધરા ને મહેમની માલ, રધુ મારો ક્યાંય રમે;	
પહેલ્યા પારણે પુરુષ પુતળ, રધુમા ક્યાંય રમે	૮
મહાનિદ્રામાં મારો નાચ, રધુ મારો ક્યાંય રમે;	
ધણી બાલણનો મુખ સાચ, રધુમા ક્યાંય રમે.	૯

૫૯ ૨૦ મું-(દેશી ફેર)

ત્રેયા કાંચ કરો ચિતાય, નારો પારણે રાવરાય. મેયા ૧	
પારણિયે પોઠ્યા પુરુષ પુગણ, જણે ઉડ્યા કાટિકલાણ મેયા ૨	
દયાણો નીચે લક્ષ્મણ જેઠ, જણે નારાયણપર રોષ. મેયા ૩	
શીરો શિયળ ચર્મ હે વેણુ કુકુમ ખરી પડ્યાં જેમ નેણ મેયા ૪	
મેનો નિદ્રામાં બપૂર, વેરી વિધન રહ્યાં છે દૂર. મેયા ૫	
ધૂલરુ ખૂંચું જિ કો વામ, જણીએ બેઠ્યા ચારે ધામ. મેયા ૬	
કરી તટ કંઠોરાની જેમ, જણે તિરંગીએ પાડી વેલ. મેયા ૭	
મદુચાલો મૂલીરણો ડે ચણું, કામવા ચાપની હોય જેમ ચણું. મેયા ૮	
શી કહું ચાવન તણી ચોખાચ, સાચે જામણે બાલણુ જાય. મેયા ૯	

૪ કાળદોષનનો પાઠ:-દુચાલો મૂલી હોદી ચણું,
કમવા ચાપની હોય જેમ ચણું.

પદ ૨૧ મું-(લજ ઝેજ)

ખાળા વસ દેખાડો ખાઈ, બૂપતિ જીવનમાં આજ્ઞા ધામ. ટેક. ૧
 કોઈકયા દે દાર્શને માન, ખાઈ તહે આર્થા જીવતદાન. ખાળાં ૨
 હસતા ધસતા દશરથ ગાય, હરખે આનંદે ફૂલી કામ. ખાળાં ૩
 આગિણિયે બીડ ચર્મિ સે ધામ, લાખ્યા લાખ્યા લક્ષ્મણ રામ. ખાળાં ૪
 આગિણે વાજી રહ્યાં વાજીત્ર, ગુણોજન ગાયે રામચરિત્ર. ખાળાં ૫
 ખુમારી ખૂબ ખની અનુપ, પૌર્ગંડા વચ્ચે ત્રિજીવનભૂપ. ખાળાં ૬
 રાયે પહોંચ્યા દીકા રામ, જલે રોર અને ધનદામ ખ.ગાં ૭
 ઉધાડી અદ્યપિયાણી નેણ, લાલજી અવલર ભજશે વેણ. ખ.ગાં ૮

પદ-૨૨ મું-(દેશી લજ ફેગ)

આજ રૂડો દહાડો, રંગીલા રામે લીધો આડો ટેક.
 આડો ફરે છે આત ધણોને પજાડે એ પામ,
 આકાશને ઉતરડી જનની ! આદિત્ય મુજને આપ. આજ. ૧
 દિનકરથી આ દેહ તમારો, મહા મોટો સંબંધ;
 સમગ્રખો સમજે નહિ, અર્ધક વસમો કરતાં ધંધ. આજ. ૨
 દશરથદહાડી દુ.ખ ધનતા, જે ખાળ વિના મળુ ગજ;
 આજ તો બૂપત અનિ આજ્ઞાજી, માતા આર્થા વાગ. આજ. ૩
 હીરલા કરી ગૂંધા ઉઠાણી, મણિ મુકના ચોપાસ;
 કોઈકયાએ કરમા આલી, હળિને આખ્યું હાસ. આજ. ૪
 આડો જોવા આદિત્ય ચંબ્યા, વિરમે પાગ્યા સુગ;
 સાલધુપ્રભુ મધુનાથ જરાજી, બલ્યાડે ભરપૂર. આજ. ૫

પદ ૨૩ મું-(લજ ઝેજ)

શ્રીકૃષ્ણ આંગળે ખેલે, શા તપ કાધાં માને જન્મ પેવે ! ટેક
 ગમજીમ કરના રમવા આજ, આરે રૂપગ ચક્રાર,
 બદ્ધ મુનિયોના ધેગ કરના, અનિયોના ગોર ધીરિ. ૧

સરખે મરખા સાથીમને, મોલાવે અમૃતવેણ,
જેમ તારામા ચંદ્રમા, તેમ રાજે રાજવનેણ શ્રીહરિં ૨
જોગી ખેડા જાપ જપે ને, કરતા વેદની ધુન્ય,
અજ-માને જન્મ ક્યોએ, માર્છના મોડોટા પુન. શ્રીહરિં ૩
રાજનીતિના રમકડાં એ, માગે ષત્રુપ ને ચાપ,
બાલણુમનુ ગુનાય મારો, હરશે સો સતાપ શ્રીહરિં ૪

પદ ૨૪ મું—(દાળ એજ દેર)

બાળુકા બાગજે ગમે, માફરું તેજ જોવા મન લામે. ટેકો ૧
ખેવે શસ્ત્રખલની સાખ્ય, માહોમાદ માટે છે વાદ બાળુકાં ૨
કા કાગી લૂવગડા ને ગેડી, ગેરા રજ લૂડે કેડે તેડી બાળુકાં ૩
નિગજન નાના ને નાગા, દેખી અમર તથા લવલગ્યા બાળુકાં ૪
આખા લાવે ને પાછા ફોડે, ફેરે ગરિ શક્તી જેમ જોડે. બાળુકાં ૫
ગમના આવે ને ગમને ભેટે, વાધા વચ્ચે છૂટે કડી હેડે. બાળુકાં ૬
કા કૌતક ફોડિ અનંત, ખેવે બાલણુમનુ લગવંત બાળુકાં ૭

પદ ૨૫ મું

કૌશલ્યા લાંબ લગાવે, મહામુનિયોના ખ્યાનમાં નાવે ટેકો
સદસ્ય વને વડે વેદ ધારા રમે સગ જુગ સરજનદાગ કૌં ૧
પ્રભુ અહતિત અખડ પીતે, શિવ સમાધિમાહે ગોતે કોં ૨
માથે દોપી મોતીકાની દોગ મુખ માગક ચંદ્ર ચંદ્રોગ કોં ૩
કાને જૂમખે જડિયા ગોતી, મુખ બાણિયે કોટી ઉઘોતી. કોં ૪
કહે વૂલગમા સિંહનખ, પ્રભુ પધાર્યા અવની પખ કોં ૫
બાહે બાળુમધ ને પહોચી, ગમા મુનિ તક્કા મન ખૂચી કોં ૬
સૂર કાગ્ય મનુષ્ય શરીર, ધુવચ મહાન ગણધીર કોં ૭
પાએ કાઝી ડામગ પાની, રવા મનુષ્ય ત્યા મન ચાની કોં ૮

પદ ૨૬ મું-(દાળ ઉપરનો)

ઝોશભા રામને રોકે કૂડી દષ્ટિ નિહાળશે કોકે ૨૬૦
 તારા છટા બાળા કેશ, મ્હારા લાકડા લલુવેસ ૬૦ ૧
 માતા ધાસે માદળિયામાં ચીડી, જોઈ અમર દશે ઠીડીઠીડી ૬૦ ૨
 તારી કદપ કાટિક કનાય, દેખી મુનિયોનાં મન વચયાય ૬૦ ૩
 કોધી કપટી જી લમને ધરા, જીને વીસ જીમ દયા શીય ૬૦ ૪
 જીના ચાણા ફરે કમોકામ, સપિ રોઈ કાકા નિજ ધામ ૬૦ ૫
 કાકા કાલા માકાડ મ્હુ માનો ભાવજીપ્રભુ ભવ માનો ૬૦ ૬

પદ ૨૭ મું-(દાળ એળ)

મૈયા મુને દયાનન દાખો, મ્હારા મન તણો સદેહ ભાજો ૨૭ ૧
 એ તો કેવો કે, વૃક્ષ જેવો? એને મારીને દડ દેવો મૈયા ૨
 x જેથી પીકાય દુનિયા ને દેવ કોકો લક્ષ્મણ છેદિયે તનખેર ૨૭ ૩
 મારી સુરજવજ્રમા સાખ, એને મારી જળી કર ખાખ મૈયા ૪
 વ્યમો રાગમા વગી રૂઝ ભાવજીપ્રભુ જરપૂર મૈયા ૫

પદ ૨૮ મું-(દાળ એળ)

બાળા મા ! ખોતો વિચારી ધને તપે મુકયા ત્રિપુરાદિ ૨૮ ૧
 ધને તપે મુકયા છે વિપ્રાતા પાપી પૃથ્વીને પીડે અપ્રાતા બાળા ૨
 સુરભી સહિત ગયા સુરવીરા મિગ મનન ધર્મ મનીશ બાળા ૩
 જેથી થક સરીખે ન ચાને કાઈ વડવાને હામ ન બાને બાળા ૪
 કશે કુળ સહિતે મ્હારૂં, ધણી બાવજી જામાર બાળા ૫

પદ ૨૯ મું

જાઝરનો જમકારો વાગે, નેપુરનો કમકારે,

આઓ છ અવધધણી અધમ ઉધારે ૨૯

ઈદીવ અજે સુદર જાનુકુળ મૂપરે,

કાટિ મમ વારી નાખુ જેતાં જેનું રૂપરે આઓ જી ૧

x પાકાંતર - જેથી પીકાય દેવને દુનિયા છેડે લક્ષ્મણ છેદિયે
 પગમાં - જુ મ્હોદાન માગ ૧ લો.

મુખ જાણે કાટિ સરી, ફરે જાળા કેશરે;
કોને ક્યાં મૂખખાતે હોતો આવે વેશરે. આખો છે. ૨
બ્રહ્મીમાં પહોંચી જાગે, નેણે બે નિશાળરે;
કંઠે જગદે ધૂલરું, ગૂંચવાણી મોતી માળરે. આખો છે. ૩
ગોલી બોલે કાગલી ને વાણી છે રસાળરે;
અંધર ગગ પરવાણી યાંત છે ચોરા ગાલરે. આખો છે. ૪
ખાણુમધ બેરખાને, કનક ક્યાં પાણરે;
કરીનટી કદોગમાં, જોડ્યાં ધનુષ ખાણરે. આખો છે. ૫
પાયે પહેરી ઝંઝરીને દડમદ દોડરે,
ખાણુમધુ ધુનાય મારો લાવઘડી છોડરે. આખો છે. ૬

૫૬ ૩૦ મુ-લાળ ફરતો ધોળની દેશી)

માતા લાલે લાલને, મુખડે કરેરે ચુંબન,
મુરને શોધ્યો તે નવ જડે, બાન ધન્ય મહાધન્ય. ૨૬.

કીચલ્યા કહે છે કેકે સુણો, પ્રગટ્યુ પૂરવું પુન-
નાલાં જઈનેરે જાનંદવી, કીધાં શિવપૂજન. માતા. ૧
સાર્તે સાગર મીઠા ચવા, ઉગ્યો પશ્ચિમ લાણ;
લસુધા વાધીરે મોતીડે, ધન્ય અજોધ્યાને જાણુ માતા. ૨
નેત્રસરોજ અંજનતા દોડી ફર પ્રણુ જવ,
કાજળખરડી આંજળી જનની અતિ અકળાય માતા. ૩
આતા, આંખ અંજવીએ, નૌરમ દુઃખે નહિ નેણ,
આંખથી આદિલ ઉપન્યા, માનાં મિથ્યા જીવેણ. માતા. ૪
પાયે ઉરાડે રેણુકા, માતા મન ધરે રીશ;
એ રજ શિવજી શોધે, સદા ચલાવે વિરજી શીશ. માતા. ૫

મહેલોમાંહે મસ્તી કરે, કુંવર દોડ્યા દોડ્યા;
 દોડે રડ્યા દારે નહિ, જોવા સરખી જે જોડ્ય. માતા. ૬
 ખાતે જોળામાં ખેડનાં, વગી વગી કરે પયધાન;
 બાલજીપ્રભુ ગુનાયજી, અંતર પડી જોળખાણ. માતા. ૭

૫૬ ૩૧ મુન્-(દાળ એજ)

રાજા રમાડે રામને, રમતા, ગવિધુગમૂપ. રાજ. ૧
 માયાએ માનવદેહ ધર્યો, આત્મા અક્ષય ગવરૂપ. રાજ. ૧
 કુર્મા લીધો છે લાડવો, વીટી વળે છે કાગ; સુરપતિ જુએ આકાશથી, ધન્યધન્ય દયારથનાં બાગ્ય. રાજ. ૨
 તારામાં રોએ ચંદ્રમા, સમામાં શીમે શ્રી રામ; મેલમાં ચમકે જમ વીજળી, ગળે ધન્દીવર સ્થામ. રાજ. ૩
 બોલી બોલે છે કાગલો, દસનો સમાનો સાથ; ક્ષાને જોઈ મેલ સગવડની, વાણી વેદરિખ્યાન. રાજ. ૪
 લક્ષ્મણ નાની જૂમના લજી, સહેજમાં સગડી જાય; બાઈઓ જુગાડા બહુ પડે, ઝાઘી લાવે રુધરાય. રાજ. ૫
 બાકાર ના જસોરે બાળકા, રાક્ષસનું સગળા જોર; જાગ ને જાગતું અંધારું ગયા, મુનિને કહ્યું દોર. રાજ. ૬
 રાક્ષસ માગે ગમકાં, માફે તાણી તોગ; દસથીય દળવાને દોડ્યું, ધરાવું ધગજોને ધીગ. રાજ. ૭
 વાણી મુણી વિરમે થયા, કરશે કાંઈક ધેધે, બહુ કાળ બેઠાં શેલકી, સોને વળગ્યો મુમધ. રાજ. ૮
 દૂગથી આવે દરિ દોડતા, જનની બેઠી હોય જ્યાંય; કાળજી બૂસે છે કાંચળી, પેસી જોળાની માંલ. રાજ. ૯
 ધારી ધગાઈ કરે કાગળા સોને છાંટે સરીર; એકાં થઈએ જો બાપજી, ધર્મધુરધર ધીર. રાજ. ૧૦
 ઉડે કાલોને માતનો, લોગી પાડે છે ધર્મ; બાલજીપ્રભુ ગુનાયજી, રાખો સદા તમ સર્જ. રાજ. ૧૧

૫૬ ૩૨ મું- (છાજ એ જ)

- ગાધવ રમતાં રે આંગળે, કુંવર ચારની નોડય ૨૬
- હીડ સખી હરજે હિતાવળી, પહોચે મનના કોડ રાવવ ૧
- કાળા કેયળ અહુ ફરફરે, યોગે સુંદર મુખ;
- વળી વળી વિચારે માવડી, રાંતપે સાધ્યા આ મુખ? રાખવ ૨
- વશિષ્ઠ વર્ણવે રાયને, રાય પૂરણ તમ પુન્ય;
- ધાતા ધરતારે ધ્યાનમાં, કગતા વેદની ધુન્ય. રાખવ ૩
- પાયે વાગે રે ધૂધળ, વાગે ધમધમ ધમયીર.
- રમખીકે રૂપ હું શું કહું, નેડી બાળદિસાર. રાખવ ૪
- બાધા બોધ્યા કદારડે, નાનાં ધનુષને બાણ;
- અંચળ નિદાળે ચોદ્યા, શોધે નિશિચરના પ્રાણ. રાખવ ૫
- હરમાં લીધો બેડીદોડો, આધ્યા સરબુની તીર;
- પૂઠે બદ્ધમણ્ડલ દોડતા, હિમા રહો રઘુવીર. રાખવ ૬
- નેડી મળી યુવરાજની હીડે હંસની આલ;
- મુખડાં રૂપી મુનિ ચળે, નીરખી યાચે બેઠાલ. રાખવ ૭
- સ્થામ વર્ણુ શરીરનો, જાણે હિલ્લા છે લાણ;
- આદિત્ય હિનાળે આકરો, શ્રીવર શોભાની બાણ. રાખવ ૮
- દૂરથી દહુલો દોડાવિયો, જઈ મડયો સરબુને પાર;
- અતિમળ બાહુમાં તરવરે, હિનારવા બૂતળનો ભાર. રાખવ ૯
- કોમળ વચને બહુ કરગરે, હો ત્રાપિ દહુલો આલ.
- સ્વામી સરબુનું શું ગણું? કરશે સાગરમાં પાવ. રાખવ ૧૦
- એક આશ્ચર્ય હું શું કહું, યાજશે દસલીસનો દામ;
- સવ નહિ રાખો ધહાંડમાં, નિવારણો નિશ્ચિચરનું નામ. રાખવ ૧૧
- મહિમાદે ત્રાપિ કહે, કાડગે સરવનું ચળ;
- સધુ લધુ વેશે એ વાડકા, વેદ જુદનું મૂળ. રાખવ ૧૨
- ચાને રોષું સમાધિમાં, આત્મા અગ્નિ સ્વરૂપ;
- આલણપ્રજુ રઘુનાથજી, રાખ રવિકુળ જૂપ. રાખવ ૧૩

પદ ૩૩ મું—(લાળ જુદો)

- ગુરુ આબ્યારે, ગુરુ આબ્યા, રૂઝ ગધવ રામ ખોસાબ્યારે. ૧
- પૂજા કીધી, પૂજા કીધી, ઝાંઝિ અવિચંગ આશિષ દીધીરે. ૨
- પૂઠે રાજા, પૂછે રાજા, દહો અમ સરખું કાજરે. ૩
- ગુરુ બાબે, ગુરુ બાબે, નૃપ કોણ પૂછે તમ પાબેરે. ૪
- નૃપ મોગ, નૃપ મોરા, બદ્ધ રાક્ષસ ભવ કઠોરારે. ૫
- મય બાગે, મય બાગે, તમે જાળક લઈશું આગેરે. ૬
- રાજા મૂજે રાજા મૂજે, મુનિ આગળ કાંઈ ન સુઝેરે. ૭
- ગુરુ મારા, ગુરુ મારા, બદ્ધ કબે પામ્યો છું કુમારારે. ૮
- રાજા બોલે, રાજા બોલે, ઝોને કુખડે તે કુંગર ડાલેરે. ૯
- ગુરુ મોરા, ગુરુ મોરા, સુત કોમળ વયે કિશોરારે. ૧૦
- અમો ચાહું, અમો ચાહું, તમ મખનું કરે રખવાણુરે. ૧૧
- ગુરુ કહે છે, ગુરુ કહે છે, ધરણી ધર્મધુરંધર, એ છે રે. ૧૨
- માટે માયું, માટે માયું, સુર સમસ્તનું દુઃખ લાયુ રે. ૧૩
- તમે ચિંતા, તમે ચિંતા, અમો બધાનું વેદની સંધારે. ૧૪
૧. સલ વાણી, સલ વાણી, રામ થોમ લઈ આવશું રાણીરે. ૧૫
- રાજા રીઝ્યા, રાજા રીઝ્યા, હ્યો જાળક આહું બે બીજારે. ૧૬
- આઘા દીધી, આઘા દીધી, સુન સિધાવા સામગી કીધીરે. ૧૭
- ધયા ઉભા, ધયા ઉભા, સ્વામી સમા ધકી સુરસુતારે. ૧૮
- નહિ ઘોડા, નહિ ઘોડા, જાળા કેસ કર્યા અંજોડારે. ૧૯
- માપ ખાધે, માપ ખાધે, કેસકસતા લાયા ખાધેરે. ૨૦
- કમર કસી, કમર કસી, મારા મનમાં એ મૂરત વેસીરે. ૨૧
- દોડે લટકે, દોડે લટકે, ગુણ આડો પંચ જોઈ અટકેરે. ૨૨
- શિશુ પૂદે, શિશુ પૂદે, સ્વામી સીધે મારગ શુ રે! ૨૩
- મુછો ખાળા, મુછો ખાળા, ત્યાં રાક્ષસ ધોર વિકરાળારે. ૨૪

રથ સુન, રથ સુન, જોતા જન જડે નહિ જાનુંરે.	૨૫
જઈશું જુદા, જઈશું જુદા, અમો સુરજવંશી સુખારે.	૨૬
નહિ વાંકે, નહિ વાંકે, જૂપ જોખીના લખ કેમ સાંખેરે.	૨૭
કર્પા દંકારા, કર્પા દંકારા, રંકા ધસતી વડે મારે મારેરે.	૨૮
તાણ્યાં તીર, તાણ્યાં તીર, હેઘાં દુષ્ટ કંકાર શરીરેરે.	૨૯
દિવ્ય નારી, દિવ્ય નારી, ધણી જાણણ આપ ઝોધારીરે.	૩૦

પદ ૩૪ મું

મજા ત્યાંથી થયારે વિદાય, પરિણ પહેલાં કર્યાં;	
મુનિ અંગ ઉલટ ન માય, સંગ જે બાળ મલ્યા	૧
આબ્યા આનંદે આમમ માંક, શુદ્ધ જોખી ઘણ સલા;	
દૂખી સામજી મોરે શરીર, સહુ મુનિ ચલા ઉલા.	૨
મલ્યા અંગ સંગ રૂપિરામ, આબ્યા તે યાત્રયાને;	
મુનિસંગ શોભે જે વીર, રવિ ચશી સમ જાણે.	૩
ભરપૂર રહ્યા ઘણાંક, સાલા કરે મુરતણી;	
મુનિ મનન કરે દિનરેણુ, કીપાનાથ દિનમણી.	૪
મારી સુરજવંશીમાં સાખ, 'ધાક હવે પાકું' સહી;	
કરે નિષ્કંટક નિરધાગ, જોખીમય રાખુ નાંક.	૫
હોમો હવ્ય સહિન બહુ ધૂત, વાધો વાંક ધૂત પી ધરા;	
જેનો ધૂમ ગયો આકાશ, ધરમા દુષ્ટ કોધે ભર્યા.	૬
કરવા માંક્યો જન્મનો લંગ, સજ્જ જન્યા રામ પોતે;	
લેવા સુખાહુના આણુ, મુરમુનિ સર્વે જોતે.	૭
કર કામજે, મલ્યાં બાણુ, આણુ હવે પાપી તણા;	
મેહેલ્યો મારીય સાગરતીર, આજે અરિ હણવા ધણા.	૮
જય જંય જગતપ્રતિપાળ, બાળ કેમ માનું હમો;	
મહા મામાથી સ્વીયાખેલ, ત્રિગુણુમા તત્ત્વ તમો.	૯

- પ્રભુ કીડા કરે દિનરેલુ, નોઈ ઋષિ રીઝે ધલુ;
 'આવી કંકાતરી ઋષિ ઘેર, જનકપુર કાજ બણ્યું, ૧૦
 કહે વિશ્વામિત્ર, હો રામ, કામ આજ કરવું સહી;
 કરો અંબિકાના ત્રણ લાગ, જનકપુર જીવતે જઈ. ૧૧
 કર્યું પીતામ્બર નીજ ફેડ, તેડી ઋષિ પથે વળ્યા,
 દોઈ વિપ્રનાં વર કન્યા, શુભ શુદ્ધ શુકન મળ્યા. ૧૨
 નોઈ મોહ પામ્યા મુનિ મન, વન આવ્યા ગૌતમના;
 બોલે શુક હસ ચોકાર, શુદ્ધ 'સરોવરના. ૧૩
 માંહે ભમર કરે ગુંગર, હાર શોભે કમળતણી;
 મીન મકર કરે જળપાન, માંલ મસ્તાન બણી. ૧૪
 ઉપર પુષ્પવ્રતાની વેન, ફગ બારે મૂલો રહી;
 વળી ઝમરુખ જાંજુ ને જાવ, નાળ નારંગ રહી. ૧૫
 અખોડ ખદામ ને દ્રાક્ષ, સાખ લાખી આંખા તણી;
 આગણિયે છે અમિરોત, કુક પાસ મડો બણી. ૧૬
 પડ્યો સરવો સાદડી સાજ, કાજ છર્તા કુલુ કરે;
 પ્રભુ રમતા પેઠા માંલ, શન્ધ નોઈ પાંખા ફરે. ૧૭
 ગુરુ પ્રત્યે પૂજે રામ, કામ આ કહોછી કુનો;
 માફ મન પામે વિશ્વામ, કહો કેમ પડ્યો સનો. ૧૮
 વિશ્વામિત્ર કહે સુત્રો તાત, વાત જે પૂઠો તમો;
 મહા માયાથી રચિયા બેલ, પૂઠો તો કહું છું અમે. ૧૯
 અદિ' હતી ગૌતમકેરી નાર, સનીમાં સિરામણિ;
 નોઈ વિગ્દગ થયા સુરરામ, કરી વાત જગના તણી. ૨૦
 મુનિ ગવાતા મમાતીર, સુર્વને અર્ધ' દેવા;
 જેની દષ્ટિ તપે ત્રિશગ, સિદ્ધમાં સનક જેના. ૨૧
 મુનિ મધ્યા-હે આવ્યા ઘેર, પેર એ ને કાણુ કહે;
 યોગદષ્ટિએ જુએ જે મન, યાનમાં સર્વ લહે. ૨૨

ઈદ આવી કરી યયો જગ, માંજરનો વેશ દીધો;	
મુનિને તનયજી ચણ્યો કોથ, શકને ત્રાપ દીધો.	૨૩
યયો સદસ જગ સુરરાય, શરીરની શોભા મધ;	
અદભ્યા યષ્ટ પરી પાપાણુ, ઝોધાગેને આજ સહી.	૨૪
પ્રભુ બાળપણનો વેશ, ઠેસ મારી જ્યાં હતી યથા.	
યયું મહા મનોહર રૂપ, યષ્ટ નાર રૂપે હિતી અદભ્યા.	૨૫
જપ પૂરણુ બહુ દયાળ, આળ મને અલ્પ ચામું;	
પાપી પકે યયો પાપાણુ, કાણુ પુન્યે ચર્ચ અમયું.	૨૬
ચરણે શુદ્ધ સ્પર્શદિક ધાય, ગાય શ્રુતિ વેદ વિશે;	
જોગી નિશ્ચિન જપતા જપ, ધ્યાનમાં કોક દેજે.	૨૭
ચણુ રેણુ તણે મહિમાય, સદાશિવ સત્ત્વ લહે;	
શૈવ શારદા ન લહે પાર, મંથમાં ગોતી રહે.	૨૮
અમો અમળા અધમ અમળણુ, ધણુ મુજ ચાલેનદિ;	
નયણે વહે છે નીચ નિરધાર, કર જોડી હિમો રહી.	૨૯
સતી જ્ઞાને કરે ભો શોક, દોષ કંઈ તમ તણે;	
શક સદાનો વ્યભિચાર, નારાયણે નીરમ્યો બણે.	૩૦
યયો સદસ જગ સુરરાય, સાજ એતી કાણુ કરે;	
તમે જઈગેસો નિજ ધામ, જમ હવે નદિ જ ફરે.	૩૧
અદભ્યા લળી લળી લાગે પાપ, જપ નિજ ધામ બણે;	
ધણી લાલણુના રઘુનાથ, આળ્યા લહેર મંગા તણી.	૩૨

પદ ૩૫ મુ—(લાળ જાંજરાને મળતો)

તમને જાણ્યા અધવપુરી સુભા,	
હો રાખત રહો ઉભા ઉભા.	૩૬.
તમે પાપાણુની કરી નારી,	
અમે વાન કરું છું વિચારો- હો રાખત ૧	

તમે ચર્ણુમાં પડિયા મંત્ર,

મોટા મુનિ સધાવે મંત્ર. હો રાખવ. ૨

તમે બાળક પણ બહુ રંગા,

તમે ચર્ણુમાં પ્રગટી ગંગા. હો રાખવ. ૩

તમે કોમળપણુની કચ્ચા,

મોઢરૂપ ધરી યથા મચ્છા. હો રાખવ. ૪

તમે પૂર્ણ માયા પરપંચી,

તમે નાભિથી નિરમ્બા વિરંચી. હો રાખવ. ૫

નાથ જાણું નહિ કાંઈ બોળો,

પૂજે મંદ્રાચળ તોળો. હો રાખવ. ૬

તમે કર્તા ને અકર્તા,

દાદામે ધરણી ધરતા. હો રાખવ. ૭

તમે મટાડો ગર્ભનિવાસા

નરસંભ રૈ સ્થંભ મકાસા. હો રાખવ. ૮

પાણી પહેલી બાંધુ પાળ,

જળી બળી આંખો પાતાળ. હો રાખવ. ૯

વળી વાત કહું છું છેલી,

માતા સિર પર ફરસી મેલી. હો રાખવ. ૧૦

અમારો નિઃશ્વદિનનો વહેવાર,

માકરો કેમ જીવે પરિવાર. હો રાખવ. ૧૧

વાડલા વાંક નથી તમારો,

આજ ક્યો સિતારો અમારો. હો રાખવ. ૧૨

તમે ચર્ણુમૃતનો આસક્ત,

હુંને જાણો પોતાનો જાક્ત. હો રાખવ. ૧૩

રાખવ કહે તમે કહો તેમ કરિયે,

લાવો પાત્ર તો પત્થા ધરિયે. હો રાખવ. ૧૪

વારી નાવ પોતાને દાએ,

બીસે પખાજના ચર્ણ રમુનાય દો રાખર. ૧૫

નારી નીર લઈ ચર્ણ ચોલે,

મિન્દ તે તંત્રને જોલે દો રાખર. ૧૬

પાવ ધોઈને કાપાં પાન,

ટગી નાર ચર્ણ વેમાન દો રાખર. ૧૭

નાથ પોંચાકરા મંજાપાર,

ધણી લાલણુ રાજકુમાર દો રાખર. ૧૮ *

૫૬ ૩૬ મુ—(માલવ રાજ, ચયો અમુરને ધેર મુખાગઃએ રામ)

મજુ મંજાધી ઉતર્પા પાર, મિથિલાના મંજળ જોવા.

ગુરુ મંમ જે રાજકુમાર, મિથિલાના મંજળ જોવા.

એક છંદુ ને એક છે કામ, મિથિલાના મંજળ જોવા.

એક ગૌર ને એક ધનરથામ, મિથિલાના મંજળ જોવા. ૨

મજુ દીડે છે હટકની આમ, મિથિલાના મંજળ જોવા

જોઈ સર્વે યજ્ઞ બેદાલ, મિથિલાના મંજળ જોવા. ૩

ચર્ણ જનક રાજને જાણ, મિથિલાના મંજળ જોવા.

મુનિસંગ જે બોધોના બાણ, મિથિલાના મંજળ જોવા. ૪

લઈ પૂજાનો લરી ધાળ, મિથિલાના મંજળ જોવા.

રાજ સામા આઆ તનરાગ, મિથિલાના મંજળ જોવા. ૫

વાળે વાછંતના નિગૌણ, મિથિલાના મંજળ જોવા.

૩૫ જોઈ મોદે ત્રિષ્તોક, મિથિલાના મંજળ જોવા. ૬

આમ્યા ઉત્તમ અનોપમ વાસ, મિથિલાના મંજળ જોવા.

ગુરુ સદિત રલા અવિનાય, મિથિલાના મંજળ જોવા. ૭

રાજ પૂછે ને સુત સામુ જોવ, મિથિલાના મંજળ જોવા.

જોઈ જોઈ મનકું મોલ, મિથિલાના મંજળ જોવા. ૮

* આ પદના લાવને વ્યક્ત કરતું લાલણુખીલું ૫૬ મળી આવે છે.
જુઓ: પરિ. ૧ તું ૫૬ ૧૬ મુ.

તમે ક્યાંથી લાવ્યા છે બાળ ? મિથિલાના મંગળ જોવા.	
ક્યા સુત કેરા જૂપાલ ? મિથિલાના મંગળ જોવા.	૬
તમે સાંભળો રાય વૈદેહ, મિથિલાના મંગળ જોવા.	
મારે દશરથ સાથે રોહ, મિથિલાના મંગળ જોવા.	૧૦
અમે માગી લાવ્યા છે બાળ, મિથિલાના મંગળ જોવા.	
મમ મમ કરવા દખવાળ, મિથિલાના મંગળ જોવા.	૧૧
મમ જગત કરાવ્યો સપૂર્ણ, મિથિલાના મંગળ જોવા.	
જૂમીભાર સંહારતો મલવર્ણ, મિથિલાના મંગળ જોવા.	૧૨
ઇના પ્રાકૃમનો નહિ પાર, મિથિલાના મંગળ જોવા.	
માર્ગ રાક્ષસ ચોદ દગ્ગર, મિથિલાના મંગળ જોવા.	૧૩
આવી ઠંકાતરી અમ ઘેર, મિથિલાના મંગળ જોવા.	
અમે નિસર્ગ આનંદ ભેર, મિથિલાના મંગળ જોવા.	૧૪
અર્ધ આધારી ઔતમનાર, મિથિલાના મંગળ જોવા.	
રામપ્રાકૃમનો નહિ પાર, મિથિલાના મંગળ જોવા.	૧૫
રાજ સુજીતાં યથા રજિયાત, મિથિલાના મંગળ જોવા.	
જમ સુનયનાને કીધી વાત, મિથિલાના મંગળ જોવા.	૧૬
આવ્યા ઈક્ષ્વાકુજી ગાદીના રાય, મિથિલાના મંગળ જોવા.	
જેના લાલજીવન શુભ ગાય, મિથિલાના મંગળ જોવા.	૧૭

૫૬ ૩૭ મું-(દાળ ઉપરતો)

પ્રાતરકાળે ઉઠ્યા રામ, સીતાજીના રત્નવર વિશે.	
શુદ્ધ આચમન કીધાં તે હામ, સીતાજીના સ્વપ્નવર વિશે.	૧
સ્નાન પ્યાન કર્યાં જે ખાત, સીતાજીના સ્વપ્નવર વિશે.	
અર્ધ મનમાં રહે રજિયાત, સીતાજીના રત્નવર વિશે.	૨
શુરુ ચરણે નમાવ્યાં શોભ, સીતાજીના રત્નવર વિશે.	
મુનિ અવિરળ દીધી આદિપ સીતાજીના રત્નવર વિશે.	૩

આપ્પા નમ જોવા રઘુનાથ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૪
જોયો નમતણો હિમશ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૫
જાણે લક્ષ્મીએ પૂર્વો વાસ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૬
આંગણે આંગણે કેળના થલ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૭
જાળ ભરી મેલ્યા કુલ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૮
વાળે ટોસ હાથમાં ને બેર, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૯
આનંદ એવજીવ ધેરધેર, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૦
ધ્વજ પનાશ હારોહાર, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૧
હીપક હાંમિતો નહિ ખાર, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૨
રૂઆં જાળ ખારી ને મોખ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૩
માણે મોતીએ પૂર્વો મોઢ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૪
કર કામની કવન યાળ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૫
ગાયે માનુની મગજ સાર, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૬
આપ્પા ધનુષતણો જાળ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૭
જૂપ બાટે નહિ બોમો ભાગ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૮
આપ્પા રઘુવંશ જાદીના રાય, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૧૯
જોઈ નૃપ સર્વે ઉભા થાય, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૦
રાજા આંખા પડી ગયા એમ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૧
રવિ આગળ તારા જેમ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૨
નિજ બાગ જોવા રઘુવીર, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૩
મહા ધનુર્વિદ્યામાં ધીર, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૪
સીતા કહે, હો મારી માથ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૫
ગૌરી પૂજ્યાને મહિમાય, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૬
ગૂંથી વેણી જેમ વળગ્યો રોષ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૭
નયને કાજળ સાર્યા રેષ, સીયાજીના સ્વયંવર વિશે.	૨૮

મુખ ચરદપૂનમનો ચંદ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
નાકે નય મનમયના ફંદ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૧૭
કુંકુમ આઠ મિત્રજો ભાવ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
ચિર દામણી ઝંકે, ઝાલ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૧૮
ધર્મી બૂધણુ ભાત વિચિત્ર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
કન્યા વસ્ત્ર પહેવી પવિત્ર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૧૯
કઠે કશેણનો નહિ પાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
પાયે ઝાંઝનો ઝમકાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૦
લઈ પૂજનો ઉપહાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
સતી ચાલ્યા ગૌરીને દાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૧
ગૌરીપૂજ કરે ભલો ભાત, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
વર મામવા મોટી ખાંત, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૨
ધૂપ હીપ ને પુષ્પના દાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
ખટરસ ભોજન તાજૂલ સાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૩
પૂજ અરચીને લાઝા પાપ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
દેવી ચાલે મંદિરની માંવ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૪
આલ્યા રૂમઝૂમ કરતાં દાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
સખી સહિત સીયાં-મુખસાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૫
અંખા ઝોટલે ઉર્મા સર્વ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
સીતા કહે મને પડોએ ભર્મ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૬
બેની પશ્ચિમ ઉઝો બાણ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
માઈ મનકું ચંદ્રે અગળ, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૭
પુષ્પલતામાં ઉઝો ચર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
જેનાં તેજ વખાં ભરપૂર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૮
બેની મા કરે સોગમોર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	
સીના નિદાલે ચંદ-ચકાર, સીયાળના સ્વયંવર વિશે.	૨૯

જેની સરજનશીતા	।જના સ્વયંવર વિશે.	
જેને તેડી લાભ્યા મુનિજન.	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	૩૦
રાધવ કહે છે દો રખવાળ,	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	
તારા બાગમાં આજપંખાળ.	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	૩૧
નથી ગિરિ ગહનર આકાશ,	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	
લાગ્યલાતુ થયો છી પ્રકાશ.	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	૩૨
થયો દામનીનો,	અમકાર, સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	
થાપ આશ્વર્થ અધિક આ વાર.	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	૩૩
એ તો જનકસુતા મહારાજ,	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	
દેવી પૂજવા આઘ્યા આજ.	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	૩૪
માહેમાહે જાણી રહ્યાં મમં,	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	
એનો કાઈ ન જાણે ભમં.	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	૩૫
આઘ્યા રૂમજૂમ કરતાં બહાર,	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	
ધણી લાલજી રાજકુમાર.	સીયાજના સ્વયંવર વિશે.	૩૬

૫૬ ૩૮ મું

(લાજ. હો જસોદાજી આવડો લાડકવાયો લાલ ન કીજિયે. તેને મળતો)

કહો રધુવર રામ, મહાસુખધામ, આવડતો અંગાનો પરચો કેમ પાપો;
મમપ્રાણ આધાર, રાજકુમાર, આવડતો અંગાનો પરચો કેમ પાપો. ૮૭.
કહે વિશ્વામિત્ર, પર્ષ પવિત્ર, ભરાની બરપૂર રહી જાનાડમાં ઠાસો નહિ;
દામ ધામો ધામ, આલશકિન, અંગા સધરો લહી કહો. ૧
જેની અનત કાય, કે ન વર્ણવી જાન, જેવં લક્ષ્મણિક જુદા ભમે;
તંત્રપટ જેમ, બાપક તેમ, વિષ વિશે વિવગી અંગા રમે. કહો. ૨
પ્રગટ્યા એ આપ, માગે શિલું ચાપ, વર આરે વન્દાવિની મુખ દેહે સહી કહો.
દયાનન રાય, અતિ અકગાય, છપતો આગ્યો મન નિરાયે તે સમે;
નિદામાં સર્, આજી મર્, ધનુરવાળામાં પેડે મન હરમે સમે કહો. ૪

(રાત-દાળદેર. ચોખ્ખાદરજીમંતી)

ચંદ્ર સમરીને માલ્યા હાય, સાલ કરે નિશુવનનાથ.	૧
અબક તસુ માત્ર ન દાલે, બહુ બાહુબળે કર માલે.	૨
ધરંધ્ર મૂળે ને કાષ્ટ ન ચાલે, પાકા ધનુષ તણે કર માલે.	૩
ગર્વ મેલ્યો ગવણ રાણા, ધનુષ જાગ્યુ ના કર ચંપાણા.	૪
પીડા પામી મૂળે કમ, પડી જુગલો નાઠો જમ.	૫
જાતાં જૂપાંત મન વિચારે, ધનુષ જાગે તે મુજને ખારે.	૬
બાજ સભાર્યા પેપું પ્રસક્ત, વેરભાવે જેને લાગ્યો લક્ષ.	૭
તતક્ષણ ફેડે મુજ કામ, જાલણમણુ શ્રી ગમ.	૮

૫૬ ૩૯ મું (દાળ ઉપગને મળતો)

રાયે દૂત પ્રેર્યા તેણી વાર, તમે સૌ રાખો તૈયાર. સદાશિવનું ચાપ વધારો ૨૬	
રાય શરારમાં સરદાર, ઠાલી રાને લગાડો વાર. સદાશિવ ૧	
ધ્રમ રહે છે રાય વેદેહી, તમે ધનુષ બાગે. કાષ્ટ કાષ્ટ. મદાશિવ ૨	
એમ સુધુર્તા ઉભા ચપા શર, જાણોએ સાગર વાધ્યાં પૂર. સદાશિવ ૩	
વાળે ઢોલ દામાના નાદ, સુણો સદુ પામ્યા હુલાદ. સદાશિવ ૪	
વાંકા વરણાગિજા છે નરેશ, કીધો ધનુષશાળામાં પ્રવેશ. સદાશિવ ૫	
જેવે ધનુષ ઉપાડવા જમ, કામા મૂળે ને લયડે રામ. સદાશિવ ૬	
ત્યારે શિથિલ થયાં તેનાં માત્ર, ચાપ દાણું નહિ તલમાત્ર. સદાશિવ ૭	
એવો રામ તણે રે પ્રતાપ, નાસે મધક આમળ જેમ સાપ. સદાશિવ ૮	
ગળ જનકને ચિંતા હોય, નથી રાણોજયો કહે કોય. સદાશિવ ૯	
સુણો નીસુ નિદાળે નરેશ, ત્યારે ધડમટી ઉઠ્યા શેષ. સદાશિવ ૧૦	
રાજ શુ બોલો છો અજણ ? પાકુ પૃથ્વીમાં ખંજાણુ સદાશિવ ૧૧	
કહો તો ઉત્તરુ આગ્રહ, તારી સભાર્યા પાકું ત્રાસ. સદાશિવ ૧૨	
તમે વિચારી કરો વાત, બેઠા દિનમણુ શ્રી રધુનાથ. સદાશિવ ૧૩	
તમે ઉઠોને અઠગદુષ્ટ, બાગે ચાપ કરો પાણીમદણુ. સદાશિવ ૧૪	
કરો જનકસુતાની સાથ, જેના જાલણમણુ મુણુ માથ. સદાશિવ ૧૫	

૫૬૪૦ મુ

(કાળ: ૫૬ ૩૭ માનો)

ગુરુ કહે છે હો રામ રામ, હોયા યાજો અવધધણી,
પૂરો જનકમુનિની દામ, પધારો પ્રીત કરી. ૧
તમે મહા બળિયા મૂપાળ, હો સતી તણી સંભાળ. પધારો ૨
એવું કહેનાં હોયા 'રઘુનંદ', જણે તારા સર્માપે ચંદ. પધારો ૩
મુરુચરણે કર્યા પ્રણામ, ગુરુ મન પામ્યા વિશ્રામ. પધારો ૪
જેવા નમનિવાસી આવે, પુષ્પ અણન લઈ વધાવે. પધારો ૫
જેવા દેવ ચક્રા વૈમાન, જોડે બંદીજન જનજન વાણ. પધારો ૬

૫૬૪૧ મુ

હોયા અવધધણિ રઘુગમ, અગ્યા ચાપ પડ્યું જણે દામ;
જેમ કિશોર વીર ગંધાર, સતી સીતાને આવી રે ધીર. હોયા
" અંબા સફળ શ્રીરામને કરજો, ધનુષ્યર્થગ કરી મને વરજો."
એમ સ્તુતિ કરે છે સીતાય, મળું ચાપ હાં રામચરાય. હોયા
પુષ્પ પેરે તે ચાપને લીધું, કરી કટકને મૂકી હીધું;
થયા નૃપતિ સમાના દંગ, થયો દશાનન માનભંગ. હોયા
વલ્યો સમા વિશે જનકાર, અગ્યા જનકકુમારી તે દાર;
વમાળા વેદો લાવી, પ્રેમે રામને કંઠ પહેરાવી. હોયા
થયા દોલ કુંકુમિનાદ, માયે માતુની મંબળસાદ;
પુષ્પવૃષ્ટિ કરે સુરસાધ, રીઝે બાલણમણ રઘુનાથ. હોયા

૨. બાળકૃષ્ણની લીલાનાં પદ

પદ ૧ છું-રાગ ગાડી.

કપટે આવી કામિની, સજી સર્વ સૂઝારજી;
બાળકને બોળવવા હમ્મે, ધર્મ રૂપ અપાર. હરિને નવ ભણે. ૧
આવી તે પ્રેરેલી કંસે, કાળ તણા જે કાળજી;
હજીતી હાડે જ્યાં ત્યાં સધળે, ધરધર નાનાં બાળ. હરિને ૨
૧ છૂટી લટ કુચ પર સોહંતી, ચાકંતી અતિ લટકેજી;
મળજન કરાં ચિત્ત ચોરંતી, અંજ મરોડે મટકે. હરિને ૩
વેણી માંહે માલતી ધાલી, ગળેન્દ્રમતિની ચાલજી;
કર કંકણ સોહે મુદ્રિત, નયની કાક કમાળ. હરિને ૪
પ્રોટે અંજે સાડી પહેરી, કડી કિંકણી કણકારજી;
સુંદરી મલખની ચાલે ચાલે, કમમ ભૂપર ભાર. હરિને ૫
મંદ હાસ્ય ને મુખ મરોડે, અચળ નયન નિહાળેજી;
પાંખે વીંછિયા રણુજી, ચહોદિશ મીટકી ધામે. હરિને ૬
હર સ્તન તે વિષે ભર્યાં, મલખંતી તે આવીજી;
વિરમે પાપો ગોપિકા, કાંચે નવ બોલાવી. હરિને ૭
૨ પ્રભવિનતા મન ચિંતજી, નાગમણને જોવાજી,
લક્ષ્મી શું ચાલી આવે આ, વિરહવેદના ખોવા. હરિને ૮

૧ સરખાવો:- “ કચનટ મુખપરિ લટકતી મુણિ મુંદરી ”
-(બાલકૃષ્ણ કાદંબરી ૫. ૫૮)

૨ પાઠાંતર:- “ પ્રભવિનતાએ ચિંતજી, નાગમણને જોવાજી;
લક્ષ્મી ચાલી આવે છે, વિરહ વેદના ખોવા.”
-જ. કાવ્યદોહન મં. ૨ ભ.

- મુંદરી સદૃ સામું જુએ, તે આવી નંદો ધેરજી;
યશોદાજી વિરમે યર્વા, ન લહી એકની પેર. હરિને૦ ૯
- પારણામાંહે પોદિયા' સ્વામી જુગજીવનજી;
મળવાને આવી જાણી, મીઝ્યા ત્યાં લોચન. હરિને૦ ૧૦
- પાવકે હરમે દાંકિયો, ત્યમ ગોપબું તેજજી;
શ્યામાએ શ્યામજી તેડ્યા, અંતર અવળું મુખ હેજ. હરિને૦ ૧૧
- પરિચારે જેમ ખડગ દાંક્યું, ત્યમ જોડે મધુરી વાણીજી;
માતા તેને વારે નહિ, ઉતમ સ્ત્રી ડો જાણી. હરિને૦ ૧૨
- જ્યમ જાણી દેરડી, સુતો તે જુજંગજી;
તેમ તેણીએ કાળ આપણો, લીધા ત્યાં ઉચ્છંગ. હરિને૦ ૧૩
- કહે એ નાનકિયો નીરખતાં, અતિજે લાગે મીઠોજી;
મેં તો કોટિક બાલક નીરખ્યાં, પશુ એવો નથી દોઢ. હરિને૦ ૧૪
- દુર્મતિ રતન ત્રિપથી કરિયાં, મુખમાં મેસે નારજી;
એકે કર મીડીને ધાવે, પીએ ગ્રાણુ મુરાર. હરિને૦ ૧૫
- મૂકો મૂકો મહાવજી, કરતી અતિ આકંદજી;
ચરણ પાણુ અહોદિશ નાખે, શબ્દ માત્ર મતિ મંદ. હરિને૦ ૧૬
- આંખ કાઢી ગઈ દેશ મોક્ષના, વિકલ યર્વા સદૃ માત્રજી;
જીવ'ગયો પડી તે પૃથ્વી, પોદી પર્વત માત્ર. હરિને૦ ૧૭
- ગાય વાહરું' ચૂરણ કીધાં, પાતાં તેનો દેહજી;
શબ્દ દિશ સધળી વળી, ગ્રહ તારાગણુ જોક. હરિને૦ ૧૮
- શબ્દ સંકળી તેહનો, આબે સધળો સાથજી;
ઉર ઉપર રમતા દોઢા, જાણણુમજી રધુનાથ. હરિને૦ ૧૯

પદ ૨ જી-રાગ ધન્યાશ્રી.

- મહાવજી પૂછે વાત માતને, મુખ શ્યામ ચરીર રે;
રોમાંચિત તમે શું યર્વા, નયણે પ્રગટ્યું નીર રે. મહાવજી. ૧
- યશોદા એણી પેરે ઉચ્ચરે, મુખકું જોતાં તારું રે;
અતિ આનંદે કરી યધું છે, પુલકિત તન ત્યાં મહારું રે. મહાવજી. ૨

વચન મનોહર માંભણી, હરજીએ લીધો આડો રે;
 એવું સુંદીર ને કહો છો, આઈ મુજને દેખાડો રે. મહાવજ. ૩
 ને કો'છો તે તણી કાનિ તણું, કહ્યું ન જાયે લેખું રે,
 હું એમ મનમાં જાણુ છું, એકવાર હું દેખું રે. મહાવજ. ૪
 વળતી માતા એમ વદે છે, તે તું કમદેખે તંન રે;
 મેં તો એવું કીધું છે તેવું, તારે નથી કંઈ પ્રુવ્વ રે. મહાવજ. ૫
 બોલ સંભળી જનુનીના, હઠકા મંહે હસિયા રે;
 બાલજીમજી રઘુનંદન તારે, સામું જોઈ મન વસિયા રે. મહાવજ. ૬

પદ ૩ જી—રાગ કેદારો.

માતાને મોહન ધાવે, અતિશે લાગે મીઠું રે;
 ચૂને પપ ઉભગવા લાગ્યું, ઘરોદાએ તે દીકું રે. માતાને
 અધધાવતો મૂક્યો અવની, જનની વેગે ચાલી રે;
 આંખે અતિ ખરતાં આંધ્ર, હરજીએ છોડે ગાંધી રે. માતાને
 અતિ આકળી મઈ નીસરી, બળ કરી વછોડી રે,
 કસ લેઈ મોવિંદે તે વારે, મહીની ગેળી ફેડી રે. માતાને
 પૂર નદીની પેરે ચામે, હરજી મુખે માખણ ખાય રે;
 જીતારીને આવે જોડે, તેટલે કાણુક દીકું ખાય રે. માતાને
 બાલક માંકલકાનિ ખવરાવે, નાચે પ્રેમે મુદિત ચાય રે;
 જનનીને આવતી જણી, બલગીત ઘઈ નાસી જાય રે. માતાને
 કામઠી કરમાહે લઈ, મૈયા પૂઠે ચાય રે,
 સાસ જરાયે બાલજીમજી, લીલા ધજાદિક ચાય રે. માતાને

× પાડાંતર—“કામિની કરમાહે લઈ, ચીમટા પૂઠે ચાય રે.”

—જ. કાવ્યકોદન અં. ૨ નો

પદ ૪ મું-રાગ ગાડી.

નાસીને જાણે કેટલે રે, હવ્યાં સદાશુ' કહાન;
 દેહું દાઝે છે માફ રે, બધું ક્યું જી નાસીને ૦ ૧
 કરમાં લઈ કામડી રે, કુંવર પૂંઠે ધાય;
 રીસે લોચન રાતડાં રે, યશોદાને શ્વાસ ભરાય નાસીને ૦ ૨
 મુખકું માખણ ખરડ્યું રે, ખરડ્યા છે બે હાથ;
 નારીને નયણે નીર ઝરે રે, ઝોડું ભુવનનો નાય નાસીને ૦ ૩
 જોવા આવી ગોવાલણી રે, ઘર ધરની જલુ નાર;
 ગોળા ફાડી ગોવિંદજી રે, મહીકું વહે છે અપાર નાસીને ૦ ૪
 અંતરીક્ષમાં અમર આવિયા રે, ચંદ્રો દેવ વિમાન;
 કૌતક જોવા કુખ્યજીનું રે, લક્ષ્મીપતિ ભગવાન નાસીને ૦ ૫
 આગણે ફેરવે માતને રે, સુન તે કહે વચન:
 'મને સાહી છો નહીં રે, જો મમ કરે મહામુન્ય' નાસીને ૦ ૬
 શ્વાસ ભરાઈ યશોમતી રે, હાય ન આવે તંગ;
 હાસ્ય કરે સર્વ ગોવાલણી રે, દુઃખે દાઝી મન નાસીને ૦ ૭
 માખણ માફ લૂંટિયું રે, પોતાને નવ લાખું;
 વહેચી આપું બાળને રે, માંકડાંને ખવરાળું નાસીને ૦ ૮
 દહાડી દહેલી ગોવાલણી રે, માનતી હું નહીં તેહ;
 આજ પ્રત્યક્ષ દેખિયું રે, લાંબો મનનો સંદેહ નાસીને ૦ ૯
 નાનડિયું એક મહારે રે, સહનું મારે કાજ;
 શિખામણુ છું અતિ ધણો રે, જો કર આવે આજ નાસીને ૦ ૧૦
 યાકી ગણી માતને રે, જોડા સુંદરયામ;
 જશોદાએ આવી બાંધિયા રે, બાલણુ પ્રભુજી રામ નાસીને ૦ ૧૧

પદ ૫ મું-રાગ દેશાખ.

જશોદા ઝોડા કહાનને, ઢોળા ગોરસ ગોળા રે;
 એવડી રીસ બે નહીં, તમે જલો છે બોળી રે. જશોદા ૦ ૧

અળસાં હિમાં દુઃખ ધરે છે, બાળક સધળાં ટોળી રે;
 આખરી જીવો ધઈ છે રાતી, રાત્રી અતિ ચોળી રે. જશોદા. ૨
 હક કીધે કંઈ નહીં આવે, જે મહી નાખ્યું ટોળી રે;
 તમને તો દુઃખ નથી લાગતું, ભાલણમન મન હોળી રે. જશોદા. ૩

૫૬ ૬ હું-રાગ ગરબી

નંદજીને ઘેર ખાવા ટળ્યું રે, પેલા નંદજીને. ૧
 માખણ માટે બાળક બાપો, એનું અળ સધળું બળ્યું રે. પેલા. ૨
 નંદજીને ઘેર એવો કુંવર કપાથી, પૂંજી પુણ્ય રીધું રે. પેલા. ૩
 ભાલણપ્રભુ શ્રીરામ ન બાપો, તેનું અવિત્ય બળ્યું રે. પેલા. ૪

૫૬ ૭ મું-રાગ દેરાખ

જશોદાજી છેડો સુંદર સ્થામને હો, કંઈ દામણ ખૂંચે કામળ અંગ હો;
 નયણે હો અંધુ બહુ અરે હો, દેખો અતિ દાઝે મારું મન હો. જશોદા. ૧
 દોહલો કુંવર આવ્યો લાડકો હો, તે ઉપર એવડી ન કિજે રીસ હો;
 સુંદીર છે બાલક અતિધણ હો, એવા બીજા નથી દેખીસ હો. જશોદા. ૨
 વહાલો છે એ આખા મામને હો, કહો કેટલું કીધું છે એણે જન હો;
 અમે સર્વ મળીને આપીએ હો, જે વણસાડ્યું હોય સ્થામ હો. જશોદા. ૩
 એના પગ પૂટે તમે પામિયાં હો, ક્યાં તમારે એવડી ફૂતી આવ્ય હો;
 નવનિધ આવી છે એણે કરી છે, પૂજે શે નાંહ એના પાય હો. જશોદા. ૪
 એવડી રીસ કરીએ નહીં હો, દયા ન આવે દેખો સુંદીર બાળ હો ?
 અમને દુઃખ લાગે ઠે ધણું હો, રાતો દેખી મહાવજી ઓગાપાળ હો. જશોદા. ૫
 એને નામે નંધન દ્રષ્ટિએ જલતણાં હો, તે લઈ ગાંધો ઉભળ સાથ હો;
 આખરી ચોજે કરે હરિ હો, ભાલણપ્રભુ રહુનાય હો. જશોદા. ૬

પદ ૮ મું. (સગઃ ગરમીને)

આઈ જાઓને ઘેર આપણે હો, સેવકવાઈ ફાટ લેતી આજ હો;
ઓળખા એના દાસો લાવતા હો, સમીગીને મુજને યાની લાજ હો.

આઈ. ૧

કુંવર વણરયો તો અમારો હો, તમારું કંઈ આવે ને જાય હો;
માખણનો ચોર સદુ એને કહે હો, અમારો તો મહિમા ઓછો યાય હો.

આઈ. ૨

નરહમ મેન ફૂલે માઢરે હો, આલીનાળા કરતો ઢાંડે આજ હો;
આણુ ને પીવું મંદિર છ મણુ હો, ફોકટ માટે પર પર જઈ ખામગાજ.

આઈ. ૩

ચિખામણુ તે મહારી માને નહિ હો, નહિ તો કંઈ રે જાને જાય હો;
ફલ ફળી માખણુ છે લણુ હો, જાણે તો ગાતું રાજ યાય હો. આઈ. ૪

મોહનનાં મીઠા મનનાં મેલ્યાં હો, જાણું છું પ્રેમ છે અપાર હો;
રવારય સદુને વહાલો આપણો હો, પરને દુઃખ લાગે નહિ લગાર હો. આઈ. ૫

સાચા સમ ખાશે તો ઓઠુ હો, ચિખામણુ લાગે એક વાર હો;
લાલણપ્રજ્ઞની લીલા હો જાણે નહોં યો જે આવે યહા ત્રિપુરાર હો. આઈ. ૬

પદ ૯ મું-રાગ ધોળ

આવો ૧ આઈ કોણુ જોવા, જન્મકાલીનાં પાતિક જોવા. આવો ૨૦ ૧
નંદજનો કુંવર નાનકિયો, ઉખલ ખાંધી ઉપર અડિયો આવો ૨૦ ૨
ચોરપણું એતું લેખાણું, ફોહોણીએ કીધુ કાણું. આવો ૨૦ ૩
શીકું ઢાલે તેમ મુખ ઢાલે, ઉપમા રી ત્રિભુવન તોલે આવો ૨૦ ૪
જેને :ઘેર નવલખ ફૂલે, તેને એવી મીત સૂલે. આવો ૨૦ ૫
મુખમા ઉપર ધાંટા દીસે, નીરખતા મારું મનકું હોસે. આવો ૨૦ ૬
આખા જાણશે તો પીતો રહેશે, તો ત્યાં મારું હેકું હોસે. આવો ૨૦ ૭
માતા કને તો કંઈ ન માગે, ઝાપીજનનું મીકું લાગે. આવો ૨૦ ૮
જેનો મહિમા વેદ આવે, લાલણજન પીતો ન મરાયે. આવો ૨૦ ૯

૫૬ ૧૩ મું—ગમ પગલુઓ.

- સખી હું શું કરું રે, બહીયે ન રહે ઘેર રે;
ખલાદિક જાણે નહિ રે, મારા પુતલણી તો પેરરે. સખી. ૧
- કહાન કહાન કરતી હીકું રે, ઘેર ઘેર હીકું જોતીરે;
કહાં ગયો મારો નાનકિયો રે, જેને નાકે નિર્ભગ મોતીરે. સખી. ૨
- જાણું કાની દષ્ટિ લાગશે રે, રૂપ જોઈને રૂકું રે;
ગાલે કરુ કાજળનું ટપકું રે, મનમાં આવે ફૂકું રે. સખી. ૩
- જૂખ્યો નથી સિરાવ્યો રે, માખણ વણ નથી કીકું રે;
ધણું હું તો ટળવળી રે, પણ એક ટાંક ન પીકું રે. સખી. ૪
- રખે ગયો હોય એકસો રે, જમુનાની તીરે સ્થામળીઓ રે;
કહે સખી તું ક્યાંથી આવી રે, મારો પ્રાણુજીવન મળિયો રે. સખી. ૫
- જાણું કે ઉપાડી જશે રે, જેમ પૂનના આવી આવે રે;
દેખાડે તેને હું આપુ રે, જે કાંઈ મારી પાસે માગે રે. સખી. ૬
- ઘેર ઘેર જાણક છે ધણાં રે, ખીજો કે નહિ એવો રે;
આશીર્વાદો દેખાડો રે, મારા સ્થામસુંદરવર જેવો રે. સખી ૭
- જગ વિના જેમ માછલી રે, તેમ હું ટળવળતી રે;
સામુ જીએ સુંદરી રે, ઉત્તર નાપે વળતી રે. સખી. ૮
- ઓળખે બાગી મર્ધ રે, વણ નાવે વનમાળી રે;
કો કહે મારું ચોરી ખાધુ રે, હું મર્ધ મહું આશિષાળીરે. સખી. ૯
- x ખીજવવાને કાણે ગખ્યો રે, એને ઘસીને છાનો રે;
હંકું મારું દાળે છે રે, જાણ તે તો મોઢે માનો રે. સખી. ૧૦
- માંદાં વહાલાં છે એને રે, હીરુ છે પરવરિયો રે;
શુ દસરથનંદન જાણિયો રે, બાલજીમજી અવતરિયો રે. સખી. ૧૧

x પાકતર:—“ કે કામિનીએ રાખ્યો રે, એને ઘસ્યાં છાનો રે.”

૫૬ ૧૪ મું

આંગણુડે, રમો મનમોહન; તો મન માને મારું ર,
 પ્રાણુપે મુજને અધિક વધાણું, સુંદર મુખકું તારું ર.
 શરીર મેલું ઘણું છે રવામી, પડ્યો તો નવઝણું ર,
 દાઢ, ચરવી ને ચારાળી, ઠહો તે આપું ખાણુ ર.
 ઘણુ એક એસો મનમોહન! મૂંઝું તારી મોટી ર;
 જેવડેલ ધાલીને ગૂંઝુ, જમ તે થાયે મોટી ર.
 નવણે કાજળ સારીને, કરું નિલવટ તિલક કેસરણું ર.
 એને ઘેર કન્યા છે સુંદર, તે નામ લે છે વરણું ર.
 મારા સમ છે હો મનમોહન ! માખણુ શરી ખાઓ ર;
 ઉપર સાકર દૂધ સિરાવો, ઝટપટ મોટા થાઓ ર.
 ચોલડી છે અતિશે સુંદર, કહું તો આપુ છોલી ર;
 દાદમ પાકાં છે અતિ રાતાં, આગળ મેલું ફાલી ર.
 આધા પાછા જાઓ જટલે, હેકું મારું કાપે ર.
 જાણું રમે કો વૃષભ આવે, પ્રાણુશવનને આપે ર.
 કહું કરો જો કુંવર મારા, તો તમને ખરણુણુ ર;
 રાધા સરખી રૂપે રૂમી, વહુવર વહેલી લાણું ર.
 હું તો સર્વસ્વ છે ર મારે, ખીણું ન મને કાંઈ ર.
 માલણુપ્રણુ ગુનંદન દીજો, એકવાર મુજને સાંધ ર.

પદ ૧૫ મું

નટવર નાનકા હો, કુંવરજી કાનકા હો,
કાલી બોલી વહાલી લાગે નટવર નાનકા રે;
કુંવરજી કાનકા હો.

વહાલા મજમંડળના સ્વામી વિઠ્ઠલ સ્વામળા રે
માત કુલામણા રે. કુંવરજી કાનકા હો.

અરલક ગોરાં ભેઈને અબળાની આંખો હસે રે
નેણાંની નાગણ્ય હસે રે. કુંવરજી કાનકા હો.

રાખુ ગોપન ધરમાં મારે કુંવર કાનકા રે
ટલે મજની બલા રે. કુંવરજી કાનકા હો.

માતા સીદને કરતાં ચતા, સુસ્થામને રે
ભેવા હો મામને રે. કુંવરજી કાનકા હો.

મણુ બાલણના રણનાથ બલા સૌ ટાળશે રે
સાળ ભુગ પાળશે રે. કુંવરજી કાનકા હો.

પદ ૧૬ મું

ધારો ભૂમંડળનો જૂપ મારો કહાનકુંવર રે,
માથે મોરમુગટ પહેરે મારો બાલકુંવર રે.
ભૂમંડળનો જૂપ મારો કહાનકુંવર રે. ટેક રે

મોરમુગટ પહેરી કહાનો બાંસરી બજાવે રે,
બાંસરી બજાવે ગણ્ય લોકને નચાવે રે. ભૂમંડળનો. રે
બાંસરી બજાવે 'જેની આંખડી થી નાચે રે !
આંખને કુલાળે મુર મુનિજન ગમે રે ભૂમંડળનો. રે

સ્થામળે ચરીરે, આગે રૂપ કેરો રાશિ રે,
 નેતામાં મોહ' પામે પ્રજાકર્મ વાસો રે. જૃમંદળનો. ૪
 પૂરવ કેરો પુરવ કેરો કદાનકુંવર પામી રે,
 ઝોઝોએ બેસાડી માતા ભવ દુન્ય વામી રે. જૃમંદળનો. ૫
 આલીંગણે કદાનકુંવર નંદપુત્ર રે;
 બાલચંદ્રુ રઘુનાથ માનો પ્રાણમુતર રે. જૃમંદળનો ૬

પદ ૧૭ મું

કાલંદીમાં કેમ કૃષ્ણે લાલકુંવર રે,
 લાલકુંવર રે મારો કાનકુંવર રે; કાલંદીમાં ૧
 મહી માખણના ખૂળ આસ્વા લેથી રૂપો રે ?
 હું ગોઝારી માત સામે કેમ ઉઠ્યો રે ? કાલંદીમાં ૨
 રોજ ઉડીને ધણમાં જળા યાકી ગયો રે;
 આ અભાગી માતનો કે વેરો ગયો રે ? કાલંદીમાં ૩
 કાલંદીમાં નામ કળો વાસ વસે રે;
 નીકળને લાલ, મારો પ્રાણ જશે રે. કાલંદીમાં ૪
 મહીને માખણ ખૂળ ખાળે લાલ મારા રે;
 ના પાડે જે જયોદા તો સમ તારા રે. કાલંદીમાં ૫
 કાનંતારી પાસ ધેણ નંદી ચરાવુ રે;
 જે માટે તે લાલ માગ દેણ આવું રે. કાલંદીમાં ૬
 જયોદા મું જલે લાલ કલનામ નામે રે;
 બાલચંદ્રુ રઘુનાથ ભરાયા માત કેરી ગાયે રે. કાલંદીમાં ૭

પદ ૧૮ મું-રાગ ધનાશ્રી.

- આવ સખી હિતાવળી, મંદિરમાં ચું બેડી રે; આવ. ૧
 નવણે નદકુંવરને નીરખો, માલા માંહે શું ચેડી રે.
 એ અણિયાળાં રાતાં કાળાં, લોચન કહી ન દીઠાં રે; આવ. ૨
 મારા મનની વાત કહું બાલો, અમૃતપેં અતિ મીઠાં રે.
 સામું ભે રે સજની મારી, એ પાંપણનો આજો રે; આવ. ૩
 જાગરાશિયું પાડી નાખ્યું, રૂપે રૂડો કાજો રે.
 એ અણિયાળી અતિશે રાતી, નાક તણો તો ઝાંડી રે; આવ. ૪
 ઉપમા શુક અંચુની કહિયે, જુઓ મીટડી માંડી રે.
 વાંસલડી વળમટાં દોઠો, કડીનચો એહ લટકા રે; આવ. ૫
 મારે હેડે રંગ બેઠો, ચોળ તણો જ્વરમ ચટકા રે.
 લાજ લોપી લોકતણી હું, નવણે જાઉં પાસ રે; આવ. ૬
 ભાલજીમજી રહુનાથની, જાવેજવની હું ઘસ રે.

પદ ૧૯ મું-ગગ ગમગ્રી.

- જુઓ રે જસોદા પુત્ર તમારો કીવડ કીધું રે; જુઓ ૧
 દાજી મિયે કરી વનમાં રાખી, મહીકું માફ પીધું રે.
 કહો રે ખાઈ શું કિજે, વારે નહિ ત્યાં રાખે રે; જુઓ ૨
 ખર માંહી લઈ જાણી વનમાંથી, દીસે સમગગર એ રે.
 ક્ષણ એક માંહી જાણી યઈ જુટે, ક્ષણ એકમા અધિકારી રે; જુઓ ૩
 જે દહાડાનો નવણે નીરખ્યો, ગૃહ દારજયા વારી રે.
 ક્યારે જાણું કરે ત્રહી ખાધું, મુખ દોઠે ગેહ લાગે રે; જુઓ ૪
 ત્યારે જાણું જે જાંઝ મહારું જે નંદકુંવર મહી માજે રે.
 નાહા પૂઠે કાને નવ લાગે, દેવ મળા ભે રેજે રે; જુઓ ૫
 ભાલજીમજીની અહજી સીધા, કા પાસે નવ રેજે રે.

પદ ૨૦ મુ-રાગ રામઝી

સજની મુને વહાલી લાગે, નદકુંવરની ચાલ રે;
 જે મુદિરવરને અર્થ ન આવે, તે વારુ વસ્તુ પરી વ્યાલ રે. સજની ૧
 નયનમાં છે કાંઈ એક કામધુ, સામુ રહીને આગે રે,
 પીતામ્બર જે પહેરે જાગે, અને તે સેવર સાહે રે. સજની. ૨
 જે જે મેં તો પ્રેમે પ્રાપ્ત, ફર મુગધી સાળ રે;
 લી તો મેં કવણ તાબુ છે, હિની હિતમ દાળ રે. સજની ૩
 ગીસારી જામ છે વહાલો, તું છાં જમ વાળ રે;
 પોઢે તો અરણ્ય ચાંપુ, ઢોલિયો બર્ષ ને ગળ રે. સજની. ૪
 વેરીયા શું કરશે મુને, દેશી અઢકી માળી રે;
 ધરનો જે અવ કુતો, તે કાંઈ સર્વે દાળી રે. સજની. ૫
 મેં તો નિશ્ચ કરીને ભોખી, લોક દેવતી પાળ રે;
 માલધુપ્રજા રખનામણું ગમિયે, તે લીલા સલાળ રે. સજની ૬

પદ ૨૧ મુ-રાગ ધનાઝી ✓

આવો સજની નગરે નીરખો, મોહન હરી આંખનો મચકો. ટેક.
 મધુરે રવરે વેળુ વળકે, સદુને મારા મોહ પમાડે. આવો. ૧
 માણસને કપમ મોહ ન થાયે, વનચર મૃગ તણુ તણ નવ જાયે. આવો. ૨
 રાગ રાગણીના બહુ તાન, ગાયો ગ્હી છે માંડી કાન. આવો. ૩
 દેવ ભોક્ષી અધિકુ નાન, નથી કાવતા તરુવરનાં પાન. આવો. ૪
 રૂપ બહુ કે નાઈ રખાણુ, દેહમા મનને કીધુ કાણુ. આવો. ૫
 અનુધ્ય દેહ છે સર્વથી છેલી, ધેર કપમ જાણીએ રસ મેલી. આવો. ૬
 ધર વ્યાપાગ તમા સર્વે જાંડી, મેં તો એમુ પ્રીતડી માંડી. આવો. ૭
 સજની બીજી ગાથા દાગો, ધર પમાથી મનકુ વાગો. આવો. ૮
 બીજી માયા સર્વે ફૂડી, નદકુંવરસુ કરવી રૂડી. આવો. ૯
 અનુ સંગે જે પડી ગદિયે, તેહ સમે તો સકલ જ કદિયે. આવો. ૧૦

- મૂરખ સધે કાલું રહેતું, મદુ લોકના મુખથી ગહેતું. આવો ૧૧
 મારું મન તો એમું વગમ્યુ, કોઈ ઉપાયે ન થાયે અગમ્યું. આવો ૧૨
 * દૂધ દહીં જાણું એને પાઉં, નિશ્ચયિન એને ધ્યાનમાં પાઉં આવો ૧૩
 સમજી કામની ખીક ન કિંજો, બાલકુપ્રભુ રણુનંદનકી જો. આવો ૧૪

૫૬૨૨ મું-ગગ ગોડી

આવ રે આવ ઉતાવળી, દરિ જોવાને જઈયે રે,
 મન ત્યાં પ્રેમે બેળાને પડે, નિર્ધનજી ધમ્મજે રે. ૧
 નંદ તણો જે નાનકિયો, મારે દેયે રસિયો રે
 તે કાતી નિન્દા નહિ કરે, જોવાનો જે રસિયો રે ૨
 અમીએ ભરી એની આંખડી, આંત છે અજિયાગી રે
 અધર જોઈએ એના નાભા, જાણિયે પરવાળી રે ૩
 સામુ તે જુઓ મુઠ્ઠી, વઢાસે તે મીઠડી માડી રે,
 માંચ જાણે પોપટતણી, એની નાકની દાડી રે. ૪
 એને મસ્તક મોળિયુ રે, તે છે કમળને વાન રે,
 પહેરી છે તે ઝુલકી, મોતી કમળે કાન રે. ૫
 મન તે મહારુ મોઢુ મોગલીના નાદે રે.
 કાળી ધોળી બોલાવતા, હરિ શરુએ સાહે રે ૬
 એને આછી લોખંડી રે, કાઠે મોતી માથ રે,
 એકે બિંહવા શુ કહું એના અગતી માથ રે ૭
 એવો તે નર નવ સાબળીયો, નથી નયણે દોઢો રે,
 સનકાંઠિક સેવા કરે, એકનો નસ મીઠો રે. ૮
 સામુ જોઈ નીરખતાં, લાજે અતિ મીઠો રે,
 ધરકાજને શુ કરું, એ સસાર જુઠો રે ૯

* પાઠાંતર-“ દૂધ દહીં જાણું એને પાઉં, અંતે અમિકા એક ઉપાઈ ”

-જુ ૬ દોહન અથ ૨ જે

લેક લાયેંદુ બીહું નહિ, મારું ચિત્ત તે જાંબુ રે,
માણસ જન્મ પામી વલે એવું, રત્ન અમુલ્ય લાખું રે. ૧૦
કૃષ્ણજીની સંગત કરતાં, ગર્ભવાસથી ટળિયે રે;
લાલજીપ્રભુ રઘુનાથજી, અંતરગત મળિયે રે. ૧૧

પદ ૨૩ સુ-રાગ ધૌજ

નફરુવરતું મુખડું, નેતાં કિમે નિદ્રાહ;
નયનકમળતું અમત પીતાં પૂરણ કેમ થાઉં. નંદ. ૧
જન્મવાનથી આવતાં, જાણું હું સાથે જાઉં
પ્રેમે કરી વદાઓ પીએ તો, હૃદય દહીં પાઉં. નંદ. ૨
ક્યારે વાસળી પ્રેમે વાસે, ઘેર બેઠી ધાઉં
અરથે સજ્જ સાંભળું, જ્યારે ઉઠી જાઉં. નંદ. ૩
સાસ નણદી દિયર પૂછે, તો ઉત્તર પાઉં;
હૃદયું ન માને જો તે માઈ તો, જૂઠા સમ જાઉં. નંદ. ૪
એનો હસવાનો મગકાલો, સાંભરી ધાઉં.
દુર્ગિજન આડે દેખી ન શકે તો, બળિ અવગાઉં. નંદ. ૫
એની હું થઈ દાસ, વિધિ મૂલે વેઠાઉં.
લાલજીપ્રભુ રઘુનાથ તણા હું, ચા જા મુલ્ય માઉં ! નંદ. ૬

વચ્છહરણલીલા.

પદ ૨૪ સુ-રાગ ગૌડી

નાનાં મોટાં વાહરું રે, મારવાને હિં જાજ;
લણુ ઉતારે યશોમતિ રે, લામણી લેતી માવ નાનાં. ૧
મુસ્તક નવરંગ મોળિયું રે, કેડ પર પીળું પટકલ;
ઉડણુ આદર લોગરી રે, વેદજ્ઞનુ મૂવ નાનાં. ૨
પાને વાગે ઘૂલરી રે, જાણે દસ્તીનો નાદ;
પનહીક થાકી નીચે હેંડળ, મંદ ગતિ આસ્કાદ. નાનાં. ૩

- પહોંચી પટરંજ પાટણી રે, રંગિત પટકા હાય;
કેડે ખોસી છે વાંસળી રે, ચૌદ લોકનો નાય. નાનાં. ૪
- એવે ને આવી ગોવાલજી રે, ધર ધરથી બદ્ધ નાર,
આવો નખતે નીરખિયે રે, જન્મ સફલ અવતાર. નાનાં. ૫
- કા એક કુસુમે વધાવતી રે, કા એક વધાવે લાજ;
કા એક મોતીડે માનુની રે, વધાવે મહારાજ. નાનાં. ૬
- મળિયાં તેજ તેજ રે, રંજે રમતાં રીત;
ધરથી જાતથી જે મલ્યા રે, વાત કરતાં અતિ પ્રીત. નાનાં. ૭
- આમે અગામર આવિયો રે, તેનો કીધો નાશ,
બાલક વચ્ચ ઉમળિયાં રે, તેજ કીધું પ્રકાશ. નાનાં. ૮
- કાલંદીએ આવિયાં રે, નીર પાયુ વચ્ચ;
ખેડાં ફૂડી ફરતાં બાલ રે, ચરતાં મૂક્યાં વચ્ચ. નાનાં. ૯
- અન્યો અન્યે આશ્વિયાં રે, જાતતથ્યાં ત્યાં પાત્ર
મધ્યે માધવ બેઠકા રે, સુંદીર સ્વામી માત્ર. નાનાં. ૧૦
- હરજી દેખાડે ડોળિયા રે, આ મીઠું દલિ બાત;
આખી અખાલી મિત્રને રે, મોહન પ્રેમે આપે પાત્ર. નાનાં. ૧૧
- એક કહે હરજી આખો મારું રે, આ રેવું છે કહાન;
મોટયું પ્રાણે આહીરનું રે, જે પુરુષોત્તમ ભગવાન. નાનાં. ૧૨
- બ્રહ્માજી જોવા આવિયા રે, વિરમે પામ્યા મન;
પારખું જોવાને અરજે રે, હયાં વાજરું વન. નાનાં. ૧૩
- બહાર શોધવાને નિસર્ગા રે, પોતે દીનદવાલ;
કરમાં લીધી કામળી રે, બેઠાં મૂક્યાં બાલ. નાનાં. ૧૪
- વિધિએ સાથી મરે' હયાં રે, રાખિયા માયા મહિ;
હરજીએ આવી નીરખ્યું રે, મિત્ર ન દીધા ત્યાંહે. નાનાં. ૧૫

મોહને મન વિભાસિયું રે, જાણી અજની પેર;	
સાથી સવે' હરાવિયા રે, કયમ જાહિં એકલો ઘેર?	નાનાં. ૧૬
ખાલક વચ્ચ રૂપે ચયા રે, પોતે શ્રીગોવિન્દ;	
ધેર ધેર પ્રીત અતિ બણી રે, મી જોપ આનંદ.	નાનાં. ૧૭
અતુગતન ચાંલી આવિયો રે, વર્ષ યયું ન્યાં એક;	
રંગે રંગ ત્યાં નીરખિયાં રે, આવે નદિ વિવેક.	નાનાં ૧૮
જાણે તે શું આવિયાં રે, પુનરપિ જોવા આપ;	
હરિની માયાએ મોહિયારે, લીલા જોઈને વિસ્મેયાપ.	નાનાં ૧૯
બહાણને દેખાડિયું રે, સ્વેત અતુરજીવ રૂપ;	
'લાગ્યો શ્રમ તે મનતણો રે, અંતર જાણ્યુ શૂન.	નાનાં. ૨૦
પગે લાગીને સ્તુતિ કરે રે, જોજાખ્યા નહિ મે સ્વામ;	
એ અપરાધ ક્ષમા કરો રે, લાલજીવજી શ્રીગમ.	નાનાં. ૨૧

પદ ૨૫ સુ—રાગ રામઝી

વૃન્દાવન માહે રે વિઠ્ઠલો, અત્રજીવ આરે માપ;	
માલો જોવાને ત્યાં જઈએ, દુષ્કિત દુઃ પલાય	વૃન્દાવન. ૧
મળિયા તેવડે તેવડા, સઘળા સરજો વેષ;	
વાટે વાવ છે વાંસળી, નાંદે મોલા દેવેશ.	વૃન્દાવન. ૨
સોચન તેનાં મંજોરિયાં, જોતાં હરખ ન માપ;	
વાટે રેવ પળે નહિ, ઢોંગ સ્નાન ત્યાં લાય.	વૃન્દાવન ૩
લાંબી વેળે વંદીએ, લીલાએ મોરડું અંત;	
નારી દેહલોકા ન સરખિયાં, નહિતર રહેનાં છ સંગ.	વૃન્દાવન. ૪
ધન તે નંદ જશોમતી, જોને અહવો છે તન;	
બહા રદ જાણે નહિ, એવડું એનું પુણ્ય.	વૃન્દાવન. ૫

આપણું સરભ્યાં અભાગિયાં, પૂરી પ્રીત ન થાય;
 સ્વેદ વળે છે શ્યામને, જઠને કિન્ને રે વાય. વૃન્દાવન. ૬
 નવ સરભ્યાં વાસળી રે, અટકત પ્રભુજીના પાવય;
 અધરઅમૃતરસ' આખનાં, એ રસ વેદપુરાણ. વૃન્દાવન. ૭
 લલળ લોપી લોકી, જમએ જીવન' પાસ;
 મહીકું માખંડુ સોપિયે, પહોંચે મનની આસ. વૃન્દાવન. ૮
 વેરી વિધાતા વિરાજિયો, નયણે નિમિષની જોડ; '
 જોતાં જોખમ હપજો, બેલડી રાધવ જોડ. વૃન્દાવન. ૯
 વાર વનમાહે મૃગલાં, આપણા પિયુ સમેત;
 નયણે નીરજે નાથને, મુરલીનો ગસ લેત. વૃન્દાવન. ૧૦
 ધન તે ઝપિની કામિની, દોડીવા કૃષ્ણ હાથ;
 એ દિન કૃષ્ણ જમાડિયા, ભાલજીપ્રભુ રધુનાય વૃન્દાવન. ૧૧

પદ ૨૬ મું-રાગ સામેરી.

મોરલી વાય ૥ વૃન્દાવનમાં શ્રોત્રોપાગ, મોરલી સાંભળવા જઈયે.
 ગૌ તૃષ્ણ ચરતી રહી, સાંભળે માંડી કાન;
 આગ્રશે ચાલે નહિ, યંબી રલાં વૈમાન. મોરલી. ૧
 મૃગલા મીટ માંડી ગલાં, વૃક્ષ તણાં, ન દાસે પાન;
 મોરલી રાગ રજે સાંભળીને, યોજેધર મૂક્યાં ખ્યાન. મોરલી. ૨
 મુજીમન લઈ ચક્રે નહિ, અનેક રાગ રંભે તાન;
 મોરલી રંભા મેનજા હિર્વંશી વિધાનાએ મૂક્યાં માન. મોરલી. ૩
 યમુના જળ દાસે નહિ, મૂર્ચ રજો સ્થિર રથાન;
 મોરલી સુજીના મોદી રલાં, સાંભળો મુંદીરચાન. મોરલી. ૪
 અંબર તે સુરનાગીનાં છૂં, અતિ રિકત દેહ;
 મોરલીએ મજીધર દેણા માંડી, ન દાસે ચાલે જેદ. મોરલી. ૫

મેં તો રહ્યું જીવ નહીં, કામગાણના વાગ્યા પ્રહાર;
 મન તો ચોક્કસ મહાવજીએ, વિસર્ગિયાં ધન વ્યાપાર. મોરલી, ૬
 નયણે જમ્મને નીર્ગમિયો, સંભળિયો મુંદીર સાદ;
 નદવરજીનું લટકે રૂખી, મૂકી કુલમરજી. મોરલી, ૭
 લોકલાજ મેં પરહરી, સોયુ રે 'એને હરીગ';
 મોરલી પરવસ થયો આખા, રાખ્યો તે ન રહે ધીર. મોરલી, ૮
 x એ મારે મનદે વસ્યો, રહ્યો દિન ને રેણ;
 લાલજીમણ રઘુનાયજી, મારે રત્નવન થેણ. મોરલી, ૯

૧ / પદ ૨૭ મું.

જખીલા નંદનારે, તારી આલનો મટકો જો;
 હોરા આહીરનારે, તારા મુખનો મટકો જો. જખીલા.
 આલનો મટકો મુખનો મટકો, મોહિની નાખે એમ;
 કાળી તારી કાંજલીમાં, કામજી દીમે છે કેમજ. જખીલા.
 મટકો તારી આલનો, પાવડિયે કમર કેર;
 છુમક છુમક ધૂધર વ જો, નેનમાં નાચે મોર. જખીલા.
 તાણીને આંખે પાવડી રે, લગકતો મૂકે તોર;
 શેરિયે લયકતો હાડે, મોરલી બનધોર. જખીલા.
 મુખ દેખાવીને ઘેઠાં કાઠાં, જાણે હગયાં દોર;
 આલજીમણ રઘુનાયજી માગ, ચીતવડાના ચોર. જખીલા.

x પાઠાતરઃ—“ એ મારે દેડે વસ્યો, રહ્યો દિન ને રાત;
 લાલજીમણ રઘુનાયજી અતરગન મગોઓ સાથ.”
 —જી. કાચ્છીદાસ અથ ૨, જી.

પદ ૨૮ મું.

મીઠા આવજી રે! મારે મંદિર આવે,
 પ્રેમે પીરસુ પરમાન્દા, તે કૂરને દૂધ શિગરો
 મથુરા રિદ્ધિ પામ્યા પશુ, વાધું છે અતિ તેજ રે;
 સહી જાણુને મારા સરખું, કો નહિ આવે હેજ રે,
 ધવરાવીને હોડે આંપતી, તેમ દેવકી નહોં ચાપે રે,
 રામાચિત મારી દેહકી ચાતી, તેમ તેની નહોં કંપે રે.
 માતા નહોં થાઉં તમારી, ધાવ કહી મને જાણે:
 મેં જાણેલો માખણ માટે, તેથી રાખ બરાણો રે!
 કાલંદીમાં તમ ઉપર, જે હું નવ કંપસાવી રે;
 જાણું છું તે વાત સંભારી, યીસ તારે મન આવી રે
 તેં હીષો તેમ કો દે નહોં, પ્રીત કરીને છેક રે;

ટિપ્પણી

શ્રીરામબાલચરિત.

પદ ૧ છુ : આ પદમાં શ્રીરામજન્મને અનુલક્ષીને કવિ બાલજી શ્રી રામચંદ્રનું નૃર્મણિય સુરેખ વર્ણન કરેલું છે. આ તથા દ્વે પછીનાં પદોના પાદકેરવાળાં જે પદ ઉપલબ્ધ છે તે પરિશિષ્ટ ૧ માં આપેલાં છે.

મૃગમદ=કરતુરી. અધુર એટલે અધર=નીચલો હોઈ અંગ્ર=પડોચી. વિજયતી એટલે વેળવતી=પુલસીની મંજરીની માળા જે વિષય પોતાના કંઠમાં ધારણ કરે છે. લંક=કમરનો વાંક.

પદ ૨ છુ : આ પદમાં કૌશલ્યામાતા રામચંદ્રની સ્તુતિ કરે છે તેનું વર્ણન છે માતા બ્રહ્મમય બને છે એટલે જનવાન વૈષ્ણવી માયા વડે તેમને મોહિત કરતાબાળરૂપ બની “ હિવાં હિરાં ” અવાજ કરે છે.

તુઠયા= મેજા થયા. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં વેદકાર નેતિ નેતિ (તે નહિ, તે નહિ) એમ નકારાત્મક વિધાનથી બ્રહ્મ-સ્વરૂપ વર્ણવ્યાં પડે છે, એવું દર્શાવે છે. આ વિધાનને અનુલક્ષીને બાલજી “ તારી માયાએ જુલે બ્રહ્મા, શુણ ‘ નેતિ નેતિ ’ કરી ગાય.” એમ કહે છે.

પદ ૩ છુ : રામજન્મની મંગળવધાઇ આ પદમાં વર્ણવેલી છે. વધાઈ=શુભસમાચાર, શુભસમાચારની બહોસ. ત્રબાળુ=તાનની મોટી નોબત. મૃદગ=પખાજ. તાંબા તોચુચ્કસળના તારવાળુ તોરણ. શુક=શુક્રોવ. રાજપલોચન=કમળ જેવાં નેત્રવાળાં.

પદ ૪ છુ : શિશુત્વરૂપ રામચંદ્રને જોઈને સૌને જે જ નંદ થાય છે તે આ પદમાં દેવિલો છે. નીલમણિ=નીલમ. ઓછ=ઓળો, અંક. લૂણ હિના=નજર ન લાગે તે માટે શીશુના કાંઠા બાજુ રામ-ચંદ્રનાં મયિ હિતાર છે. અર્ધખ=અર્ધવપુરી, અર્ધાંબા

૫૬ ૫ મું : આ તથા હવે પછીના પદોમાં શ્રીરામચંદ્રની બાળલીલાનું સુંદર વર્ણન બાલજી કરેલું છે. બાલરામને પારશ્વિયે પોદાકાની લીલા ખરેખર મનોહર રીતે વર્ણવેલી છે.

“ ઝડપ નાંખે ઝરમરને વળી પાયવતી તોડે; ”

લાડધેલી માતા નીચી નમી બાલરામને પારશ્વામ' સુરાકા ભખ છે, ત્યાં મસ્તીખેર સિંધુ પેનાના કામગ પમની લાતથી માતાની ડોકમાં લગડી રહેલા સુવર્ણના ઝરમરને તોડી નાંખે છે. *

ખેસણી=રમકાની પૂવગો. સાંજ=સદાશિવ. ઝરમર=ડોકમાં પહેરવાનો હાર. અડપડિયાળી=અર્ધ ઉપાડી અને અર્ધ મોંઘેલી. (ઘટ=અડધા+પટ=પોપચાં+ખલ્લો=વાળી)

૫૬ ૬ મું : સિંધુચરિત્ર દર્શાવતા બાલરામની લીલા આ પદમાં બાલજી રંમપૂર્વક આલેખી છે. પાગો=ઠરી ચણિપ રે=પારશ્વાના ગિભનરામાં. ઘૂલર=ઘૂલરીઓ. મદમગ=કાથી. અડપડા=તોડાની.

૫૬ ૭ મું : આ પદમાં બાલરામ ડ્યુમગુ યા માલનાં શીખે છે તેનું વર્ણન છે. વરન=કોઈક વસ્તુ આધાર માટે પકડે છે. આકૃષ્ટિયે=પોતાની મેળે.

૫૬ ૮ મું : બાલરામ બોલતા નથી. તેમને બોલતાં શીખવવા માતા દુયકા અજમાવે છે તેનું વર્ણન છે બાળકના મુખમાં ચક્રલાનો અવાજ કરાવવાથી અમર ચક્રનાનું ખેલેલું પાણી પાવા રી બાળક ઝડે બોલનાં શીખે છે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. તે પ્રમાણે બાલરામના મોંમાં આલિતવારે ચક્રું બોલાવવાનો દુયકા (પ્રયોગ) મતા કરાવે છે અને તે સફળ થાય છે.

વિરચી=બક્ષા. અમગ=પુરાણ. અપાત=અપાધ.

૫૬ ૯ મું : બાલરામ બોલતાં શીખવા તેની આનંદવધાર્થ આ પદમાં વર્ણવી છે. મર્ચ=નાણું. તોખાર=યોડો. વધામિયા=વધાર્થ દેનારા. શ્રુતિના ઘણુમાર=ત્રિતિ જેનાં ગાન કરે છે તે બાલવાન.

૫૬ ૧૦ મું : જાલરામના નાચ અને તોતંગો બોલીતું વર્ણન
લાલજી બાવપૂર્વક કરેલું છે. બુધાખ=નાકમાં પહેરવાની મોતીની વાળી.
ઝોસ્ત્રમ=એક જાતનો પ્રસિદ્ધ મણિ.

૫૬ ૧૧ મું : કૌશલ્યા માતા જાલરામને યજુર્ગાર છે તેનું સુરેખ
વર્ણન આ પદમાં કરેલું છે. મોતીલાગ=મોતીની ચાંપ ફારી=હળવી.

૫૬ ૧૨ મું : જે રામને જોત્રી-મુનિઓ ચિરકાળથી શોધે છે તે
રામ કૌશલ્યા માતાની જોડમાં હોવા છતાં મોહવશ માતા તે વાત
જૂહીને તેને જોઈ શોધવા પ્રયાસ કરે છે. મનુષ્યના અંતરમાં બેઠેલા
રામને જૂહીને મોહવશ અનેકો માનવી તેને બહાર શોધવા મંથે તો તે
રૂપક અહીં ખૂબીપૂર્વક કૌશલ્યામાતામાં આરોપવામાં આવ્યું છે.

સદા જનનના હૃદિ જનિવિષ્ટો-માનનીઓના હૃદયમાં બેઠેલા રામ
મામાની સંતાકૂકડી રમે છે તે રમી રહે છે. તે સંતાકૂકડીને માતા
કૌશલ્યાનો પ્રસંગ કેવિ બાલજી જ્યોત રીને વર્ણવ્યો છે.
સરન્ધુર્મા=અર્થોપાની સગમ નદીમાં.

૫૬ ૧૩ મું : જાવરી=એનાકળી. કુને=કાને હમ=એમ

૫૬ ૧૪ મું : આખા લક્ષ્મણના સ્થાપક રામચંદ્રને માતા કૌશલ્યા
પોતાના હાથ ને ચાગડી ચાગડીને લાક લગાવે છે. નિગમ=વેદ.
સંધારે=રાંટ ઉતારે. હુલાવે=લાડથી રમી રહે.

૫૬ ૧૫ મું : રામ, યજુર્ધન, ભરત, લક્ષ્મણ એ ચારે જાણકાર
માતાપિતા લાડથી રમી રહે છે, તેનું સુંદર ચિત્ર આ પદમાં દોરેલું છે.
પાવર્ધા=પગર્ધા. લોટવા= આજોટવા લાગ્યા. શોણુ=સ્વપ્ન. વીધુવા=
પગને અગૂંડે પહેરવાનું ઓળોનું વીંજોના આકારનું કૂદ. ટાંકી=ચાંદી.

૫૬ ૧૬ મું : જાણકારે નવન રહી રમવા બેઠવાની કુદરતી
આદત હોય છે જાલરામ તે નિવરને અપરાધરૂપ નથી. તે વગર
અંગરૂખે રમવા નાસી જાય છે; એટલે માતા કૌશલ્યા તેમને લાડથી

પટાવીને ઝુનડી પહેરાવે છે. બહી બહિ=વાગી બહિ. કસ્યપસુત=પૃષ્ઠ.
ઝૂંજે=ખિસ્સામાં.

પદ ૧૭ મું : માતાએ પહેરાવેલો ઝુનડી કાઢીને બાજરામજાએ
રાજકંસને ઝોઢાકી અને તે આકાશમાં ઉડી ગયો. તે પછી ઝુનડીની
શોધાશોધ ચાલો તેનું રમૂજ વર્ણન આ પદમાં છે. કિનાતો=જૂમ
પાકતો. ધાગા=દોરા. આસો=આપો રાત્રતકાર, ૬૬.

પદ ૧૮ મું : મનવાર=આમલ. સ્વેદ=પરસેવો. ગોકણી=અ મો
ડાંતું ધરેણું. જોડણી=લાઠખંડ. કબલી=કાલી.

પદ ૧૯ મું : સિથુરૂપ રામ મહેલમાં પારણે પોટકા છે, છતાં
કૌશલ્યામાતા બાઝરી બની ખૂમાખૂમ કરતી રામને શોધે છે. રામ
સીને વહાલા લાગે છે તેથી કોઈ ઉપાડી મધુ જેવી માતૃહૃદયને સહજ
ચંકા માતાના મનમાં ખડો ચાપ છે. મંચરા=રાજમહેલની ઠાસી મંચરા.

પદ ૨૦ મું : બહાવરી બની રામને શોધી રહેલો કૌશલ્યાને
મથરા ખગર આપે છે " મૈયા કાંઈ કરો ચિંતાય પારણે પોટકા
ગમવરામ." ધૂલરુ=જાળકની ડેઠકનું ધરેણું. વામ હસ્ત પર ધૂલરું
ખૂંચરાધી જે છાપ પડી છે તે જણે ચારે ધામની માયા પૂર્ણા
બદલ છાપ પામ્યા હોય તેવી શોભે છે. કામલે=ઝોવારણે.

પદ ૨૧ મું : પૌમંકા=સિથુરૂપ.

પદ ૨૨ મું : આડો=હડ, આકાઈ. ઉતરકી=તોડીફાડીને. અર્ધક=
બાળક. ધધ=તોફાન. માત આબ્યા વાજ=કૌશલ્યા માતા હેગન થઈ
નર્વા, કંટાળ્યાં. આલે=આપી. આની સાથે સરખાવો નરસિંહ મહેતા
ની બાળલીલાનું નીચેનું પદ:-

આવડી સહશી વિકૃતા ટુજને,
ગગનધી ઈંદુ કેમ આપુ આણી;
કુંવર કાંઈ નવ લાહે, વાત અવનવી કરે,
ને.હે કાંઈ યેપરૂં ચારધાણી.

આવડી.

આમે આંસુ ઢળે, ઇંદુ કેળી ચળે,
 ટળવળે મા કને માન માગે;
 રહે રહે રોતો તું ર જોતો ઘણું,
 રમતે રમકડાં છે જે આગે આવડી.
 ઇંદુ થાય અસ્ત ને રહે નહી રાખિયા,
 ઘણિસુત પ્રગટ કરી આણી આપે;
 નરસૈયાચો સ્વામી/આંખણે ભોળાંચો,
 સકળ પ્રેમ તણે ખંધ ઠાપે. આવડી.
 —કાવ્યટાહુત મંથ ૨ જો પૃ-૪૧.

પૃ. ૨૪ મુ' : વાઙ્=કરિકાઈ, કંસી=કાસાળોઃ (૧)

પદ ૨૫ મુ. કંઠે ધૂમરામા સિંહનખ=નાળક બીએ નહિ તે
 માટે વામના નખ બાળકના મળામા બાધવાનો જૂનો દુચ્છો છે તેને
 અહીં ઉદ્દેશ્ય ■ પખ=પક્ષ માટે કાટી ઉગ્રોતી=કાલનકાટી પ્રકાશ-
 વાળું.

પદ ૨૬ મુ. ખાલરામને ટોક ન લાગે તે માટે કોશલ્યા ચિંતા
 કરે છે તે જોઈ દેવતાઓને હસવું આવે છે ફફી=ફુલ્ટ, નકારી.
 કાલા=કાવુ બોલનાર રામચંદ્ર

પદ ૨૭ તથા ૨૮. એમાં રામ હજાનન સામે લડીને તેને
 મારવાની અભિપ્રાય મનાવે છે માતા રાવણ કેટલો બધો બળવાન
 છે તે સમજાવે છે

પદ ૨૯ મુ : લાલણે રામચંદ્રજીના બાલરૂપનું કમકતી
 બાનીમા આ પદ્માગ વર્ણન કરેલું છે. અવધ=અયોધ્યા. બાલુનંધ
 બેરખા=કોણી હિપ્પ પહેવાનું મરેણું

પદ ૩૦ મુ' : પ્રભુની બાળચેષ્ટાઓથી માનાનું મન પ્રસન્ન
 થાય છે. તે પેનાનું જીવન મૃતાર્યં યધુ માને છે આતા=માપુ
 (લા.માં યદુ સંપ્રદાય) રેણુકા=રેતી. ઠોકે ચક્રવા=વિવાદે ચક્રવા.

પદ ૩૧ મું : જીર્ણકા પરે=ભેડા પડે કંપાઈ ચયા=૫૫ પડી
ચયા. ધધે=કિંચમ, પરાક્રમ. " કાળજી બૂસે છે કાંચળી પેસી જાગાની
માંલ"=માના જાળામાં માથું ઘાલી ગોતાની આંખના કાળજીથી
માનાની કાચળી ખગડે છે.

પદ ૩૨ મું : દશરથનું જે કુમાર-શ્રીગમ અને લક્ષ્મણ
સરથને તીર ગેડોદે ગમતા રમતા નદીકિંહિ જાય છે. ત્યાં આશ્રમ-
વાસી ઋષિ રામને જાણને પ્રસન્ન થાય છે. રામરૂપે વેદપુરુષ પોતે
પ્રગટ થયા છે, એમ ઋષિઓને પ્રતીતિ થાય છે. નિશિચર=રાક્ષસ
શ્રીવર=લક્ષ્મીપતિ રામ. દશશીરા=રાવણ. રાજ=કુરુખ

પદ ૩૩ મું : વિશ્વામિત્રઋષિ દશરથની સખામાં આવીને પોતાના
યજ્ઞની ગમેલાળી માટે ગમ તથા લક્ષ્મણની માગણી કરે છે. નાના
સુકામળ જાળકોને ગણસો સામે લડીને યજ્ઞનું રખેપું કરવા મોકલતા
રાજાનો જીવ આલતો નથી. પણ ઋષિની સમજાવટથી રામ સંમત
થાય છે. રામ અને લક્ષ્મણ બેઉ બાઈ માર્ગમાં તાડકાનો વધ કરીને
વિશ્વામિત્રના આશ્રમ તરફ પ્રયાણ કરે છે. મખ=યજ્ઞ સધાવા=સિધા-
વવા, વિદાય કરવા માટે. બોખી=ગૂમી.

પદ ૩૪ મું : વિશ્વામિત્રના યજ્ઞનું ગણસુ ગતાં રામચંદ્રે સુમાહુ
રાક્ષસને વીધી નાખ્યો, પછી ત્યાંથી જનકપુરમાં સોતાનો સ્વર્ગવર
હોવાથી ઋષિ સાથે રામ અને લક્ષ્મણ જનકપુર તરફ જવા નીકળ્યા.
માર્ગમાં રામ ગૌતમના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં રાણા દર્શ
પડેલો ગૌતમપત્ની અલ્લ્યાને પોતાના પત્તપથથી નારીરૂપે પ્રગટ
કરે છે. અંબક=કિંવડું ધનુષ, ચરણો=યજ્ઞમાં ઘી હોમવાનો ચાટવો.
જાગ=અભિચાર શકે=ઈંદ્ર. આધારો=ઉદ્ધાર કરો. આળ=સ્થાન મખ=
મતિ.

૫૬ ૩૫ મું : ગંગાકિનારે રામને નદી ઉનાગતા પહેલાં દેહીવાળો તેમના પગ પખાળી તેમનું ચરણામૃત લે છે. “ માતા શિર પર ફરસી મેલો ”-ફન્નુગમ થઇને માતાનો વધ કરેલો તે. સિતારો=નક્ષીત્ર. (પરિ. ક માં ૧૬ મું ૫૬ ઉનારેલું છે તે આ પદનો ભાવ વધુ સ્પષ્ટ કરે છે.)

૫૬ ૩૬ મું : રામચંદ્ર લક્ષ્મણ સાથે મિથિલામાં પ્રવેશ કરે છે. રાયવંદેદ=મિથિલાના ગણ જનક વિદેહી. મુનવના=મિથિલાના રાજાની રાણી.

૫૬ ૩૭ મું : રામસીતા વાહોમાં ઐકળીબનનું દ્રવ્યી દર્શન કરે છે. દામુ=કિડિમિકા. હામની=વીજળી.

૫૬ ૩૮ મું : “ પડી જુસાદો નાદો જય ”=રાવણ મેઢી પડીને નાસવા લાગ્યો. “ ધનુષ બાજે તે મુજને મારે ”-આવું મહા ધનુષ્ય જે બાજશે તે મને જરૂર મારી શકશે એમ રાવણના મનમાં ભયની નીકળ્યું.

૫૬ ૩૯ મું : દુલાદ=ઉત્સાહ. મહાપદી ઉડવા રોપ=રોપના અવતાર લક્ષ્મણ રાવણી ગર્જના કરી ઉડવા. પાણીપદણુ=સગ્ન.

૫૬ ૪૦ મું : શુરુ વિધામિત્ર રામને ધનુષ્ય બાજવા આજ્ઞા કરે છે. રધુનંદ=રધુનંદન રામ. અણત=ચોખા.

૫૬ ૪૧ મું : રામચરિતનાં બધાં ૫૬ મળી આવતાં ન દેવાથી સીતાસ્વયંવરની સમાપ્તિ દર્શાવવા માટે આ ૫૬ સંપાદકે નવું ગ્યાને મોકલ્યું છે. એની અંતિમ કડોમાં બાલચુનો ઉલ્લેખ તેમના. પ્રત્યે માન દર્શાવવા માટે કરેલો છે.

બાળકૃષ્ણની લીલાનાં પદ

પદ ૧ છુ - માલકૃષ્ણને વિષયુક્ત મન વડે પપ્પાન કરાવી મારી નાંખવાના ઈગ્રે મજમા અવેષી પૂતનાના વધતો પ્રનમ આ પદમા વર્ણવેલો છે મેલક કૃષ્ણ મનને મજાતી નાનાઓને આજી તાખતી પૂતનાનું સશ્વિત પલ્લુ સુરેષ વર્ણન મનિ કરેતુ છે ગ્રેરેલી કમેકસે મોકલવાથી પૂતના મજમા આવી હતો માનની=મોમસ જેવા કુદતી વેલ. પ્રીડે મને-મત વદાર સરીકે મવરતી=આ દ પામતી. પેર=કપટ-કળા પાન=અશ્વિ રક્ષામાએ=પૂતનાએ હં=હેન બાર પકિપારે=આનમા હંખુમા ' જનમ જાગી બુજમજી'=પૂતના સાપને દોગડી માનીને ઉપકતી હોય તેમ તેણે શ્રોકૃષ્ણને ઉચકો લીલા નાનકિપો આનો નાગક

પદ ૨ છુ આ પદમા બાલકે ગાગનેટાને અનુરૂપ, અનકૃતિયુક્ત પ્રસંગ દૂરેતો છે બાલકૃષ્ણ માતાને પૂકે છે " મા તમે રોમાચિન સવા છે ને નવને નીર ઝરે છે તેનું શુ કાઠ્યુ છે ? " માતા જવાબ આપે છે ' જેટા, તારૂ મુખ જોઈને મારૂ સરી આનદથી પુનઃ જન્યું છે ' આ માંમજીને તો બાલકૃષ્ણ હકલ્પ જેડા જે સુદર મુખ મને પલ્લુ ખતવો, નસ મારે એ મુખ જોણુ છે '

માતા સમજારે છે કે જેટા તે મુખ (નારૂ પોતાનું મુખ) નું પોતે ન જ જોઈ શકે અને તેવો હોડે ચહેવા બાળકને હસોને કહે છે " મે જેવાં પુણ્ય માં કે તેવાં તે નથી કર્યા એટલે તું મે સુદર મુખ ન જોઈ શકે '

રોમાચિન=આનદથી રેહના રવામ જેડાં ચર્ચ તે પુકલિન=પ્રકૃતિ સ્થિત આડો-હઠ આઈ=માતા (મગી ગદ=મા)

પદ ૩ છુ - ચૂસે રૂંડેપુ દૂધ ઉમરું નેડી નેડી માતા ધાવતા કૃષ્ણને વિલેપીને ' કે નેડી નેડી મગરેલા ન જુખ્મ રીતમાં આવી મહોની જોળા મોડી નાએ છે અને માંકલિ મહી માખજ ખવડાવે છે આ પ્રસંગના ઉપગત વનલોલાની સરખાવ યાવ ને હવે ૫મી અવન કેટલાક પદ આ પ્રસંગ અર્જવે છે

મુદિત=આનંદિત કામકી=વાસની ખપાટ, સોટી.

પદ ૪ શુ.-જાલકૃષ્ણને પકડવા જશોદામાતા પૂકળ દોડે છે તે પ્રસંગનું વર્ણન છે જનન=નુકસાન (ફારસી જિયાન પરથી. પાટણવાદા તે હિતરજુજ્જ્વાલના આ સુબ્દ આશ્ચર્યસ્પદમાં બહુ પ્રચલિત છે.)
શ્લોકી=ગેય

પદ ૫ શુ.- પકડાયેલા જાલકૃષ્ણને જશોદામાતા ક્રોધળા માથે બાધે છે તે લેઈને વ્રજવાસીજનોને કુઝવ થાય એ આત્મા સુકુમાર-દેવદુર્બલ દીકરાને આમ કૂચનાયી માંધવા બાલ વ્રજવાસીઓ જશોદાને ક્રિટકાર આપે એ કહી પદમાં તે ક્રિટકારની વર્ણના અપદ્ધ થાય છે.

જાલજીવનમન હોગી રે=પ્રભુ પર વફાલ ધગવનાર જનોનું અંતર બાળકૃષ્ણનું બંધન ભેદને દોળીની ધેર જગી જાય છે.

પદ ૬ શુ.- જીવિતબન્ધન

પોતાના હોકારને માનાપ ગુરુસાચી આવી મારતા હોય છે ત્યારે બીજા લોકો હમેશા વચ્ચે પડીને તેમને વારે છે. એટલું જ નહિ પણ માનાપની એવી અધઃકૃત દહવિધિ માટે તેમની નિંદા કરે છે. આ સર્વસામાન્ય લોકરિવાજ છે. ભાવ્યે તેનું ચારજ લીટીમાં લુખહ ચિત્ર ખડુ કરી દીધું છે.

“ નહજને ધેર ખાવા દબ્યુ રે ..” ધરમા દર્દી, માખણ, અમ, થી, દૂધ ખણુ મોય તણુ તેનો વચેચ્છ ક્રિપભોગ કરતા બાળકને સિદ્ધા થાય તો પછી તેનો શું ઉપયોગ ?

પદ ૭ શુ.-વ્રજની ગોપાંચન.ઓ એકઠી મળીને જશોદામાતા પાસે બાળીને “ સુંદર સ્વામ ” નું નામન હોડી નાંખવા વિનવે છે. આ પદમાં નાંખાનારઓનો બાળકૃષ્ણ પ્રત્યેનો નિર્મળ પ્રેમ પ્રગટ થાય તે ગોપાંચનાઓમાં રહેલી માનાસુવલ રમેદગ્રાવની બજના પશુ

કાકે આ પદ્ધતિમાં પ્રગટ થતી જણાય છે. પણ આ પદ્ધતિ પરાક્રાષ્ટા તો છેલ્લી, પંક્તિમાં છે: “એને નામે બધેન છટિયે ભવતણું હો, તે લઈ બાંધ્યો ઉખળ સાથ હો.” જેના નામમાત્રથી સૌના ભવબધન છૂટી-તૂટી જાય એવા કૃષ્ણને માતાએ ઉખળબધન કર્યું તે કેટલું અનુચિત હતું ? અને બાલભાવે ઉખળબધન સદી સેનાર સર્વેશ્વરની લીલા કેટલી આનંદકર લાગે છે !

૫૬ ૮ મું:-દાહલે=મદાપ્રવાસે. વણસાડયુ=અગાડયું. એના પગ પૂટે=બાળકૃષ્ણનો જન્મ સ્થળ પછી ઉખળ=લાકડાની મોટી ખાંચી.

૫૬ ૯ મું:-કૃષ્ણનો પણ ખેંચનારી ગોપાંજનાએને જરોમતી જવાબ આપે છે. સોહજદાઈ=કોઈના પક્ષમાં પેસીને સલામ લેવી તે. ગોળખા=કપડા. વણસયો=અગાડયો. આલીમાળો (આલીમારો)=અટકાવો. આળ=તોફાન. ત્રિપુરાર (ત્રિપુરાગિ)=શંકર.

૫૬ ૯ મું:-નવલખ દુએ=નવ લખ ગાયો દુએ છે. હીસે=આનંદ પામે.

૫૬ ૧૦ મું:-બાળકૃષ્ણની મનોહર મુર્તિનું વર્ણન આ પદમાં કરેલું છે. રીખે=કાંપડિયે માસે. પ્રામવદ્વપ્રવાસનો અર્થ વડા. આ વડાનાં ત્રણ જ પાન કાપત રહે છે, એમ કહેવાય છે. આ વડાના પાનમાં બાલસ્વરૂપે નાગમય્ય પોરેલા છે, એવી પૌરાણિક કથના છે. કચ્છ ચોટસો. પાણ (પાણી)=દાહ. ઉંચંગ=ખોળો, અંદા આનંદ=સારથી.

૫૬ ૧૧ મું:-દાવો=તક, સ્થાવ. હાવો=આવો. પરી=આવી-નવનીત=માખણ. સીખાં=સિંધ યવ, સાગ યવ.

૫૬ ૧૨ મું:-આતા=આપ. (બાળકને લાકડામાં ફગાવું બંધોપનો) અખી થાઉં=જન્મ પામું. ગોળખે=કપડે

૫૬ ૧૩ મું:-દાહિ લાગે=નશ્વર લાગે. નથી ચિરામ્પે=નાનો કરેલો નથી.

પદ ૧૪ મુઃ- “ આમાં પોતાના ગાળકને સુંદર રીતે સમ-
વવાની, તેને સારું સારું ‘ ખાવું ’ આપવાની અને વહુવર વહેલી
વહેલી લાવવાની આર્થમાતાની અભિલાષાનું ચિત્ર ભાવણે ખૂબીયત દેયું ”
છે. ” -રામદાસ યુ મોદી. ચરવી=એક જાતનો મેવો (?) કવડેલ=
કેવડાનું સંગ્રહિત તેનું સારી=આજીને નિલવટ=કપાળ, લાલ કપડા=
બળદ, આખમો, આપે=પીલી નાંખે. સાર્=આશિર્વાદ

પદ ૧૫ મુ-જ્યોદા માતાની બાળકૃષ્ણ માટેની ચિતા આ
પદમાં વ્યક્ત કરેલી છે.

પદ ૧૭ મુઃ-ગાલકૃષ્ણ કાલદીના ધરામાં પડે છે તે વખતે
જ્યોદા માતા રૂદન કરતાં પરતાવો કરે છે તેનું ખ્યાન આ પદમાં છે.
કાલદી=જમુના

પદ ૧૮ મુઃ-ગાલકૃષ્ણના સુંદર રૂપ અને લટકતું વણન આ
પદમાં ગોપાંગનાના લાવણી વ્યક્ત કરેલું છે. એમાં ઉત્પટ લાવ અને
ત-મયતા જણાઈ આવે છે “ ગોપાંગિયુ પાડી નાખ્યું, રૂપે રૂડો
કાળો રે ”=ગાલકૃષ્ણના સ્વામસુંદર સ્વરૂપની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા કવિએ
અહીં ગોરા આનવી પ્રત્યે કટાક્ષ કરેલો જણાય. ■ ગોરા માણસની
આમડીનો રંગ-અતિ ગોર હોયને ગર્વ કરતું હોય તો-કોલવાળા માણ-
સની આનડી કાઢે સરખાવી શકાય. અહીં કૃષ્ણના સ્વામ દેવ-નંદના
અનન્ય શીળાનો નિર્દેશ કરતા કવિએ ગોગના કોલિયાપણા પર કોર
કરી વિરોધભાસ વડે સ્વામસ્વરૂપની મોહકતાનો સગસ ખાસ આપેલો
છે. શુક=પોપટ. ગોળ=અળતો અથવા મેનાવેર.

પદ ૧૯ મુઃ કૃષ્ણની પચવણી વિષે કાલ ગોપાંગના જ્યોદાએ
કિંવાદ કરે છે. દાણ=રસને બતી ચીળે પ-લેનાનો કર. વારીરે=
પગારી ચૂકા. પેખે=રેખે

પદ ૨૦ મુ : સાલે રે=કૈવાર્માં ઉતરી જાય છે કુર=માન
વાળ=રોક અદકી=વધુને વધુ માળી=માળ પાળ=મર્યાદા

પદ ૨૧ મુ : મચકો=લહેકો, ચાળો વેણ=ભારતી, વાસળી
તાન=પમટા. “ દેહમા મનને કીધુ કાણુ ”=શ્રી કૃષ્ણનું અપ્રતિમ રૂપ
અને તેવો જ અનુપમ વાંસળીનો નાદ એ એ એક સાથે કીધવા
માટે મનરૂપી પાત્ર જાણે નાનું પડતું હોય-કાણુ લાગતું હોય એવો
ભાવ આ પદિતમાં રહેતો જણાય છે

“ મનુષ્ય દેહ કે સર્વથી ઠેલી ”=મનુષ્ય પછી દેવ થવાની
સામાન્ય અપેક્ષા રહે એટલે મનુષ્યરૂપે આ દેહ હવે છેલ્લો જ છે.
સ્વામીજી વે શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમવશજી ભક્તિ જવાની આ દેહમા હવે
છેલ્લો જ તક છે માટે એ પ્રેમરસને છોડીને ચાલ્યા ન જવાની વાત
કહેલી છે

આ પદમાંની વાંસળીનો નાદની મોહક અસર વર્ણવતી
પ્રથમની છ પદિતઓ સાથે સરખાવો -

“ વાગે વૃદાવનમાં વાંમળી રે, કંચો ઉલો વગાડે કાન;
‘ નાદે વેધી મુનિવર પાંસળી રે, નવ રહી દેને સાન વાગે
“ તરુની સાખાઓ ઝૂમી રહી રે, ચરણે નમવાને કાજ;
“ વેલી વૃક્ષ સાથે ઝૂમી રહી રે, ભાગ્ય હુમારોં આજ વાગે
“ જમનાનીર ચાલે નહિ રે, મૃગને મન મોહુ ધાપ;
“ પંખી માળામાં મદાસે નહિ રે, નાદ સુણી ન રહેવાય વાગે ”
હસાદિ - (દયારામ)

પદ ૨૩ મુ : ગોપોની બાળકૃષ્ણ માટેની પ્રેમવતમાનાં ચિત્રણ
આ પદમાં મળેલું છે વાગે=વગડો મ=કડો=નખાં ભરેલું મીઠું
દાસ્ય અવગાહિ=દાસી આવજીમા જણુ

પદ ૨૪ મુ : બાળકૃષ્ણ વનમાં ગોપ બાળકો સાથે ધણુ રંગ
વચ જાય છે ત્યાં વનમાં ગોપબાળકો સાથે આનંદ વિનાશ કરે છે

અભાણ એ લીલા જોવા ત્યાં આવે છે અને વિસ્મિત થાય છે. પછી શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમનું પારખું જોવા માટે અભા જ્યાં જોપકુમારો તથા વાછર્યાં દરી જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ આ ભેદ સમજી જાય છે અને નવાં વાછર્યાં તથા જોપબાળકો પોતાની માયાથી સરજી દે છે. માયાથી સરજેલાં તે વાછર્યાં તથા જોપકુમારો એક વર્ષ સુધી કૃષ્ણ સાથે લીલા કરે છે. વરસ પૂરું થતાં અભાને ખાતો થાય છે કે, વિષ્ણુ પોતે જ શ્રીકૃષ્ણ રૂપે અવતર્યા છે અને તેમની લીલાથી પરાજિત બની શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી તેમની માફી માગે છે.

મોળિયું=કસબી ફેંટા. લોખંડી=હિનની સુંદર ધામળી વેદરક્ષતું મૂળ=વેદનો જેના પર આધાર છે, વેદ જેનાથી પ્રગટ થયો છે તે પરિબલ શ્રીકૃષ્ણ લોખંડીવાળ, ધાણી. કાલંદીએ=જમના કિનારે. ડોળિવા=નમુનાની વાનગીઓ (૧) ચતુરાનન=ચારમુખવાળો અભા.

પદ ૨૫ મું : મોરલી વાતા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની પ્રેમતૃષ્ણાનું વર્ણન. “ તયજે નિમિષની ખેડ ”=શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ ધરાઈ ધરાઈને જોવામાં વચ્ચે આખના પગકારા (નિમિષ) લગ પડાવે છે. એટલે નિમિષને ખેડરૂપ કહેવામાં આવેલું છે વાડ=ધન્ય છે.

પદ ૨૬ મું : કૃષ્ણની ત્રિશુવનમોહક વાસણીના નાદની લીલાનું આ પદમાં સુંદર વર્ણન કરેલું છે. હિપરના પદ ૨૧ ની નોંધમાં દ્વારામની વાસણીની ગરબીની જે પંક્તિઓ આપી છે તે આ પદ સાથે સરખાવો. વધુ તુલના માટે લુઓ નીચેની પંક્તિઓ—

- “ વાછરું કાન ઇધને સાંભળેરે, કરે નહિ પયપાન;
- “ ગાયો ગાળા તોડી ત્યાં પળેરે, નાદ સુણવાને કાન.
- “ કુલ્યાં કમળ જળ યાદી રે, દીસે હિંચા હ ભાણ;
- “ રાંકર સમાધિ મેલી રહ્યા રે, થયું જમતને જાણ.
- “ કાનિ પરિચો તે પ્રજની નાચને રે, વાલાજીનોરે નાદ;
- “ તારું પદ પામે નિજ ધામને રે, ધાઈ ગયા સૌ સાદ.”

કવિ દયારામના આ મનોહર વર્ણનમાં બાલણની છાપ ફેટલી જ છે તે ૨૬ મું પદ વાંચવાથી ને તુલના કરવાથી સ્પષ્ટ સમજાયે.

વાય છે=મળવે છે. અંબર=રત્ન. રેણુ=રાત. ધેણુ=ગાયો.

પદ ૨૭ મું:—ચટકા=લહેકા, દિધરપશી* છટા. મટકા=મનોહર છટા. તોર=તોરો, કથગી, હોશું. દેરાવાં=રખડનાં, દેયાસૂનાં.

પદ ૨૮ મું:—“કૃષ્ણ મધુરાથી જોડાઈ પાછા ન ગયા ત્યાં પરીણાહ જેવી પુંતવત્સલ માતાએ કંઈપાંત કરવામાં બાકી રાખી નહિ હોય. પરંતુ મૂળ માગ્યત માં અને પ્રેમાનંદના દયમરકંધમાં જે પ્રસંગ ઉપર દર્શાવના નથી. બાલણ એ પ્રસંગ જવા હેતો નથી. એટલું હૃદય આમ દ્રવે છે.”

—શ્રી. રામલાલ સુ. મોહી (બાલણ પ. ૧૧૧)

ફર=આત. સહી=નકો. હેલ=દગો.

પરિશિષ્ટ ૧ છું

ભિન્ન પાઠ દર્શાવતાં રામભાવચરિતાનાં કેટલાંક પદ અજ્ઞાસોબોની
સૂત્રના માટે અને આપવામાં આવે છે.

પદ ૧ છું

અયા મગજ તેજ પ્રકાશ, એ રૂપ કુણુ કળે;
અવનિશરણુ શ્રી અવિનાશી, મહારૂપ કુણુ કળે.
કિરીટ મુકુટ યિર સાર, એ રૂપ કુણુ કળે;
શામે દિનકરનો ઝગઝાર, મહારૂપ કુણુ કળે.
શામે મૃગમદતિચક્ર લલાટ, એ રૂપ કુણુ કળે;
સુદ અષ્ટમી સોમનો લાટ, મહારૂપ કુણુ કળે.
શામે અભુજનેણુ વિદ્યાળ, એ રૂપ કુણુ કળે;
ભરી જુકુટી તે પ્રભુખ આઘાર, મહારૂપ કુણુ કળે.
મહારાટ કુંડળ લલકે કોન, એ રૂપ કુણુ કળે;
અંગ ઈદ્રું હજદરવાન, મહારૂપ કુણુ કળે.
શોભે લાલ પ્રવાળી અધુર, એ રૂપ કુણુ કળે;
હાસ્ય વદનમાં અમૃતપૂર, મહારૂપ કુણુ કળે.
નાસિકા શુદ્ધ શુદ્ધની અંચ, એ રૂપ કુણુ કળે;
ઝગકે હીરાકણી શા દંત, મહારૂપ કુણુ કળે.
જમુદ્વાવિજન કૌરવુલ હાર, એ રૂપ કુણુ કળે;
ઉર હાર સહિત યજ્ઞમાર, મહારૂપ કુણુ કળે.
શુદ્ધ શંખ ચરીખી દોટ, એ રૂપ કુણુ કળે;
ગણ્ડીએ અપમં ઉપર દોટ, મહારૂપ કુણુ કળે.
પેટ પોમણી કેસરી લંક, એ રૂપ કુણુ કળે;
કરનાં પીતાંગર પોળે રંગ, મહારૂપ કુણુ કળે.
અંધ. કામળી કલ્પા પાપ, એ રૂપ કુણુ કળે;
જેમાં મુનિયોનાં મન તલચાપ, મહારૂપ કુણુ કળે.

કર આનંદકંઠ્ય પાણ, એ રૂપ કુણ કરે
 ચંપ વકે ગદા અંબુજ ભણ, મહારૂપ કુણ કરે
 ચરણે ચિહ્ન પડ્યાં સંજુગ, એ રૂપ કુણ કરે
 ધન ચમર ને પદ અંકુસ, મહારૂપ કુણ કરે
 માતા દેખી થયાં દિગ્મુદ, એ રૂપ કુણ કરે
 જ્ય એળખ્યા ગરુડાદે, મહારૂપ કુણ કરે
 પ્રભુ ભાગીએ મનની બાંત, એ રૂપ કુણ કરે
 રણનાથ ખેડાવવાની ખાંત, મહારૂપ કુણ કરે
 તનુકનુ થયા પ્રભુ લલુચ, એ રૂપ કુણ કરે
 ધણી માલધુના સુરભૂષ, મહારૂપ કુણ કરે

પદ ૨ છંદ

કરે સ્વતિ કૌશલ્યા માત, આજે તપ તપ્યાં વિખ્યાત;
 જે પૂરણ પ્રેમ અખંડ, સચગચર સહજ બનાંક પ્રભુ નમુ નર
 જે ભૂમિતણા બુધાણ, કેમ માનું હું નાનું બળ;
 તારી માયાએ બૂલે બદ્ધાવ, મુલ્ય નેતિ નેતિ કરી માવ. પ્રભુ
 દિવ મનકાદિક બ્યાનમાં બ્યાવ, જેતી માયામાં સુદુ જુલાવ;
 મુને અચગજ આહું યાવ, મુખડું જોઈ મનડું દગ્ધાવ. પ્રભુ
 વિષંભ તને શું ધરાડું. જનનાકાંતિ શું રે મમડું ?
 માતા બ્રહ્માકાર ચર્ષ જ્યારે, મેલી વૈષ્ણવી માયા ત્યારે. પ્રભુ.
 હિંચા ઉચા મુજુર્તા જાગી, ધણી ભાલજુની જા.નિ ગણમી. પ્રભુ.

પદ ૩ છંદ

રાગ દીને વધાર્ષ, પ્રભુ પ્રમટયા પગમાં. રે.
 તનુકનુ ત્રાંભાળુ વડાં, ધડિયાળાં પજુપજાન;
 ચરણ ચોરે ચણા. કર મોતી થાશે વધાવ રાગ.

ધીનકિત ધીનકિત મૃદંગ બાજે, મુણકા ઠરતી ગાન;
 કનકપાત્રમાં મૃત ભરીને આખ્યાં બૂમિદાન. રાબ.
 કુંકમ ઠેરા પૂર્વા સાચિયા, આંગણે ઢળના થંભ;
 તરીયા તોરણ બાંધ્યાં બારણે, થમ રલો ત્રાટારંભ. રાબ.
 નવપદ્મવ ફળી રહી પૃથ્વી દિનકર તેજ અપાર;
 મૃત સતકાદિક ઓર પદ્માદિક, વેદ વડે મુખ્ય આર. રાબ.
 પવન પાવક અતિ ઉન્નવલ, દિનકર તેજ અપાર;
 સુરકારણ સારું અવતરિયા, કરવા બૂમિકાર. રાબ.
 બાણાળેવી જુવતે જોડયા, જન્માશ્વર જોવરાય;
 પળમાં પરાક્રમ એવુ લાસે, લવણ્ય ત્રિભુવનરાય. રાબ.
 સ્વપતિ કે છે જુઓ વળી, નિરમો એવું નામ;
 રામ રામ બાપી રલો છે, મહા રાજવસેત્યન રામ. રાબ.
 રૈવત સદૃશ જોવા આવે, દશરથજીને દ્વાર;
 દે આદર વહેચે સાકર, શલ્યાચાર્યા સદૃ બાળ. રાબ.
 નગરનિવાસી જોવા આવ્યાં, નાનાં મોટાં બાળ;
 એ મૃત બાળક સખજીપાળક, લાલજીભય દરનાર. રાબ.

૫૬ ૪ છું

હેલી, હોડા હોડા, મારા લાકડા લધુ વેશ, રૂઠ સમને તેડે. ટેક
 મળો છે પલુ કળ્યો ન બચ, નૌતમ નવલે રંગ;
 નીલમણિ શો શોભે છે રામવ, કૌશલ્યા ઝોછંજ. હેલી.
 બંદીબન બારણીએ બોલે, બચક ને ને વાણ;
 લુણ ઉતારે માવડી, ત્યાં દશરથ દે દાન. હેલી.
 મહીમંડળના મુનિ સો આવ્યા, પ્રજાને નામે પામ;

રાથે તો તપ પૂરણ કીધા, આખી અવધનું બાબ. હેલી.
 મુખડું જોનામાં મોઢ પામે, મનડું જળ્યું અમારું;
 સર્વે કળાએ ગોમે શ્રોવર, કાટિ કામ ઓવારું. હેલી.
 માનનીએ મોતીએ વધાવે, સજીને ચણગાર;
 બાલજીપ્રભુ રઘુનાથ મહારો, મુકિતનો હાતાર. હેલી.

પદ ૫ મું

આબ્યા અજોખ્યાના ધણી, આજ રામલાલા,
 રૂડે બાણુડે વેણ સુંદરપામ બહાલા. આબ્યા.
 હજે કંકુના હમ પાની રાતડી રે,
 કાસી બહાળી લાગે બહાલાજીની વાતડી રે. આબ્યા.
 ફોરી ઝંજરી તે રમઝૂમ રજઝૂરે,
 હમક થેઈ થેઈ રામલાલા કરેરે. આબ્યા.
 કરમાં ધનુષ્ય ને બાણ નાનાં ધર્માં રે,
 રામલાલાએ લોકનાં મન હર્માં રે. આબ્યા.
 રાજવ ભોચન તે બાલરામ પેખતા રે,
 બીજું બલ્બાને શિવ નથી દેખતા રે. આબ્યા.
 મારા રૂઢિપામાં ગમલાલા નામતા રે,
 ધણી બાલજીના બૂવત માખતા રે. આબ્યા.

પદ ૬ મું

તામ રંગે ગેબે એવા કોયમ્બાકુંવર, લાલા રંગે રીબે ટે
 હમ હમ દગ્ગા હેડા પમાલે, પાપે આંબે મુરુર;
 માર મગોને ઉપાધ દોડે, રંગે દરદરકુંવર રામ.

હર મહીને લાવે કૌશલ્યા, પરસાને મેલે;
 ગોત્રમખાનો ઘુનદીવડા; તે મૂઠીમાં ખાલે રામ.
 સુમિત્રા તો લાવે ગેવડી, બાળકને આપે;
 દરકા તો કોરાણે ફેકે પાળી લઈ આવે રામ.
 ધૂપરા ધસે ને ખાખડ હસે, ત્યારે બોધ કરે માતા;
 બાલપણાને ખસિદારી, બપ રાંદર વિધાતા. રામ.
 ધૂપરા ધમકે અનિ ધણા ધમકે, ને ઊતાવળા ચાલે;
 પગતણી જે કામળ આંગળીઓ; ચણિયારે ખાલે. રામ.
 અતિ આકુળિત યછને રે મૈયા, બારણીએ બેમે;
 રાવનણા મસ્તાના મેમળ, તેના વચ્ચે બધ પેસે. રામ.
 અતિ અકપલા કુંવર આપણા, કહો દિન કેમ જરો.
 ભાતણમજુને પડી ખાંધા, મેમને પાગે. રામ.

પદ ૭ મું

દેવ કમલા ભરે, પ્રભુ પગલાં ભરે. દેવ.
 કમળા કરતા પગલાં જરતા, ઉતાવળા ચાલે રાજકુમાર;
 લયકળા સિંહાસન ઝાલે બીના અપરંપાર. દેવ૦
 સિંહાસન મુકાવે રાજા, છતાં મુકાવે હાથ;
 મરયરે ફૂળે, કાંઈ નવ સૂળે, ઝાલી રહે કાંઈ સાથ. દેવ૦
 આફળિમે વળી ઉભા થાપે, ઉઘાળે અર્ચકાર;
 સદાયે અર્ચાગે કમળા, ગો કર્ગે શણગાર! દેવ૦
 મનમાન્યા મસ્તાના ચાલે, જેમ મહાલે માનંગ;
 પાલણપ્રભુ રત્નનાથ મારો, સદાયે રહે સંતસંગ. દેવ૦

૫૬ ૮ મું

રામબાળા બોલો, બોલોને બહાલ, રાધુબાળા બોલો.
 કરતોડીને હલે શેષદયામાત, કાઈ બોલાવો રામ એકવાર.
 કહેતાં સાઠ સૌના કામ રામબાળા બો
 ચતુરા એક ચક્રુ લઈ આવી, મુખમાં પદાઓ નાદ;
 આદિતવારે કર્યો દુલ્હો, જેથી બોલે રાધુનાથ રામબાળા બોલે
 હસતે મુખે કરે દુકારા, લખારા અપાર;
 શિશુપલ્ય સંપૂર્ણ બાંધે, આઘપુરુષ અવતાર, રામબાળા બોલે
 શાનદષ્ટિથી ગુરુ નમે છે, ઉત્તર અળગો આલે;
 વિરમી તારો વડો દીકરો, આ સા મંડા ખ્યાલે રામબાળા બોલે
 પગમાં બાંધાંક લાગો સગ્ગલે, વાણી ન પડેયે વેદ;
 અગમને તારી ગમ નહિ, તો કુલે કળાએ બેદ રામબાળા બોલે
 વસિષ્ઠ સામું વેગે ભેતા, મુખેથી કશું માત;
 સાક્ષ્યમશ્ન રાધુનાથ મારો, મુક્તિનો છે ભત રામબાળા બોલે

૫૬ ૯ મું

નાચો નાચો નિર્મળ નાચ, ગામ લાલ	ટેક
શાંત ધુધરિયાળા ધૂમતા કેસ કરો,	
નાચ નાચે ને કુદના, ખન થાકે.	નાચો
કાને મકરાકૃત કુકળ કાળે	
ગમ નાચે ને દુસ્મનનાં ગન ગાકે.	નાચો
કહે કોરુષાર્મણ મણેક અનત,	
ધુધરિયાળી ગેલ્યો ને કરો તીલે ફત.	નાચો
ઉરલયુ શુભવાંચન માળા,	
નાચો ગોઈ ગોઈ અનપ્રતિપાળા.	નાચો

પ્રભુ ઢળો પડે ને મેઠા પાપ;	
મૈયા મુન કરીને આપે પાપ	નાચો૦
પાયે રૂમઝૂમ નેપૂર વાળે;	
ઠંદિ કંદોરે મેખલાના ઘેર આળે.	નાચો૦
આલો સખી જોવા જઈયે;	
ભાલજીપ્રભુને આપુ કહીયે.	નાચો૦

પદ ૧૦ મું

મૈયા લાલને જીજીમારે, આલો જોવા જઈયે.	૨૬૦
છોશ સાકડે રાખીને, હાલે માથે ચાક;	
ધુધરિયાળી ગોઠણી ને માથે મોતી લાગ.	મૈયા૦
કાને મરરાકૃત કુડળ કેરી જોડ;	
નાકે જુલાખ ને મુખમાં તબોળ.	મૈયા૦
મૈયા મુખકું ઘોઝીને કરે કેસરની આડ;	
વળી નેત્ર સમારી કરે દબકકુ ગાલ.	મૈયા૦
બાહે બાણુપદ ભેરખામા સોનાની સપકળ;	
વીટીએ જડિયા હીરા જેમ તારમકળ.	મૈયા૦
કંદિ ત્રોટી કંદોરે ધુધરીના ઘેર;	
હારી પેરી જાઝરી ને પાની રાતી ચોળ.	મૈયા૦
રાજનીતિનાં રમકડાં એ માગે ધનુખ આપ;	
ભાલજીનામ્રજુ તારી ગહનગતિ અમાપ.	મૈયા૦

પદ ૧૧ મું.

બાઈ કાઈ બતાવો	રામલાલા	૨૬.
મેલો કેડેથી ઉતાર્યો	કથુ કામ પશુ;	
મારી નજર ચૂકો ને રૂંકે	રતન રમ્યું.	બાઈ૦

હા હા હોં અનુચર, ભુઓ પાશુ પીએ પછી;
 બાઈ, બહારે લગણો, એને ખમા ખચીત. બાઈ૦
 મુનિ વરિષ્ઠ વદ્યાથી કરે મન વિચાર;
 બાઈ, રામરામ એ રામ ગમે સકળ મંસાગ. બાઈ૦
 હા હા હોં અનુચર, જર્જ ભુઓ ચારે દેશ;
 બાઈ, રામ તાગે સોધે વળા શેષ ને મહેરા, બાઈ૦
 રાન રાતા તાતા યાગે, ને કરે સરજૂમા ગાથ,
 ભાલભુમજુ રઘુનાથ લગણા, કૌશલ્યાની ગાથ. બાઈ૦

૫૬ ૧૨ મું.

મૈયા બાવરી ચાઈ રે, મૈયા બાવરી ચાઈ,
 પ્રજુને લૂધડે લપેટયા, લાસ દીકા નહિ રે મૈયા
 હેલી ગાદમા લાલીને હીડે બાઈ માનો,
 એવો ચંચળ ચોગ કમ ગલો જાનો. મૈયા૦
 હેલી આચર્ય એવુ, તે શું કહેવુ યુને,
 આવો ચંચળ ચક્રાગ, બાળ વરસો જાને ? મૈયા૦
 પરાબહર્મા પરાક્રમ નથી જાણ્યુ મોડું;
 એવું સરજુ કરો વિરંચીએ વિશ્વમાં જોડું. મૈયા૦
 શિવ સનકાદિક ધર્મ ગમે જો, બ્યાપો ચૌરે લોક;
 વળા કૈશ આવે નેત્રમાં, તો હિંચા કરે કોક મૈયા૦
 હેલી શાં તપ કીર્ધા માતાએ, આ જોહજે મહાલે;
 ભાલભુમજુ રઘુનાથ, માતાનો પાલવ ઝાલે મૈયા૦

૫૬ ૧૩ મું.

પ્રીત પાડે કૌશલ્યાણ સોગ, ગધોજા મારે ક્યાંય ગમે;
 મારે જામળ જાળકિંગોગ, રઘુના મારે ક્યારે ગમે
 નથી લાકડો લક્ષ્મણ સંગ, રઘુના મારે ક્યાંય ગમે

આનંદમાં છિપાડે અગ, ગધુના મારો ક્યારે રમે
 માતા શોધી વળ્યા ધામોધામ, રધુના મારો ક્યારે રમે
 છૂપ્યા ભગતના બીતર ગમ, ગધુના મારો ક્યારે રમે,
 દેશ દેશ દોડાવોને બૂપ રધુના મારો ક્યારે રમે,
 શકે હજિ ગયા ભારે બૂપ રધુના મારો ક્યારે રમે
 જેને હોય કુવારી કન્યાય, રધુના મારો ક્યારે રમે
 પ્રીત કારણ પગપથ યાય રધુના મારો ક્યારે રમે,
 કાઈ શોધોદે સિવજીના મન, રધુના મારો ક્યારે રમે
 જેને લગન લાગ્યાં નિચઢન રધુના મારો ક્યારે રમે,
 મૈયા ઉભી યાય ને દળે ધરણ રધુના મારો ક્યારે રમે
 ઝવિના હૃદયમાં ખૂચ્યા ચરણ, રધુના મારો ક્યારે રમે
 ગઈ મિથુલા તે મહેલમાં, રધુના મારો ક્યારે રમે,
 પહોડયા પારણે પુરુષપુરાણ રધુના મારો ક્યારે રમે
 મદ્રા નિદ્રામાં છે મારો નાથ, રધુના મારો ક્યારે રમે,
 ધણી જાણણના સુખ સાથ રધુના મારો ક્યારે રમે

પદ ૧૪ છું

મૈયા કાંઈ કરો ચિતાય મૂને પારણે રાવવરાય
 પોદયો પારણે ગલવગાય મૈયા મંવ કરો ચિતાય
 પારણે પોદયા પુરુષ પુગણ અણિરે કોટિ ઉઘ્યા બાણ મૈયા૦
 દાળ્યા નીચે લક્ષમણ બેઠ જણે નારાયણ પર શેવ મૈયા૦
 શીરો સિચિત ઘઈ કેવેણ કુકુમ ખરી ખડ્યાં છે નેણ મૈયા૦
 નાસિકા નિદ્રામાં લરપૂર વેરી વિદન નહા જેમ દૂર મૈયા૦
 મૈરવુજ ધૂનડુ ખૂચ્યુ બાણ અણીએ બેટયા ચારે બાય મૈયા૦

કુસાસો બૂંદીરસો જોમ ચરણ, કમળા ગાંધતી હોવ જોમ ચરણ. મૈયા
કદિ કદારો ખૂંચો ખેલ, જાણીએ વિરચીએ પાડી રેલ. મૈયા
હિંદાડી અપકિયાળી નેણ, ભાલજી ભરખવ ભજરો વેણ. મૈયા

પદ ૧૫ મું.

કરં ચાપટ ચાપટ પાણ, કરં ચાપટ ચાપટ પાણ;
રમેા ગમેા રધુના ગમ, કરં ચાપટ ચાપટ પાણ કરં ચાપટ.
ચાપ્પા સહા ચાપ્પા જોક, ચાપ્પા નિત્રમ ચાર;
વિષવાસુ ને વસુધા ચાપી, કાષ્ટ ન પામે પાર કરં ચાપટ.
જણુ ભાતને માતપિના રે, ગાવ ધરૂી ધર માવ;
અત્રમ અગોચર અતિશે કહા, કરનાનાં પર કાંવ કરં ચાપટ.
પાપજીયા પરડે ને સહરે, નેતે કુપાવે માત;
ભાવજીમણુ રધુનાથજી, સરને કરે જ્ઞાત. કરં ચાપટ.

પદ ૧૬ મું

નાવિક વગનો મોલિયો, સાંભળો મારા સ્વામ ।
સાચ સદુકો નાવે મેસો, નદિ બેસાઈ ગમ;
વાનાં મે સાંભળી જે-ચરણરેણી અપાર
અદભ્ય તાં ઘષ્ટ સ્ત્રી સદો પાપાણુ શીટી નાર.
આલ્પવિદ્યા મારી એ જે, જુઓ મન વિવેક.
સ્ત્રી યાતાં વાગ ન ભાજે, કાષ્ટ પાપાણુ એક.
આલ્પવિદ્યા ભાજે મારી, આજે એક સ્ત્રી છે શેક.
મે મળીને રૂ જામે । શી કઈ તાં પેર
દસી રિધામિત્ર મોલિયા નગજીરેને સ્ત્રી ચાવ
તે મારે મંજાળજી લખને, પખાળો દરિયાવ.
દસીને દગિ દેડા બેડા, રામ અચરણુંબંડ.
નાવિકે મંજાળજી લખને પખાળા તાં મળું.

(" ભાલજી " પૃ. ૧૩૮.)

પરિશિષ્ટ ૨ જી

પાંચાળીની પ્રાર્થનાનું નરસિંહ મહેતાનું અગ્રગણ પદ મેં મારા મોટીભેન જી. સ્વ. ચચળમેન પાસેથી ઉતારેલું અને તે દૃઢ તોધ સાથે “ કૃષ્ણવિષ્ટિ ” માં હપાવેલું પણ હવે આ પદ મારી બેન કે જેમની હાલની ઉંમર ૫૫ વર્ષ ઉપરાંતની ને તેમણે બચપણમાં અમારી પાડોશમાં રહેતાં ‘ રામ ’ હપનામધારી એક લગભગ ૬૫ વર્ષની વયનાં અધ ભક્તમાઈ પાસેથી કંઠસ્થ કર્યું હતું ‘ રામ ’ અધ અને અલગ હોઈ તે પણ નાનપણમાં આ પદ કંઠ પર પરાએ શીખેલાં એમ જણાવતાં એટલે પાંચાલીની પ્રાર્થનાનું ૧૬ શ્લોક જૂનું હોઈ તે નરસિંહ મહેતાની કૃતિ હોવાનું માનવા હઠકત નથી જો કે કંઠ પર પરાએ તેની ભાષા આધુનિક બની ગયેલો છે, તો પણ તેના ભાવ અને ગંધનાં કદા તો આપણી પ્રાચીન કવિતાશૈલીના જ રહેલાં છે

આ પદ આખું અહિં ઉતારેલું છે. તે પદમાંના કેટલાક ભાવ અને હિંમતો તથા આખીને આખી કહીએ ચોક્કા ફેરફાર સાથે બાલકુના “ કૃષ્ણવિષ્ટિ ” ના પદોમાં ચળી આવે છે. એટલે બાલકુ નરસિંહનું આ પદ સાંભળ્યાનું અનુમાન કરવું પડે છે “ કૃષ્ણવિષ્ટિ ” નાં પદ સાથે તુલના કરતાં જેવા ભાવ તથા કહીએ પદની નીચે પાદટિકામાં સગપાવી બતાવેલો છે.

નરસિંહ મહેતાનું આ પદ તેમના કોઈ જાના કાવ્યના એક અંકોડા જેવું હોય એ પણ બનવાજોગ છે.

નરસિંહ મહેતાના આ પદમાં અને બાલકુના ‘ કૃષ્ણવિષ્ટિ ’ ના પદોમાં જે સામ્ય કોઈ કોઈ સ્થળે જેવામાં આવે છે તે પરિ. ૪ માં જતાવેતા પદ ના સામ્ય જેટલું સ્પષ્ટ, ખૂલ્લું અને દુરત નમરે તરી આવે તેવું નથી એ સામ્ય માટે બેઠિનું પ્રેરણાસ્થાન જો સામાન્ય ૧ હોય તો કદાચ બાલકુ ઉપર નરસિંહ મહેતાના આ પદની અસર હોવાનું જૂની પરંપરા અનુસાર માનવું પડશે.

ધમ્મી વાગળના કાળની લોકવાણીના સરોવરમાં કમળોની પેઠે તરી રહેતાં બજનો, ગીતો, ગાથાઓ, ચાતુકિતઓ વગેરે પણ આવા સામ્યના કાગળરૂપ બને છે, એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ મૂળ રામાયણ કે મહાભારતમાં ન હોય તેવા ગમસોતા કે પાકવેતે લગતા પ્રસંગો લોકવાણીના કમળ સરોવરમાં તરતા કોક વાર મળી પણ આવે છે એવા પ્રસંગો કે એમાંના બાવો, ઉકિતઓ વગેરે એકથી અધિક કવિઓને પ્રેરણાદાતા થઈ પડે અને કદાચ એ રીતે આવા સામ્યના કાગળરૂપ બને એ સંભવિત છે

પણ લોકસાહિત્યનું અને પ્રાચીન કવિતાનું મનઃપ્રપણે અને પૂર્ણ ચીવટથી વધુ સરોવરન ન થયા ત્યાં સુધી આ બાબતમાં કંઈ ચોક્કસ વિધાન કરવું શક્ય નથી એટલે બાલણ ઉપર તેના જ્યેષ્ઠ વયસ્ક સમકાલીન નરસિંહની અસર હશે એમ કાલ મનાય છે

અતઃપત, નરસિંહ મહેતાનો નિશ્ચિન સમય વિ સ ૧૪૭૦-૧૫૩૬ માનવામાં આવે તોજ, નરસિંહની અસર બાલણ ઉપર થઈ એ માનવું કંઈક બ્યાજબી લેખાતું પણ જો નરસિંહનો જન્મસમય શ્રી મુનશી કહે છે તેમ અને સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયા અનુમોદે છે તે રીતે (૧૫૩૦ થી વહેલો નહિ અને ૧૫૮૦ થી મોડો નહિ) માનવામાં આવે તો જિલ્લી રીતે બાલણની અસર નરસિંહ ઉપર થવાનું કહી શકાય *

બાલણની હસ્તલિખિત કૃતિઓ નામરોના ઘરોમાંથી મળી આવી હતી અને તે હવે નામરોમાં પ્રિય થઈ પડ્યા હતા, એમ જણાય છે એટલે નરસિંહ મહેતા કાલક્રમના ધોરણે બાલણના અનુગામી હોય તો તેમણે બાલણની કૃતિઓ વાંચી સાંભળી હોય એમ માનવા પૂરું કાગળ મળે છે

* નરસિંહના સમયની ચર્ચાના ખડનમડન માટે જુઓ 'કવિચરિત' ભાગ ૧ પૃ ૩૬ થી ૪૮ તથા શ્રી ક મા મુનશીકૃત 'નરસિંહો બહુ હરિનો' તેમજ શ્રી ૨ ક સાચીની હાગમાગાની પ્રસ્તાવના વગેરે

બાલજીના પુરોગામીત્વ સળધયા નવીન આધારો સદ વિસ્તૃત
તાર્યા આ પુરતના ઉપોદ્ધાતમા કરેલી છે તેમા નર્ગસિદ્ધતા સમયનો
નેશ્ન્ય કરી ભાલજી તેનો પુરોગામી હોવાનું સ્પષ્ટ થતાચુ છે

પાંચાળીની પ્રાર્થના

પાડવ જુદું ગમવ ને રે મેહ, જોશિયાળી સખામા રે પેકા,
પાડવ બસુવુ ને મસુવુ વિચારો, જુમડુ ગમે ગજ વિચારી
હાર્યા હાર્યા પોકાતો રે દાક ' હાર્યા દરિતનાપુરનુ ગલ,
પાંડવ વાત વિચારી મન ધારી, હવે હાર્યા દ્રૌપદી નારી
એમ જોહ્યો દુર્યોધન અહ મારી, જોલે જોસે પાડવ રી નારી
પદ્ધિ નને મળે લીધો છે ઘેરી, જોતે મેસે મદા લીમ રી
એમ કહીને દુશાસન ધારો, જમ સતીનો પાલન સાલો
સતીએ વાત વિચારી મન ધારો, પાંડવ ધૂત ગમતાં જોમ હારી
ધાળે ધાળે અનાથોના નાથ, મારી લલ્લન વગારે રે હાથ,
માફ તન રે ઉમારુ ધારો પશુ ખાનાની પત જાગે
ને તો દરો દિશાઓ નિહાળી મારી વરે ન નાથા મોગાગિ, ૨
એમ કહીને કટાર રે સાલ એટલે આળ્યા દુવારમથી ધાઈ
સતીની મીડે આળ્યા જુમદીસ મેની ટાળળે રૂદિયાની રીસ
આસન આપ્યું છે અવગા રે હાથ આવી જોડા ત્રિભોવન નાથ
મેની કહોને રે મારા સમ પાંડવ જુમડુ ગમતા હતા કેમ
પાડવ જુમડુ ગમતાં તા જપારે, હું તો નોતો દુવારકામા ત્યારે, ૩
જો જાણુ તો બહેલો આલુ, મેની થાતો કલેશ સમાલુ ૪

૧ સરખાવો - ' ભણ્યુ મણ્યુ પાંચે વિસાણું તેજ ગાયક્યો
ગમતા હાયુ ' (કુબ્જવિષ્ટિ પદ ૧-)

૨ સરખાવો - ' વિહવ વહારે નાચ્યા ઘાઈ, નેજ યવા છે પાંચે
ભાઈ ' (કુ વિષ્ટિ પ. ૧-૩)

૩ સરખાવો - ' મે તો જાણ્યુ નહિ નાહાગ મમ પાડવ હુન ગમ્યા
તે કેમ ત્દમને દુખ પડ્યુ જિવારે હું દારકા નરોતો
તિવારે ' (કુ વિ પદ ૨-)

૪ સરખાવો - ' જો જાણું તો ચારીતે આલુ લિખતો જો દલેશ
સમાલુ ' (કુ વિ ૨-૩)

હું તો પાંચાલો રે કહેવાણો, સહુ કોઈને એક જ સ્વામી
 પાચ બેઠા બેતોપી મારો લાજે, મારી બહારે ન ધાયા મહારાજે x
 કહિયારે રે નરિયાની પાલે, રાંક ગી ગી અવધાવે પ
 હુ યાસને ચીર મારા તાણા, રાગ ધર્મે નબળા ન અણ
 ગાળ ધર્મ કંઠ્યુ રહ્યા જોઈ, મારી બહારે ન ધાયા કોઈ
 તે ને કહેવાયા ગળ રે ધર્મ મારી વેળે થયા અધર્મ
 સની તાણા તમારા ચીર, તેના હાથ કપાવું રાખો ધીર
 એના સોએ સાથે સહારે, બેની વીરે તમારે કહેવાઈ
 જેની તરિય સૂઝ ના જોતો એની રાણીઓ કરાવું હું રાત્રી ઇ
 ને કોઈ પાંકવનુ પદ મળે, એનાં કાવના રે અધન નરો,
 મને મળ્યો નરસૈયાનો સ્વામી, સની દ્રૌપદી આનંદ પામી

x આ તમા આની આગલી પકિતના ભાવાર્થ સાથે સંગ્રખાવો -

' કેશવજી ' હું શુ કહે જો પ્રીતિ પચણ મારી રે

ઓહ જોતાં મહારે સુખેસુખે છે ગાંધી રે " (૬ વિ. પદ ૪, કડી ૧૧)

પ. સંગ્રખાવો - " કડીઆરોએ બીને પાલે, રાંક ધર્મ ગીને આલે "

(૬ વિ. પદ ૧-૬)

૬ સંગ્રખાવો - " ત્વવાગે મારે સારે ગાઈ લીગમ કોળ બહા ત્યાં

જોઈ ' (૬ વિ. પદ ૧-૩)

૭ સંગ્રખાવો - સથ સવગાને હું મારો રાત્રી રેખાડું હું એકેની -

ન્યામી ' (૬ વિ. પદ ૩-૪)

પરિશિષ્ટ ૩ જી

નરસિંહ મહેતાનું “ સાબળ રે તુ સજની મોરી, રજની કઈ પેરે ગમીએ” પદિતવાળું પદ બાલક્યના “ કહેરે મૂને કામિની તુ ક્યા શ્યામે બરાણી” એ પદ સાથે ધણ મળતું આવે છે. તે બેની તુલના કરી કાના કુવર કાની રૂબી અસર હશે તે સમજવા માટે બેઉનાં તે પદ અત્રે ઉતારેના છે. દયારામની આ ભાવવાળી ગરમીની કેટલીક કડીઓ પણ પાદટિકામાં તુલના માટે આપવામાં આવી છે

(૧) નરસિંહનું પદ

“ સાબળરે તુ સજની મોરી ! રજની કઈ પેરે ગમીએ ?
 ગોહનછમે મદિર છોડ્યા, એ કુખ કાને કહીએ ? સાબળ
 સાબળ મજની વાત કહું એક, પ્રેમની મીઠા મીઠી
 સરોવર પાણી અમે ગાતા, નદને કુવર દીડી સાબળ
 પૂરેથી હાડિ હસતા આવ્યા, પમની ભગવી આડીછ,
 પાણુ ફરીને જોવા લાગી મુખવજોને છટી સાબળ
 હવડે વેણુજ મૂથી ફૂલી, આવડી કાં વેગણીછ ?
 એહવો ગસીએ પ્રાણુ મલ્યો, તારી વેણુજનાખી વેરી ? ૧ સાચુ મોઝોની
 કંઠ તમે વર્ષ જોવા લીધી, મસ્તક ભમરો બેઠો છ
 તે ભમરો ઉડાડતા રે, માહારી આપડે લટ છટો ૨ સાબળ

૧ “ કાલ મે તારી વેણી મૂથીલી, છટી ક્યમ વિખરાણી ?
 એવડી થી ઉતાવળ પડી જે, કુવડી નવ બધાણી ? સાચુ મોઝોછ.”
 —(દયારામ)

૨ “ કાળો તે ભમરો જિગ પર બેઠો, ઉડાડતા સેર છટોછ,
 ન્યમત્યમ ફરીને બાધતા વચમાંથી નાકી વૂનો સાબળ
 —(દયારામ)

હવડે કાળજી સાર્યા હતા, આવડા ક્યારે લોલાંછ ?
 એકવો ગસીઓ કાણુ મલ્યો, તારે નયણે નીગ દાઢ્યાં ? સાચુ બોલોની
 વૃદાવનમાં મારગ જાતાં જેસે આખ જગણીછ,
 ચોળી-રોળી કાઢતા મારાં કાળજિયા રેલાયા સાંભળ
 આવી તારી કામળકાયા, હૈડે હાર હાંખી ઉઘ્યાછ,
 એકવો ગસીઓ કાણુ મલ્યો, તારા હૃદયે નહોત દીધા ? સાચુ બોલોની
 મુદ્દ પોપટ આવ્યો હુતો, દીકો નોતો-મે સાસોછ,
 તે પોપટ મને કખ જ માર્યો, તે ઉડતા નહોતજ વાગ્યા ૩ સાંભળ
 કાળી અતનસની ચોળી રીવકાવી, આવડી ક્યા રોનાણીછ ?
 એવો ગસીઓ કાણુ મળીઓ, તાકરી ચોરી ચ ચોળાણી ? ૪ સાચુ બોલોની
 જુગરે મુઝો ચગીમગી ચોળી કીરી તગીછ,
 સગળેખનમાં રે પહેગતા, ચોળી તમક કમનિ વૂટી સાંભળ
 અવગો ચણીઓ પહેર્યો સુદરી, જ્યમત્યમ સાકી વીટીછ,
 એવકો જિતાવગ શી હુતી તે વજ પહેર્યા વાળો ? ૫ સાચુ બોલોની.

૩ “ મધુર્ગ વાચક પોપટ બોલ્યો, તેને મે જમ અસ્યોછ,
 ચચત ચાચ જરીને નાકો, તલ્લખુ ત્યાંથી છુટો ” સાંભળ
 —(દયારામ)

૪ “ આ ચોળી અતલસની પેહેરી, સમજરે વખાણીછ,
 ચોળીની કસ કદા વૂટી ? તુ આવડી કદા ચોળાણી ? સાંભળ ”
 —(દયારામ)

૫ “ અવગો ચણીઓ કેમ પહેર્યો છે ? જમ તેમ વીટી સાકોછ,
 સગલ કમનિ સુદરી ! કાવાં વજ પહેરોની વાળો સાચુ બોલોછ ”
 —(દયારામ)

સરખો સૈયરોમાં સાદ પડ્યો ને લરનિદામાંથી જાગીછ,
સૈયર દેરે દારણે મેં વસતર પહેર્યાં વાળો. ૬. સાંભળ.

આવમાં પુષ્પો ક્યાંથી આપ્યાં ? ક્યાં તમે બહેંદી આપ્યાંછ ?
એકવો રસોચો કાણુ મળ્યો, જે ફૂલમાં પોદાડ્યાં ? ૭. સાચું બોલોની.

પ્રથમ પોણે પેસનારે જમને સહામા મગીઆ વનમાળીછ,
ફૂલ લપને મદારે અતક મેધું, વાચા તેની પાળી ૮. સાંભળ.

હરિ કાળે દાર ગૂંધાવું ને ઝીણા વેદ પડાવુ છ,
વનમાળી માહારે ચિતે હોય તો સર્વે જમને પહેનવું. સાંભળ.

જે પૂછવું તેનો ઉત્તર આપ્યો ને જોમતા મંવાણીછ,
સહુ સૈયરમાં સમોની યાવા, સધળે વાન વંચાણી. સાંભળ.

ગાય શરિયેને શાભળે રે એકવી પ્રેમી જનની વાણીછ.
નરસૈયા આ રસમીનેરે જાગતાં, પાવન યાચે પ્રાણી." સાંભળ.

૬. " સાદ ના સૈયરે કીધો, ઉપાવગી વેગે ચાલીછ,
અવગો ચણીઓ પહેરી દીધો, દવે વસ્ત્ર પહેરીશું વાળો. સાંભળ "

—(દયારામ)

૭. " આવમાં પુષ્પ ક્યાંથી વારે ? તુજને કાણે આપ્યાંછ ?
એવો રંઝરસોચો ફૂલ મગીઓ, પ્રેમ કરીને ચાપ્યાં. સાંભળ."

—(દયારામ)

૮. " સુરજગ્યાએ હું પોણે જાગી, વારે મળ્યા વનમાળીછ,
સમ આપને મુને તેજે આપ્યાં, તેની પ્રતિવા પાળી. સાંભળ."

—(દયારામ)

(૨) ભાલણનું પદ

- " કહે રે મને ઝામિનિ, તું ક્યા ધાસે લગણ્યો ?
 પરસેવો એમ ક્યા વળ્યો, તારી ભર જોઉં બીજણ્યો ? સાચુ મોલો
 રાધા કહે જૂલો પડો વાટ મેં નવ જણ્યો,
 વનમાં બેની એકનો, અતિસે । ત્યાં ઉગાણી સામજ સજની
 જાજ વેણી મૂચી હતી તે, છુટી દમ વિખરાણી ?
 ઉનાવળ એવડી કહે રી, જુડી નવ બધાણી ? સાચુ મોલો
 ભરશે આવીને બેડો, ઊરાડતા રીઝ છૂટ્યુ જ,
 જલ કરીને માધતા વચ્ચેથી નાહું નૂત્યુ ■ સામજ
- " અતલસની ચોળી નવી સોરઠાવી, સહીયરે વખાણી,
 તે ચોળીની કસ ક્યા વહી, આવડું ક્યાં ચોગાણી ? સાચુ
 મહારૂં હૈયુ આવ્યુ કું ખવા, વાચે કરીને કાંધુ જ,
 પીડ દાળવાને મેં ચોળ્યુ કરે કરીને ચાંધુ સામજ
 ફૂલ આવડા કહા ઘડી મારગ કાણે આપ્યા ?
 એવો રસોચો કાણુ મળ્યો, જોણે પ્રીત સહિત કરી ચાખ્યા ? સાચુ
 વાઢીયાં ઘેર આવતા, મુને મળ્યો આ - વનમાંથી,
 સમ નઈ તેણે આપ્યા વાચા તેની પાળી સામજ
 મુખ તમોલ દીસે બણો, લાગ્યા બે લોચનજ,
 મુખ સરખુ અતિ જાસે છે, દીધુ જ મુગજ સાચુ
 નીસરતા માતાએ મુને ખીડી લઈ ખવરાવી,
 તમોળ લઈને આખ આપ્યો, ખરખગવાને આવી સામજ
 દાર દેયે ઉઠ્યો છે, કામળ તાર તનજ,
 જણ્યોએ છીએ જે વહાલો મળ્યો, દીધું છે આલોચન સાચુ
 ચટીક મણિની માગા હતી, દીધી તે મેં લોધી,
 મોનજ જણ્યો દવા ચાપી, તતલજ નાંખી દાંધી સામજ
 અપરખ આ ક્યા બેઠા છે, કરીરે નખ લાગ્યાજ
 તરણી તાર તનમા કામ જાણ આ વાચા ? સાચુ

પોપટ અતિસે મીઠું બોલતો દોડા ને મેં ઝાલ્યોજી;
અધર કંખ નખ દેઈ વશૂઓ, તતયથ નાસી આલ્યો.
કસ્તુરી એ ક્યાં અડો પરિમળ અતિ ગધાગેજી,
મેં કહીએ દોડા નથી, એવા આવે વાય.

સાંભળ.

સાચું.

શિયાએ મૂગ બેઠો હશે, હું ત્યાં જઈને બેઠીજી;
પ્રસેદ થકો તે વાસના, મારા તનમાં પેડો
ચરણો અવળા કિમ પહેર્યો છે, જીમતીમ પીટી ફાલીજી,
સ્વસ્થ થઈને સુદરી, વસ્ત્ર પહેરે વાલી.

સાંભળ.

સાચું.

સાદ સેવરે કપો, ઉતાવળ અત્ય દરીજી,
જીમતીમ વોટી નીસરી, હવે પહેર્યું ફેરી
પાછળ શા માટે પડીને, ગઈ હતી તુ વહેલીજી;
સાચ અમરો મહેલીને, ગઈ હતી ત્યાં પહેલી.

સાંભળ.

સાચું.

વન મંદિ બૂલી પડી, બેડી એકે કારજી.
જાણું પકડી પામ્યું તમને, તેણે લાગી વાર.
શ્યામસુંદર તમને મળ્યો, એની દીસે સગમજી;
ઉતર તુ જે આપાં છા, જાણો તુજ અવુરાર્ધ.

સાંભળ.

સાચું.

જેણી વાટે હરિ હોય, તેણી વાટે નહિ જાવુંજી;
આજ જો હરિ દીકા હોય તો, કહો તેવા સમ ખાઈ
સમ તો તેને સુખડી, જે ચાલે બક્ષિચારજી;
સાચુ તે ક્યાંથી બોલે, જેને મળીઓ યાગ.

સાંભળ.

સાચું.

જે જેવું હોય તે તેવું જાણું, મારે નહિ કાઈ જાનુજી,
પોતાનું જૂઠું કહો તે, પરતુ સાચુ માનુ.
એ કામ ત્યાં એવું છે જે, કાઈએ ન બોલે સાચુંજી,
હૈયા માંહે જાણું છું, પણ તારે ખોલે શયુ.

સાંભળ.

સાચું.

નેમ મદારે એવો છે જે, પરપુરુષ ભાઈ બાપજી.
આવશ્યક રહ્યાયજીને નામે જાયે પાપ.

સાંભળ. "

આ તરો કવિઓનાં એકજ વિષયનાં પદ એટલાં મળતાં મૂકતાં છે કે તેની પંક્તિઓ એકબીજામાં સેળમેળ ચઢ જાય તો ફરી ફરી પાડવી મુશ્કેલ જાનો જાય. આટલી હદે સામ્ય-અનુકરણ થા કારણે હોઈ શકે ?

બાલણ જેવો ચક્રતિસંપન્ન કવિ સમકાલીન નરસિંહ મહેતાના પદનું આવું ખુદમેખુદનું અનુકરણ (અપહરણ મથાપ તેવું) કરે તે માની ચકાવ તેમ નથી છતાં પદની રચનાશૈલી, સંવાદની વિગતો અને બાવો એ બધાનું આટલું સામ્ય કોઈ પણ જાતના અનુકરણ વગર શક્ય નથી, એ પણ સાચું છે. ત્યારે આના હવે એ ખુલાસા સંબંધિત જણાય છે:-

૧ બાલણ અને નરસિંહના સમયમાં આ બાવનું કોઈ લોકગીત જનતામાં પ્રચલિત હતું, જેને પોતપોતાની રીતે કામ્યમાં લાગવા એ બેક કવિઓ લલચાયા હશે અને તેને પરિણામે બેકનાં પદોનું મૂળ પ્રેરણા-સ્થાન એક હોવાથી આટલું સામ્ય બંનેનાં પદોમાં આવ્યું હતું.

૨ નરસિંહ અને મીરાંના નામે પાછળથી અનેક કાવ્યો બીજા બાના લોકાએ રચીને કાવ્યાન્તે એ બકતોનાં નામ જોડી દીધાં છે. તેવી રીતે આ પદ નરસિંહને નામે પાછળથી બીજા કોઈ કવિએ રચીને જનતામાં વહેતું મૂક્યું હોય અને તેણે બાલણના પદમાંથી આની પ્રેરણા લીધી હોય એ પણ સંભવિત છે.

આમાંથી પહેલો ખુલાસો મને વધુ પ્રતીતિકર લાગે છે એટલે આ પદનાં મૂળ કોઈ લોકગીત પ્રાચીન ગીતમાં રહેલાં હોય એમ અધાર્થ આવે છે.

પણ તો પછી દયારામની પ્રેરણા વિશે શું માનીશું ? દયારામે તો બાલણમાંથી ખૂબ પ્રેરણા લીધી છે. તેની કૃષ્ણશીલાની કવિતામાંથી આ વાત સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે. એટલે દયારામે બાલણનું આ પદ જોઈને તેમાંથી પ્રેરણા લીધી હતી એમ માનવા હરકત નથી.

પરિશિષ્ટ ૪ થું.

બાલજી અને નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓમાં તમા સામ્ય દેખાય છે ત્યાં બાલજી ઉપર નરસિંહ મહેતાની અસર હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. બાલજીને નરસિંહનો લઘુવપરક સમકલીત માનવામાં આવે છે, તેથી તેના પુરોગામી નરસિંહ મહેતાની અસર તેના કાવ્યોમાં હોવાનું માની શકાય. પણ વીસમી સદીના ખીન્ન ચરણમાં નરસિંહ મહેતાના જૂઠ્ઠામાન્ય સમય વિષે શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે અને નરસિંહનો સમય લગભગ સોતેર વર્ષ જોડેલો પાછો હોવાવા સમજા દલીલો છુદાછુદા વિદ્વાનો દ્વારા રજૂ થયેલી છે. તે દલીલો શ્રદ્ધા રહે તો પછી બાલજી નરસિંહનો પુરોગામી હોય અને તેની અસર નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ ઉપર પડેલી છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય.

આ પ્રમાણે હોવાથી બાલજી ઉપર નરસિંહની અસર ચોક્કસ ટોડી ખેસાડના પહેલાં નરસિંહના જૂઠ્ઠામાન્ય સમય સામે ઉઠાવેલી શંકાઓ વિચારમાં લેવા જેવી છે. આથી આપણે અહીં તે વિષે થોડુંક વિવર્ગાવલોકન કરી લઈએ.

સ્વ. કવિ નર્મદાશંકર, રવ ઈન્દ્રારામ સુવંશમ દેસાઈ અને સ્વ. દરગીવિદ્વાસ દાગ્રદાસ કંઠાવાળા જેવા જૂના લેખકોએ પોતાના જમાનામાં પ્રાપ્ત મહેતાં સાધનો ઉપરથી, નરસિંહ મહેતાનો સમય સંવત ૧૪૭૦-૧૫૩૬ સુધીનો માનેલો હતો. લાંબા સમયથી નરસિંહનો તે સમય બધા વિદ્વાનો સ્વીકારતા આવેલા. પરંતુ સૌ પહેલાં સ્વ. આનંદશંકર કુરે આ વિષે પોતાનો સંશય વ્યક્ત કર્યો. નરસિંહ મહેતામાં અસ્થિતની જાણા ક્યાંથી ફરી, એની ચર્ચા કરતાં

૨૧. કુવ “ વિઘ્નમાધવ ” (૨૨મા સંવત ૧૫૮૯) માં ગોપીધર મહાદેવની આગામી નાટક ૨૨માનો ઉલ્લેખ મળે છે તથા તેમાં રાધાની સખીઓનાં નામ મળે છે તે જતારી નરસિંહની ગોપનાથ મહાદેવની કથના તથા રાધાની સખીઓનાં નામ તે ઉપરથી ઉતરી આવ્યાનું સંભવિત માને છે. ૧

આ ઉપરથી શ્રી. કનૈયાલાલ મણેકલાલ મુનશીએ “ નરસિંહ મહેતાનો કોવડો ” ઉપાડ્યો અને સંવત ૧૯૮૨ માં “ ગુજરાત ” ના શ્રાવણ માસના અંકમાં એક લેખ લખ્યો તથા તે પછી સને ૧૯૩૨માં “ કોમુદી ” માં એ કોવડો વધુ માદિની સાથે સુધારો-વધારો કરીને પ્રગટ કર્યો. પાછળથી શ્રી. મુનશીએ પોતાનાં અંતર “ નરસયો શક્ત હરિનો ” એ પુસ્તકમાં ૨૫૪ રીતે ૨જૂ કરેલાં છે.

શ્રી. મુનશીની આ વિષયની રસપ્રદ ચર્ચા ઉપડ્યા પછી ૨૧. નરસિંહરાવ દિવેદિયાએ પણ ૨૧તર ચર્ચા ઉપાડી અને “ વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા ” નાં ભાષણમાં તેમણે આ પ્રશ્નની ઠીઠી જણાવટ કરેલી છે. ૨ આમ આ પ્રશ્નને વર્તમાન ચતુષ્પદીના વજુપીઠ સાક્ષરેએ આગળ આપ્યો છે; અને નરસિંહ મહેતાનાં શૃંગમાન્ય સમય વિષેની આપણી શ્રદ્ધાને હચમચાવી મૂકી છે. ભાસણના અગ્નિ-સીમે માટે આ પ્રશ્ન આવશ્યક હોઈ તેનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો ઉચિત છે.

૨૨. કુવના ઉપર જતાવેલા સંશય પછી શ્રી કનૈયાલાલ મુન-શીએ દરેલી વિરતન ચર્ચાનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે નીકળે છે:-

૧. હાલ મળતી સામગ્રીએ જોતાં નરસિંહ મહેતાનાં જન્મનું

૧. વસંત વર્ષ ૪ અંક ૭-૮. ૨. જુઓ: ૧૯૩૦નાં વસનજી માધવજી ભાષણ.

અન્વેષણદ્વેન સં. ૧૪૭૦ અને સં. ૧૬૭૫ વચ્ચે મૂકી શકાય. દારમાળાના અસલ આખ્યાનની રચનાનો સમય સં ૧૭૦૦ માની સં ૧૬૭૫ને તપાસની અંતિમ મર્યાદા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

૨. સં ૧૪૭૦ થી ૧૬૦૦માં દસ્તીમાં આવેલો કાઈ પણ સમકાલીન પુરાવો નથી કે જેમાં નરસિંહના જીવન અને કવન વિષે પરાક્ષ પણ ઉલ્લેખ હોય. અને બીજી સામગ્રી એની અસરથી અસ્પૃશ્ય રહે છે.

૩ સં. ૧૫૬૭નો ગોવિંદદાસના કાગળનો એક સગળ નકારાત્મક પુરાવો નરસિંહના પુરોગામીત્વની વિરુદ્ધનો મળી આવે છે. સં ૧૫૬૭ માં ચૈતન્ય અને ગોવિંદદાસ જુનાગઢ આખ્યાનો ઉલ્લેખ ગોવિંદદાસ કરે છે. તે શુભોક્તિ મંદિરમાં ગયેલા અને મીરાજ આઠાજીને લાંબીરેલા એમ પણ જણાવે છે. પણ નરસિંહ મહેતા કે તેમની શક્તિ, કીર્તિ વગેરે વિષે તેમાં કંઈજ ઉલ્લેખ નથી.

૪. સં ૧૬૧૬, ૧૬૨૧ અને ૧૬૨૪માં નરસિંહની દસ્તીના અને મામેરું ને હુડોના પ્રકાશના પહેલા આધાર મત્તા કહેવાય છે. એટલે એનો જન્મ આશરે સં ૧૫૮૦થી થોડો તો નજ મૂકી શકાય.

૫ સંવત ૧૬૫૦ થી ૧૬૬૦ સુધીમાં સંસયથી અપ્રસ્ત એવો એનો પહેલો ઉલ્લેખ મળે છે. શ્રી. વલ્લભાચાર્યના પ્રપૌત્ર શ્રી કલ્યાણ-રાયજી (જન્મ સં ૧૬૨૫) ની “ પુષ્ટિપ્રવાહમર્વાદ ” ની દીકામ્ ટીકાકેષુ શ્લોકેષુ શ્લોકેષુ નરસિંહજીવાદિવર્ણિ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. તે જોતાં શ્રી કલ્યાણરાયજીની પચીસ વર્ષની વયે આ દીકા લખાઈ હોય તો સં. ૧૬૫૦ આસપાસ નરસિંહ મહેતા વૈષ્ણવોમાં ખ્યાતિમાં આવતા હતા, એમ કહી શકાય.

૬ સં ૧૭૦૦ થી ૧૭૨૫ સુધીનો દારમાજાની રચનાનો સમય આજે ગણી શકાય. દારમાજાની જૂનામાજૂની હાથપ્રત સં ૧૭૩૧ આસપાસની રવ. તનસુખરામ ત્રિપાઠીના સંગ્રહની છે, એમ કહી શકાય.

૭ સં ૧૭૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ આખા ગુજરાતમાં અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રસરેલી માલુમ પડે છે. એજ અરસામાં માંડલિક સાથેનો પ્રસંગ માન્યતામાં આવેલો દેખાય છે.

૮. આખ્યાનનું સ્વરૂપ, હાળ, ઉત્તેજો વગેરે પરથી નરસિંહની કૃતિઓ સં. ૧૬૦૦-૧૭૫૦ ના સમયની લાગે છે. એની કૃતિઓ પર સં ૧૫૦૦ ના સાક્ષિતની ડાયા નથી.

૯ પૃથ્વીવંશનીય ગણિત જે સં. ૧૫૫૦ પછી પ્રગટ થઈ તેની અસર નરસિંહ પર ૨૫૪૮ જણાય છે.

આથી (જ) નરસિંહના કવનકાળનો મર્યાદા સં. ૧૫૬૦-૬૫ પહેલાં અને સં ૧૬૩૫-૪૦ ની પછી ન હોઈ શકે.

(ઘ) પરિણામે એનો જન્મ ૧૫૩૦થી વહેંચે ને ૧૫૮૦થી મોડો ન હોઈ શકે.

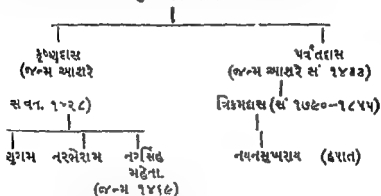
આ પ્રમાણે શ્રી. મુનશીએ નરસિંહનો સમય પાઠગ જેવવા બદલની પેતાની કહીયો રજૂ કરેલી છે. ૧.

૨૫. નરસિંહમયમર્ધ પદ્ય રવ. આનંદચંદ્ર મુરના મનને ટેકા આપનાં એવું કથન કરે છે કે, અંદાવડી, લલિતા, રિતાબા એ રામાની સખીઓનો ઉલ્લેખ નરસિંહ મહેતાને "સુગમમમ"માં કરેલો છે આ સખીઓનાં નામ જયદેવચિંત "મીરચેવિંદ"નાં નથી મળતાં એટલે નરસિંહને તે "ઉજ્જવત્તીસખિ"માંથી મળેલાં દેવ એમ માની શકાય. આ રીતે તેઓ પદ્ય નરસિંહના સમયને

જાગ એવવાના મતમાં મજતા થાય છે. વધુમાં તેઓ 'સર્વિદ-
સના દેહા'ના નકામતક પુગવાને પણ આગળ ધરે છે.

વળા તેમણે નરસિંહની પેઢીઓનું વંશવૃક્ષ તપાસીને પણ અ-
વાતને પુષ્ટિ આપેલી છે. તે વંશવૃક્ષ નીચે પ્રમાણે છે.-

પુરુષોત્તમ પંડ્યા. *

પરવંતપચીશીના કર્તા નિકમદાસ કવિનો જન્મ સ. ૧૭૯૦માં માપવામાં આવ્યો છે નરસિંહના કાકા પરવંતમહેતાના કુળમાં સમાયે પેઢીએ કવિ નિકમદાસ થયેલા છે. નિકમદાસનો જન્મ સં. ૧૭૯૦ નિશ્ચિત માનવામાં આવે અને દરેક પેઢીને ૩૦ વર્ષની ગણ-
વામાં આવે તો તે દિસામે પરવંતનું જન્મ વર્ષ સં. ૧૪૬૦ આવે જે
વંશવૃક્ષમાં બતાવેલા પરવંતના જન્મવર્ષ કરતાં ૧૭ વર્ષ આ બાબત
માટે છે. આ ગણતરી સચુત્તા સર્જે તે આ વંશવૃક્ષમાં નરસિંહ મહેતાનો
જન્મ સંવત ૧૪૬૯ આવેનો છે તે પણ ખરેખર જોઈએ, એમ ૨૫
નરસિંહરાવમાઈની દલીલ છે. તે રીતે જોતાં નરસિંહનો જન્મ
સવત ૧૦૨૬ની આસપાસ આવી શકે

* " નરસિંહો ભક્ત હરિનો " ઉપોદ્યાત પૃ ૬૯ ઉપર આ
વંશાવળી ઉતારેલી છે પણ શ્રી મુનશી તેને સાચી માનતા નથી.
વસંતજી માધવજી લાખણે પૃ ૪૬.

આ બંધી દલીલો અવશ્ય વિચારપાત્ર છે અને નરસિંહનો જદમાન્ય સમય પાછો ખેંચવો પડે એ સંભવિત છે. પણ કેટલો પાછળ ખેંચવો પડે તે ચોક્કસ કરવા હજી વધુ પુરાવાની અપેક્ષા રહે છે ખરી.

પણ શ્રી. સુનશીની દલીલોનો ઉત્તરપક્ષ કરતાં શ્રી. રસવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીએ “ કવિચરિત ” ભાગ ૧ વામાં પોતાનાં વિધાનો રજૂ કરેલાં છે. હાલની બીજી બાલુ જેવાં એ વિધાનો પણ અહીં દ્રઢમાં ઉતારવાં આવશ્યક છે.

નરસિંહનો જદમાન્ય સમય (સં. ૧૨૭૦-૧૫૩૧) બરોબર હોઈ નરસિંહને સમયમ્યુન કરવાનાં પૂર્તાં કારણો નથી એમ શ્રી શાસ્ત્રીનું માનવું છે. શ્રી. સુનશીની દલીલોનો તેમજે આપેલો રહિયો દ્રઢ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી સકાય:—

૧. હસ્તલિખિત સાહિત્ય નરસિંહનું બહુ જૂનું ન મળ્યું હોય તેથી મળી આવતા ઇતર પુરાવાઓથી નરસિંહને આ બાલુ નાં લાવવો પડે.

૨. નરસિંહની પેટે બાલજીના જન્મ કે કરનનો પ્રશ્ન ‘ શરણ દાઈ ઉત્તમેય નથી કે તે તેના સમયમાં થયો હોય. તેનું કાઠબરીની સીંધી જૂની દાયમન સં. ૧૬૭૨નીજ મળી છે. જનર દિંદની કાવ્યપદ્ધતિનું બલજી અને જીનામદના બીપર વગેરેએ જનુસરજી કયું છે. થીપરનો સમય સ. ૧૫૬૫જ નક્કો છે, એટલે નરસિંહને તેની પછી મૃત્યુનું કારણ નહિ રહે.

૩. “ ગોવિંદદાસના કાજા ”ની કૃતિ જનાવડી દોવાનું ડૉ. આર. સી. મજમૂદારે સિદ્ધજી કયું છે, એટલે એ નાગરામક પુરાવો નિરર્થક છે.

૪. “ દાગસોનાં પદો ” હારમાળામાં છે તે નરસિંહનાં દોવામાં સમા નથી. એ ધાટી એની જ છે. એની જાતે વાગનાં એ જ છે, તેજ મળ પડેલા નરસિંહદાસનાં માટે પશોમ છે. નરસિંહ

મહેતાએ ચમત્કારો પોતાની વાણીમા આપ્યા છે, તે દારસમેર્મા શા માટે ન આપે ?

૫ સ ૧૭૦૦મા આખા દિદમા નરસિંહની કીર્તિ વ્યાપક થઈ ગઈ હતી, એ જોખ રપટ છે, તેમ વિશ્વગસને કારણે સ ૧૬૦૦મા તે સારાયે ગુજરાત અને કાઠિવાવાડમા વ્યાપક થઈ ગયો હતો, જે એના મરણ પછી ૪૦-૫૦ વર્ષ માગી લેજ છે x x સ. ૧૬૭૫ની હાથપ્રતમા હાગમાળાના પદો 'મા માહલિકનો ઉ'નેમ મળે છે

૬ આખ્યાનનું સ્વરૂપ, લાળ, ઉત્તેજો પરથી નરસિંહની કૃતિઓ ૧૬૦૦-૧૭૫૦ના સમયની માનવાનુ શ્રી મુનશીને યોગ્ય લાગ્યું છે, પણ જેઓ નરસિંહકુળીન સાહિત્યથી પૂર્ણ પરિચિત છે, તેઓને તો જરા જેટલી શકા નથી કે આખ્યાનનું સ્વરૂપ, લાળ નરસિંહના ચરના છે

૭ ગદ્યાની સખીઓ અને ગોપીધર મહાદેવ ખાતરજ નરસિંહને તેના સમયથી ચતરાવવો ન જોઈયે નરસિંહે રાધાની દેશમા પ્રસિદ્ધ સખીઓના નામ મૂક્યા છે વળી કેટલાક તદ્દન નવા નામ પણ મૂક્યા છે

૮ નરસિંહ ઉપર નથી ચૈતન્યની અસર કે નથી વલ્લભા માર્ફની અસર એ પૂર્વનો ભક્તિમાર્ગ એણે નેર્યો છે શ્રી વિક્ર્મનાથની વંશાઈના તેના ૫ માં ૨ જી અને ૪ થી કડી ચોકખો રીતે પાછળનો ઉમેરો છે તેને આગળ ધરીને સ્વ નરસિંહસાથે નરસિંહને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે બાજખી નહિજાણાય

૯ વચ્ચવૃક્ષમા એક પેઢી ૩૦ વર્ષની ગણી છે તેને જાહેર માત્ર ૩૦ વર્ષની ગણતાજ ખાસ ૪૫ વર્ષનો ફેર પડી જાય તેમ છે ?

દલીલોની સામે સામી દનીન હમેશા મળી આવે છે એટલે સંસનુ અન્વેષણુ તો તટરથ જાવેજ યતુજોઈએ નરસિંહનો ટદ્દમાન્ય

સમય કદાચને થોડો પાછો જે'યવો પડે એ સંભવિત છે. કદાચ તે શ્રી મુનશી જે હેલ્થી મર્યાદા જણાવે છે તેટલો બધો આ બાબતુ તરફ નહિ તો પણ સાડેક વર્ષ જેટલો પાછો જે'યવો પડે એમ લાગે છે.

શ્રી મુનશીની દલીલો વૃદ્ધમાન્ય સમજને હચમચાવી નાખવાની પ્રયત્ન ધગશને વચ્ચેની^૧ બનેલી જણાય છે. એથી હિલકું શ્રી. શાસ્ત્રી જૂની માન્યતાની એક કાંકરી પણ ન ખરી શકે તેવી સંગ્રહણાત્મક વૃત્તિ ધરાવના લાગે છે એટલે આપણે માટેનું^૨ સત્ય કદાચ એ બેની વચ્ચે હોઈ શકે.

આ ચર્ચા ઉપરથી નરસિંહનો સમય ચતરાવવા બદલ નીચેનાં કારણો પ્રથમદર્શનીય આગળ તરી આવે છે.

ભાલણ, શ્રીધર, અને નાકર જેવા કવિઓએ નરસિંહનો રજ-માત્ર ઉલ્લેખ કરેલો ન હોવાથી, સં. ૧૫૭૨માં હારપ્રસંગ થયાનો પુરાવો હારમાળાની એક હાથપ્રતમાં શ્રી. મુનશીને મળ્યો હોવાનું કહે છે તેથી, નરસિંહની 'ગોપીભાવ'ની ભક્તિ ભાલણયુગમાં પ્રચલિત ન હતી તેથી, નરસિંહ ઉપર સુરદાસની અસર જણાય છે તેથી અને બીજાં તેવાં જ કારણોથી નરસિંહનો સમય ચતરાવવાની જરૂર છે.

શ્રી. મુનશીએ નરસિંહના જન્મ સમયની સં. ૧૫૩૦ થી ૧૫૮૦ મુધીની મર્યાદા બાધેલી છે. તે જોતાં તેનો જન્મ સં. ૧૫૩૫ની આસપાસ અને મરણ સંવત ૧૫૬૫ની આસપાસ માનવા હકત જણાતી નથી. નરસિંહનું આયુષ્ય ૬૦ વર્ષનું માની તેના જીવન-સમયની અંદાજેલી આ સમયમર્યાદા કદાંચ જુદાજુદા મતોને વધુ અનુકૂળ થઈ પડશે.

આ સમયમર્યાદા સાચી હરે તો ભાલણ નરસિંહનો પુરોગામી જણાય અને તેની અસર નરસિંહ ઉપર પડેલી છે, એમ કહી શકાય.

આ વિષયનો વધુ ચર્ચા આ પુસ્તકના ઉપોદ્વાતમાં વિસ્તારથી કરેલી હોઈ અને આ કાગડો રજૂ કરીને જ અટકવું ઉચિત છે.

૧. શ્રી. શાસ્ત્રીની આ દલીલોના વિરત્તન આધાર માટે જુઓ: કવિચરિત પૃ ૪૨-૪૮.

શ્રી. જોધાલાલ ત્રિવેદીની કૃતિઓ

(૧) દૂંડી વાર્તા

૧. કાર્યાં કૃષ્ણ (નવલકાસંગ્રહ)
૨. તયતનાં નીર (નવલકાસંગ્રહ)

(૨) નવલકથા.

૩. સમ્રાટ-વિક્રમ (અવંતીપતિ)
૪. મુરેખા (સામાજિક નવલકથા)
૫. રંભા (")
૬. રાજરોય (ઐતિહાસિક નવલકથા)
૭. રાજપાલિકેક (")
૮. સોલંકીનો સૂર્યાસ્ત (")
૯. પાટણનો પુનરુદ્ધાર (")
૧૦. રાજદંડ (") [૭૫૫ પૃ]

(૩) કાવ્ય.

૧૧. પાંખડી (મુક્તકોનો સંગ્રહ)
૧૨. કમલદલ (કાવ્યસંગ્રહ) [અપ્રગટ]

(૪) સંશોધન.

૧૩. લાલજુનાં પદ
૧૪. કાવ્યચિંતામણિ (અપ્રગટ)

(૫)અનુવાદ.

૧૫. અચંતા (બંગાળીનો અનુવાદ)
૧૬. નિરંજના (")

ગુજ્જર ગ્રંથભવન

૧. ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોચ્ચ વિકાસ થાય તે માટે ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રગટ કરવા સારું. 'ગુજ્જર ગ્રંથભવન' સ્થાપનામાં આ પુસ્તક સાહિત્ય, સંશોધન, કાવ્ય વગેરેના પુસ્તકો છાત્રી ફેનાવવાનું ભવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે. તો પણ બિનબિન રૂચિના વાચકોના સંતોષ માટે કવચિત કવચિત વાર્તા કે નવનકથા વગેરેના પુસ્તકો પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં આપનામાં આવશે.

૨. હાલ "ભાલણુનાં પદ" નું પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. હવે પછી ૧ કા વચિતામણી ૨ કમવદ્ધ ૩ લોકગીત-સમીક્ષા ૪ સાહિત્ય-ધારા તથા ખીજા કેટલાક પુસ્તકો આપનાની ધારણા છે. ૩ ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યના પ્રેમીઓને નીચેની રીતે ભવનના આહક અગ્ર મુરખી થઈ સદાયમૂલ ચલાવિનતી છે -

(૧) ભવનને એકી સાથે રૂ. ૨૫) આપનાર ગૃહસ્થ ભવનના આહક ગણાશે તેમને ભવન તરફથી પ્રગટ થનારું રૂ. ૩૦) ની કિંમતનાં પુસ્તકો જેમ જેમ પ્રગટ થશે તેમ તેમ મોકલવામાં આવશે.

(૨) ભવનને એકી સાથે રૂ. ૫૧) અગર વધુ રકમ આપનાર ગૃહસ્થ ભવનના કાલમી આહક ગણાશે તેમને કનમ (૧) પ્રમાણે રૂ. ૩૦)ના પુસ્તકો મળવા ઉપરાંત ભવનનાં ખીજા પ્રકાશનોની આહક પ્રત આપી કિંમતે મળશે.

(૩) એકી સાથે રૂ. ૫૦૧) પાવસો એક અગ્ર તેથી વધુ રકમ આપનાર ગૃહસ્થ ભવનના મુરખી લેખાગે તેમને ભવનનાં તમામ પ્રકાશને ની નજી પ્રતો મફત મળશે, તેમજ ભવનનાં પુસ્તકોમાં આ મુરખીઓના નામ યોગ્ય ગ્રંથો પ્રગટ કરવામાં આવશે.

સચાવક, ગુજ્જર ગ્રંથભવન પોસ્ટ: રાધેશ (ઉત્તર ગુજરાત)

ભવનના મુરખી

૧ શ્રી મણિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી
રાધેશવાળા હાલ મુ. ધો. ૫

૨ શ્રી મણિલાલ માતીરીમ ત્રિવેદી
નાજવાળા મુ. રૂ. ૨

૩ કાપડ અને રંગાદી કાપડ એસોસિયેશન
વડનગર